

Latvijas Universitāte
Humanitāro zinātņu fakultāte
Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra

Promocijas darbs

filoloģijas doktora grāda iegūšanai

valodniecības zinātņu nozares

latviešu sinhroniskās valodniecības apakšnozarē

TEIKUMA SEMANTISKĀS UN SINTAKTISKĀS STRUKTŪRAS ATTIEKSMES MŪSDIENU LATVIEŠU VALODĀ

Darba autore – *Mg. hum.* Līga Ciematniece
Zinātniskā vadītāja – *Dr. philol.* asoc. prof. Ilze Lokmane

Rīga 2015

IEGULDĪJUMS TAVĀ NĀKOTNĒ

Šis darbs izstrādāts ar Eiropas Sociālā fonda atbalstu projektā “**Atbalsts doktora studijām Latvijas Universitātē – 2**”.

Anotācija

Promocijas darbs “Teikuma semantiskās un sintaktiskās struktūras attieksmes mūsdienu latviešu valodā” skar latviešu valodniecībā aktuālu tematu par teikuma struktūras līmeņiem. Darbā skaidrota teikuma un teikuma struktūras jēdziena izpratne, atsevišķi aplūkojot semantiskās struktūras jēdziena un semantiskās lomas jēdziena izpratni un teikuma sintaktiskās struktūras raksturošanas aspektus. Balstoties uz līdzsvarotā mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusa un citu avotu materiāliem, konstatēti tipiski semantisko lomu izteikšanas līdzekļi latviešu valodā, tādējādi raksturojot teikuma struktūras līmeņu – semantiskās struktūras un sintaktiskās struktūras – attieksmes latviešu valodā. Uzmanība pievērsta arī atsevišķu semantisko lomu robežgadījumiem. Darbs apvieno semantisko lomu teoriju ar tradicionālo teikuma locekļu sintakses pieeju.

Atslēgas vārdi: teikuma struktūra, proposīcija, semantiskā loma, arguments, teikuma loceklis

Abstract

The doctoral thesis “Relations between Semantic and Syntactic Structure of the Sentence in Modern Latvian” touches currently significant subject in Latvian linguistics about sentence structure levels. Understanding of sentence and sentence structure concept are explained in the paper, separately looking at how to understand the concepts of semantic structure and semantic role and aspects of sentence syntactic structure characteristics. Based on the balanced corpus of Latvian texts and the materials from other sources, typical expression means of semantic roles have been found, thus characterizing sentence structure level – semantic structure and syntactic structure – relations in Latvian. Attention has been paid to boundary cases of some semantic roles. The paper combines the theory of semantic roles with traditional syntactic approach.

Key words: sentence structure, proposition, semantic role, argument, part of sentence

Saturs

Apzīmējumu un saīsinājumu saraksts	5
Ievads	7
1. Teikuma struktūras izpratne valodniecībā.....	16
1.1. Teikuma semantiskā struktūra.....	22
1.1.1. Teikuma semantiskā struktūra vispārinājuma aspektā	24
1.1.2. Teikuma semantiskā struktūra konkretizācijas aspektā.....	30
1.2. Teikuma sintaktiskā struktūra	33
1.3. Teikuma komunikatīvā struktūra	38
2. Teikuma semantiskās un sintaktiskās struktūras attieksmju pētījumi latviešu valodniecībā	43
2.1. Teikuma struktūras pētījumi latviešu valodniecībā 19. gadsimta beigās un 20. gadsimta sākumā.....	43
2.2. Teikuma struktūras pētījumi latviešu valodniecībā 20. gadsimta vidū	49
2.3. Teikuma struktūras pētījumi latviešu valodniecībā 20. gadsimta 2. pusē	54
2.4. Teikuma struktūras pētījumi latviešu valodniecībā 21. gadsimtā	62
3. Semantisko lomu izpratne	67
3.1. Semantiskās lomas un aktanti	76
3.2. Semantiskās lomas un argumenti	78
4. Subjekta lomu izteikšanas līdzekļi latviešu valodā	80
4.1. Darītāja lomas izteikšanas līdzekļi latviešu valodā.....	82
4.1.1. Ar teikuma priekšmetu izteikts darītājs.....	86
4.1.2. Ar vārdkopas atkarīgo komponentu izteikts darītājs	93
4.1.3. Darītāja sintaktiskā nullforma	95
4.2. Izjutēja lomas izteikšanas līdzekļi latviešu valodā.....	100
4.2.1. Ar teikuma priekšmetu izteikts izjutējs	103
4.2.2. Ar determinantu izteikts izjutējs.....	106
4.2.3. Ar vārdkopas atkarīgo komponentu izteikts izjutējs	108
4.2.4. Izjutēja sintaktiskā nullforma	109
4.3. Darītāja un izjutēja lomu robežošanās.....	112
4.4. Īpašnieka lomas izteikšanas līdzekļi latviešu valodā	116
4.5. Pazīmes nesēja lomas izteikšanas līdzekļi latviešu valodā.....	120
5. Objekta lomu izteikšanas līdzekļi latviešu valodā	124
5.1. Cietēja lomas izteikšanas līdzekļi latviešu valodā	126
5.1.1. Ar papildinātāju izteikts cietējs	131
5.1.2. Ar teikuma priekšmetu izteikts cietējs	133
5.1.3. Cietēja sintaktiskā nullforma.....	134
5.2. Tēmas lomas izteikšanas līdzekļi latviešu valodā	138
5.3. Stimula lomas izteikšanas līdzekļi latviešu valodā	142
5.4. Saņēmēja, ieguvēja un adresāta lomas izteikšanas līdzekļi latviešu valodā.....	145
5.4.1. Ar papildinātāju izteikts saņēmējs, ieguvējs un adresāts.....	152
5.4.2. Ar teikuma priekšmetu izteikts saņēmējs, ieguvējs un adresāts.....	154
5.4.3. Saņēmēja, ieguvēja un adresāta sintaktiskā nullforma	156
6. Subjekta un objekta lomas polipropozitīvos teikumos.....	158
Secinājumi.....	163
Tēzes	166
Avotu un teorētiskās literatūras saraksts	167
Terminu rādītājs	178

Apzīmējumu un saīsinājumu saraksts

Avotu apzīmējumi

D – “Dienas Ēdieni”

ĒH – Hānbergs, Ē. (2008) *Labāko stāstu izlase*

G – www.google.lv

I – “Ieva”

IV – “Ievas Virtuvs”

K – Mūsdienu latviešu valodas tekstu korpus (www.korpuss.lv)

M – “Mūsmājas”

S – “Santa”

Literatūras apzīmējumi

LLVV_T – *Latviešu literārās valodas vārdnīca* (www.tezaurs.lv)

LVG – *Latviešu valodas gramatika*

LVV_T – *Latviešu valodas vārdnīca* (www.tezaurs.lv)

MLVV_T – *Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca* (www.tezaurs.lv)

MLLVG I – *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. 1. Fonētika un morfoloģija*

MLLVG II – *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. 2. Sintakse*

VPSV – *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*

БЭС – *Языкознание. Большой энциклопедический словарь*

РГ II – *Русская грамматика. Том II. Синтаксис*

СРЯ – *Современный русский язык*

Semantisko lomu apzīmējumi propozīcijā

C – cietējs

D – darītājs

In – instruments

Izj – izjutējs

Īp – īpašnieks

Īpu – īpašums

Paz – pazīme

Pn – pazīmes nesējs

Pred – predikāts

S – stimulš

T – tēma

V – vieta

Saīsinājumi

angl. – angļiski

kriev. – krieviski

ļietuv. – ļietuviski

piem. – piemēram

resp. – respektīvi

sal. – salīdzināt

sk. – skatīt

t. i. – tas ir

u. c. – un citi

utt. – un tā tāļāk

Ievads

Promocijas darbs “Teikuma semantiskās un sintaktiskās struktūras attieksmes mūsdienu latviešu valodā” skar latviešu valodniecībā aktuālu tematu par teikuma struktūras līmeņu klasifikāciju un to attieksmēm. Tradicionāli par sintakses vienību tiek uzskatīts teikums. Kopš 20. gadsimta vidus (līdz ar izvirzīto valodas un runas šķirumu) teikuma struktūrā nošķirti vairāki līmeņi. Sākotnēji postulēti dziļās struktūras un virsējās struktūras jēdzieni (Chomsky 1965). Abi līmeņi attiecināti uz teikuma sintaktisko struktūru, ar dziļo struktūru saprotot gramatiskus teikuma modeļus, bet ar virsējo struktūru saprotot šo modeļu papildījumu ar teikuma locekļiem noteiktās sintaktiskās funkcijās. Vēlāk dziļais līmenis attiecināts arī uz semantisko struktūru.

Darbs apvieno semantisko lomu teoriju ar teikuma locekļu sintakses pieeju. Tas darīts, lai iespējami pilnīgi varētu raksturot teikuma struktūras līmeņus un to savstarpējās attieksmes.

Pētījuma mērķis un uzdevumi

Pētījuma mērķis ir raksturot teikuma struktūras līmeņu – semantiskās struktūras un sintaktiskās struktūras – attieksmes mūsdienu latviešu valodā.

Mērķa īstenošanai izvirzīti šādi **pētījuma uzdevumi**:

- 1) vērtēt teikuma struktūras līmeņu klasifikāciju un analīzi;
- 2) noskaidrot semantiskās struktūras jēdzienu;
- 3) aplūkot sintaktiskās struktūras raksturošanas aspektus;
- 4) balstoties uz ekscerpēto valodas materiālu, konstatēt semantisko lomu tipiskos izteikšanas līdzekļus latviešu valodā.

Pētījuma novitāte

Darba novitāte ir semantisko lomu tipisko izteikšanas līdzekļu konstatēšana latviešu valodā, kā arī semantisko lomu definēšana un norobežošana latviešu valodniecībā. Promocijas darbs uzskatāms par nozīmīgu ieguldījumu valodnieciskās domas attīstībā, kā arī latviešu valodas gramatikā, jo sniedz pārskatu par semantiskās struktūras izteikšanas līdzekļiem mūsdienu latviešu valodā.

Pētījuma objekts

Lai raksturotu teikuma struktūras līmeņu attieksmes, **par pētījuma objektu** izvēlēti vienkārši mūsdienu latviešu valodas teikumi, atsevišķos gadījumos darbā ir iekļauti arī salikti teikumi, taču tādos gadījumos tiek analizēta viena konkrēta predikatīvā vienība.

Pētījuma empīrisko pamatu veido ekscerpti no līdzsvarota mūsdienu latviešu tekstu korpusa (www.korpuss.lv) daļām *LVK 2013*, *ledus*, *miljons-2.0m*, *miljons-1.0*, *timeklis-1.0*, daiļliteratūras un publicistikas.

Teorētiskais pamats un pētniecības metodes

Darba teorētisko pamatu veido **semantisko lomu teorijas, teikuma locekļu sintakses un valences teorijas atziņas**, kas atspoguļotas latviešu (Artura Ozola, Jūlija Kārkliņa, Intas Freimanis, Jāņa Valdmaņa, Sarmītes Lagzdiņas, Ilzes Lokmanes, Ievas Kuplās, Guntas Nešpores, Lindas Lauzes), lietuviešu (Evaldas Jakaitienes), angļu (Čārlza Filmora, Viljama Folijs, Roberta Van Valina, Džona Saīda, Frenka Palmera), kā arī krievu (Veras Belošapkovas, Natālijas Švedovas, Ivana Susova, Vladimira Plungjana, Jurijs Apresjans) un čehu valodnieku (Františka Daneša) un citu autoru darbos (sk. bibliogrāfiju).

Darbā izmantotas semantisko lomu teorijas (Fillmore 1968; Foley, Van Valin 1984) atziņas. Semantiskā loma ir “vispārināts teikuma atspoguļotās situācijas dalībnieks” (VPSV 2007, 348–349). Dažādi autori piedāvā atšķirīgu semantisko lomu klasifikāciju – tiek šķirtas makrolomas *actor* (angl., plašā nozīmē ‘darītājs’) un *undergoer* (angl. ‘dalībnieks, kas pārcieš darbību vai mainās tās ietekmē’) un konkretizētas lomas, respektīvi, katram darbības vārdam specifiskas lomas (Van Valin 2005a; Van Valin 2005b), telpisko nozīmju (angl. *thematic tier roles*) un darbības nozīmju (angl. *action tier roles*) lomas (Saeed 2009), kā arī prototipu lomas *protoagenss* un *protopacienss* (Dowty 1991). Atšķirīgs ir minēto lomu skaits. Tā, piemēram, latviešu valodā “Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā” par tipiskām uzskatītas 6 lomas: *darītājs (agenss¹)*, *izjutējs (eksperienss)*, *cietējs (pacienss)*, *adresāts (adresāts)*, *ieguvējs (beneficienss)*, *saņēmējs (recipienss)* (VPSV 2007, 348–349), bet teorētiskajā literatūrā dažādu autoru darbos semantisko lomu skaits variējas no piecām lomām līdz pat vairāk nekā divdesmit lomām (sk. Palmer 1994; Мустајоки 2006; Riemer 2010; Saeed 2009; Van Valin 2005a;

¹ Iekavās norādīts semantiskās lomas starptautiskais nosaukums.

Падучева 2004; Плунгян 2003; Jakaitienė 2010). Tas skaidrojams ar semantisko lomu izpētes virzienu un lomu nošķiršanas kritēriju atšķirībām.

Promocijas darbā analizētas šādas semantiskās lomas:

subjekta² lomas:

- 1) **darītājs** ir aktīvas darbības izejas jeb sākumpunkts, situācijas dalībnieks, kurš ir aktīvs, apveltīts ar gribu un apziņu, dzīva būtne, darbības veicējs, darbības iniciators un kurš tērē savu enerģiju darbības veikšanai, kā arī spēj kontrolēt situāciju;
- 2) **izjutējs** ir situācijas dalībnieks, kurš ir dzīvs, spējīgs just, nevar ietekmēt situāciju;
- 3) **īpašnieks** ir situācijas dalībnieks, kuram kaut kas pieder vai var piederēt;
- 4) **pazīmes nesējs** ir situācijas dalībnieks, kurš situācijā tiek raksturots, minot kādas pazīmes piemītību;

objekta³ lomas:

- 1) **cietējs** ir aktīvas darbības mērķis jeb darbības galapunkts, situācijas dalībnieks, ar kuru darbības rezultātā notiek kādas pārmaiņas;
- 2) **tēma** ir situācijas dalībnieks, kurš darbības laikā tiek pārvietots vai kura vieta tiek raksturota, kā arī dalībnieks, par kuru kaut kas tiek paziņots;
- 3) **stimuls** ir informācijas avots vai dalībnieks, kas darbības subjektā izraisa kādas sajūtas, emocijas, arī tas, ko uztver;
- 4) **saņēmējs** ir situācijas dalībnieks, kura īpašumā (vai rīcībā) darbības rezultātā kas nonāk;
- 5) **ieguvējs** ir situācijas dalībnieks, kuru darbība ietekmē netieši un kura intereses darbība skar;
- 6) **adresāts** ir situācijas dalībnieks, kam domāta darītāja izteiktā informācija.

(Izvērstāks semantisko lomu skaidrojums, kā arī izteikšanas līdzekļu analīze sniegta promocijas darba 4., 5. un 6. nodaļā.)

Promocijas darbā nav dots visu iespējamo semantisko lomu saraksts, jo sarakstam vienmēr ir iespējams pievienot vēl jaunas lomas. Darbā analizētas tikai latviešu valodā tipiskākās semantiskās lomas, turklāt darbā netiek analizētas adverbiālās semantiskās lomas, jo tās neietilpst visu tematisko grupu verbu nozīmes struktūrā.

Rakstot par semantiskajām lomām, autore izšķīrusies lietot latvisku terminoloģiju. Pirmo reizi minot attiecīgo semantisko lomu, tiek minēts arī starptautiskais termins, bet

² Ar subjektu promocijas darbā tiek saprasta vispārināta semantiskā loma, kas apvieno situācijas dalībniekus, no kuriem parasti darbība izriet un kas parasti ir dzīvi (par to sīkāk sk. 3. nodaļā).

³ Ar objektu promocijas darbā tiek saprasta vispārināta semantiskā loma, kas apvieno situācijas dalībniekus, kuri darbības gaitā tiek ietekmēti (par to sīkāk sk. 3. nodaļā).

turpmāk darbā konsekventi lietota latviskā terminoloģija. Citējot citu autoru atziņas, paturēts konkrētā autora lietotais termins.

Promocijas darba pamatā ir mūsdienu sintakses atzinums par vienkāršu teikumu kā centrālo sintakses vienību. Teikums aplūkots gan statiskajā, gan dinamiskajā aspektā. Promocijas darbā aplūkota teikuma semantiskā un sintaktiskā struktūra, nedaudz arī komunikatīvā struktūra, skaidrojot svarīgāko jēdzienu izpratni ne vien latviešu, bet arī ārzemju valodnieku darbos. Uzmanība pievērsta arī teikuma struktūras minimuma izpratnei, kā arī semantiskā un sintaktiskā obligātuma jēdzienam.

Darbā paturēta valences teorijas (Tesnière 1959; Теньер 1988) atziņa par darbības vārda centrālo vietu teikumā. Darbības vārds strukturē teikumus. Tieši atkarā no darbības vārda iespējama subjekta un objekta, kā arī citu situācijas dalībnieku klātbūtne ar darbības vārdu nosauktajā situācijā. No darbības vārda atkarīgas arī situācijas dalībnieku savstarpējās attiecības.

Terminu izpratnes precizēšanai izmantotas dažādas valodniecības terminu vārdnīcas un enciklopēdijas (sk. bibliogrāfiju).

Analīzē izmantota aprakstošā metode, kā arī opozīciju paņēmieni un teikuma struktūras sistēmiski pārveidojumi.

Promocijas darba struktūra

Darbu veido ievads, sešas nodaļas ar vairākām apakšnodaļām, secinājumi un avotu un literatūras saraksts. Darbā ir viena shēma un septiņas tabulas.

Pirmajā nodaļā skaidrota teikuma un teikuma struktūras jēdziena izpratne gan valodniecībā kopumā, gan latviešu valodniecībā, sīkāk raksturojot triju līmeņu modeli – teikuma semantisko, sintaktisko un komunikatīvo struktūru, kā arī katra līmeņa vienības.

Otrajā nodaļā sniegts pārskats par teikuma semantiskās un sintaktiskās struktūras attieksmju pētījumiem latviešu valodniecībā no 19. un 20. gadsimta mijas līdz 21. gadsimtam, akcentējot būtiskākās atziņas par teikuma semantisko un sintaktisko struktūru.

Trešajā nodaļā skaidrota semantisko lomu izpratne ne vien valodniecībā kopumā, bet arī latviešu valodniecībā, aplūkojot dažādu autoru piedāvātos semantisko lomu sarakstus, kā arī pievēršot uzmanību valences un teikuma struktūras minimuma jēdziena izpratnei.

Ceturtajā nodaļā raksturoti subjekta lomu (darītāja, izjutēja, īpašnieka, pazīmes nesēja) izteikšanas līdzekļi latviešu valodā. Raksturoti arī lomu robežgadījumi.

Piektajā nodaļā raksturoti objekta lomu (cietēja, tēmas, stimula, saņēmēja, ieguvēja, adresāta) izteikšanas līdzekļi latviešu valodā. Raksturoti arī lomu robežgadījumi.

Sestajā nodaļā aplūkota subjekta un objekta lomu īstenošanās teikumos, kuri apvieno vairākas īstenības situācijas, respektīvi, polipropozitīvos teikumos latviešu valodā.

Secinājumi atspoguļo pētījuma gaitā gūtās atziņas.

Tehniskās piezīmes

Promocijas darbā, raksturojot noteiktus valodas piemērus, lietots tehniskais izcēlums – treknraksts, slīpraksts un pasvītrojumi.

Pētījuma aprobācija

Par promocijas darba tematu konferencēs un semināros nolasīti 20 referāti un sagatavotas 15 publikācijas.

Referāti kongresos, konferencēs un semināros

1. **Vogina⁴, L.** *Sintaktiskā obligātuma jēdziens* – starptautiskā zinātniskā konference “XIX zinātniskie lasījumi”, Daugavpils, Daugavpils Universitāte, 2009. gada 29.–30. janvāris.
2. **Vogina, L.** *Teikuma dziļās un virsējās struktūras attieksmes mūsdienu latviešu valodā* – LU 67. zinātniskās konferences Latviešu valodniecības apakšsekcija “Latviešu valodniecība Latvijas Universitātē (1919–2009)”, Rīga, Latvijas Universitāte, 2009. gada 12. februāris.
3. **Vogina, L.** *Teikuma dziļā un virsējā struktūra latviešu valodā: EUROPODIANS projekta pieredze* – starptautiskā zinātniskā konference “TEKSTAS: lingvistika ir poetika 17”, Lietuva, Šauļi, Šauļu Universitāte, 2009. gada 12.–13. novembris.
4. **Vogina, L.** *Dziļās un virsējās struktūras jēdziens valodniecībā* – 14. starptautiskā zinātniskā konference “Vārds un tā pētīšanas aspekti”, Liepāja, Liepājas Universitāte, 2009. gada 26.–27. novembris.
5. **Vogina, L.** *Semantiskais un sintaktiskais obligātums* – LU 2009. gada pētniecības projektu “Latvistika un somugristika Latvijas Universitātē: pētījumi gramatikā” un “Latviešu valoda mūsdienu kultūras situācijā” seminārs “Latviešu gramatika: norma un lietojums”, Rīga, Latvijas Universitāte, 2009. gada 10. decembris.

⁴ Darba autores meitas uzvārds.

6. **Vogina, L.** *Ar datīvu izteiktās semantiskās lomas mūsdienu latviešu valodā* – starptautiskā zinātniskā konference “XX zinātniskie lasījumi”, Daugavpils, Daugavpils Universitāte, 2010. gada 28.–29. janvāris.
7. **Vogina, L.** *Teikuma semantika Artura Ozola pētījumos* – LU 68. zinātniskās konferences Latviešu, baltu un vispārīgajā valodniecības sekcija “Valodas gramatiskā sistēma sinhroniskā un diahroniskā aspektā”, Rīga, Latvijas Universitāte, 2010. gada 18.–19. marts.
8. **Vogina, L.** *Salikti teikuma locekļi un gramatizēšanās* – LU HZF LVVK sadarbībā ar ESF projektu “Atbalsts doktora studijām Latvijas Universitātē” rīkotais seminārs “Gramatizēšanās un lesikalizēšanās latviešu valodas sistēmā”, Rīga, Latvijas Universitāte, 2010. gada 28. aprīlis.
9. **Vogina, L.** *Teikuma semantikas pētījumi latviešu valodniecībā* – Valodniecības DSP doktorantu zinātniskajā seminārā, Rīga, Latvijas Universitāte, 2010. gada 27. maijs.
10. Lokmane, I., Kalnača A., **Vogina, L.** *The Semantics and Distribution of Reflexive Verbs in Latvian* – *Societas Linguistica Europaea* 43. starptautiskā zinātniskā konference “Language Contact: at the Crossroads of Disciplines and Frameworks”, Viļņa, Viļņas Universitāte, 2010. gada 1.–5. septembris.
11. **Vogina, L.** *Darītāja un izjutēja lomas robežošanās latviešu valodā* – XI starptautiskais baltistu kongress “Baltu valodu pagātne, tagadne un nākotne”, Rīga, Latvijas Universitāte, 2010. gada 27.–30. septembris.
12. **Vogina, L.** *Izjutēja izteikšanas līdzekļi latviešu valodā* – 15. starptautiskā zinātniskā konference “Vārds un tā pētīšanas aspekti”, Liepāja, Liepājas Universitāte, 2010. gada 2.–3. decembris.
13. **Vogina, L.** *Semantiskā objekta realizācija sintaktiskajā struktūrā* – LU 69. zinātniskās konferences Latviešu un vispārīgās valodniecības sekcija “Diatēze, kārtas kategorija un atgriezeniskums”, Rīga, Latvijas Universitāte, 2011. gada 18. februāris.
14. **Vogina, L.** *Atgriezeniskie darbības vārdi un teikuma semantiskās lomas: latviešu valodas korpusa pieredze* – Latviešu valodas aģentūras un LU SZF Kognitīvo zinātņu un semantikas centra rīkotais informatīvi izglītojošu semināru cikla 1. seminārs “Latviešu valoda digitālajā vidē”, Rīga, Latvijas Universitāte, 2011. gada 25. marts.

15. **Vogina, L.** *Subjekta un objekta nullformas* – LU HZF LVVK rīkotais seminārs “Gramatizēšanās un leksikalizēšanās latviešu valodas sistēmā”, Rīga, Latvijas Universitāte, 2011. gada 17. maijs.
16. **Vogina, L.** *Raksturīgākās virsējās struktūras nullformas latviešu valodā* – Valodniecības DSP doktorantu zinātniskais seminārs, Rīga, Latvijas Universitāte, 2011. gada 20. maijs.
17. **Vogina, L.** *Adverbiālo lomū izpratne valodniecībā* – 16. starptautiskā zinātniskā konference “Vārds un tā pētīšanas aspekti”, Liepāja, Liepājas Universitāte, 2011. gada 1.–2. decembris.
18. **Vogina, L.** *Semantiskās lomas darbības un telpiskuma aspektā* (stenda referāts) – LU 70. konferences valodniecības sekcijas HZF LVVK rīkotā stenda referātu sekcija “Gramatiskā un leksiskā semantika”, Rīga, Latvijas Universitāte, 2012. gada 9. februāris.
19. **Vogina, L.** *Atzinumi par teikuma semantiku Artura Ozola darbos* – 48. prof. Artura Ozola dienas starptautiskā zinātniskā konference “Valodas gramatiskā un leksiskā sistēma, tās funkcionalitāte un normatīvums”, Rīga, Latvijas Universitāte, 2012. gada 16. marts.
20. **Vogina, L.** *Teikuma struktūra un pārejamība* (stenda referāts) – LU 71. konferences valodniecības sekcijas HZF LVVK rīkotā stenda referātu sekcija “Kategoriju robežas gramatikā”, Rīga, Latvijas Universitāte, 2013. gada 27. februāris.

Zinātniski raksti

1. **Vogina, L.** (2009) Sintaktiskā obligātuma jēdziens. *VALODA – 2009. Valoda dažādu kultūru kontekstā. Zinātnisko rakstu krājums XIX.* Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds “Saule”, 237.–242. lpp.
2. **Vogina, L.** (2010) Ar datīvu izteiktās semantiskās lomas mūsdienu latviešu valodā. *VALODA – 2010. Valoda dažādu kultūru kontekstā. Zinātnisko rakstu krājums XX.* Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds “Saule”, 262.–271. lpp.
3. **Vogina, L.** (2010) Teikuma dziļās un virsējās struktūras jēdziens valodniecībā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti: rakstu krājums, 14(1).* Liepāja: LiePA, 352.–360. lpp.

4. **Vogina, L.** (2010) Teikuma dziļās un virsējās struktūras pētījumi Latvijas Universitātē. *Latvistika un somugristika Latvijas Universitātē. Rakstu krājums.* 179.–188. lpp. (pieejams elektroniski www.hzf.lu.lv/petnieciba/publikacijas/).
5. **Vogina, L.** (2011) Izjutēja izteikšanas līdzekļi mūsdienu latviešu valodā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti: rakstu krājums, 15 (I).* Liepāja: LiePA, 379.–387. lpp.
6. **Vogina, L.** (2012) Adverbiālo semantisko lomu izpratne valodniecībā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti: rakstu krājums, 16 (I).* Liepāja: LiePA, 307.–314. lpp.
7. **Vogina, L.** (2012) Darītāja un izjutēja lomas robežošanās latviešu valodā. *Baltistica. VIII Priedas 2012.* Vilnius: Vilniaus Universitetas, 169.–180. lpp. (pieejams elektroniski www.baltistica.lt/index.php/baltistica/article/view/2119/2025).
8. **Vogina, L.** (2012) Teikuma dziļās struktūras īstenošanās virsējā: subjekta nullforma. *Valoda: nozīme un forma 2. Gramatizēšanās un leksikalizēšanās latviešu valodas sistēmā: LU Humanitāro zinātņu fakultātes Latviešu un vispārīgās valodniecības katedras rakstu krājums.* Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 121.–129. lpp.
9. **Vogina, L.** (2013) Atzinumi par teikuma semantiku Artura Ozola darbos. *RES LATVIENSES II. ARTURS OZOLS (1912–1964). IN HONOREM.* Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes Latvistikas un baltistikas nodaļas raksti; krājuma sastādītāji un redaktori Andra Kalnača un Ojārs Lāms. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 165.–172. lpp.
10. **Vogina, L.** (2013) Objektu tipi latviešu valodā. *Valoda: nozīme un forma 3. Teorija un metodoloģija latviešu valodniecībā: LU Humanitāro zinātņu fakultātes Latviešu un vispārīgās valodniecības katedras rakstu krājums;* krājuma sastādītājas un redaktore Andra Kalnača un Ilze Lokmane. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 132.–141. lpp.
11. **Ciematniece (Vogina), L.** (2014) Teikuma struktūra un pārejamība. *Valoda: nozīme un forma 4. Kategoriju robežas gramatikā – Language: Meaning and Form 4. Boundaries of Categories in Grammar: LU Humanitāro zinātņu fakultātes Latviešu un vispārīgās valodniecības katedras rakstu krājums;* krājuma sastādītājas un redaktore Andra Kalnača un Ilze Lokmane. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 14.–21. lpp.

Referātu tēzes

1. **Vogina, L.** (2009) Teikuma dziļā un virsējā struktūra latviešu valodā: EUROPODIANS projekta pieredze. *Tekstas: lingvistika ir poetika 17*. Šiauliai: Šiaulių universitetas, 69.–70. pl.
2. **Vogina, L.** (2010) Darītāja un izjutēja lomas robežošanās latviešu valodā. *XI starptautiskā baltistu kongresa “Baltu valodu pagātne, tagadne un nākotne” referātu tēzes*. Rīga: LU, LU Latviešu valodas institūts, 195.–196. lpp.
3. Lokmane, I., Kalnača, A., **Vogina, L.** (2010) The Semantics and Distribution of Reflexive Verbs in Latvian. *Societas Linguistica Europaea 43 rd Annual Meeting. Book of Abstracts*. Vilnius: Vilnius University, pp. 119.
4. **Vogina, L.** (2012) Atzinumi par teikuma semantiku Artura Ozola darbos. *48. prof. Artura Ozola dienas starptautiskās zinātniskās konferences “Valodas gramatiskā un leksiskā sistēma, tās funkcionalitāte un normatīvums” referātu tēzes*. Rīga: Latvijas Universitāte, 68. lpp.

Promocijas darba daļas un pilns teksts apspriests LU Humanitāro zinātņu fakultātes Latvistikas un baltistikas nodaļas Latviešu un vispārīgās valodniecības katedras sēdēs 2011. gada 27. jūnijā un 2. septembrī, kā arī 2014. gada 15. janvārī.

1. Teikuma struktūras izpratne valodniecībā

Tradicionālās sintakses centrālā vienība ir teikums, precīzāk, vienkāršs teikums. Šāds viedoklis pārstāvēts ne vien latviešu, bet arī ārzemju autoru darbos (sk., piemēram, Endzelīns 1951; Freimane 1985; Daneš 1964 (2000)⁵; Шведова 1975; ПГ II 1980; СРЯ 1989; Matthews 1996; Van Valin 2005a; Ambrazas 2005). Inta Freimane pamato vienkārša teikuma nozīmīgumu sintaksē, sakot, ka “vienkāršam teikumam sintaksē ir īpaša vieta un nozīme: tam ir noteikta, skaidri izteikta sintaktiska struktūra, kas dažādā veidā var realizēties sarežģītākās sintaktiskās struktūrās – saliktā teikumā un tekstā” (Freimane 1985, 3). I. Freimane uzsver, ka sintakse sākas ar teikumu, bet norāda arī uz maldīgo uzskatu par teikumu kā vienīgo sintakses vienību (Freimane 1985, 4; sal. ar Шведова 1975). Tieši šāds uzskats ir “Mūsdienu latviešu valodas gramatikas” pamatā, kur par patstāvīgu vienkārša teikuma tipu uzskatīti bezkopas teikumi (piemēram, *Nevarēju melot. Viltot sirdi.*), kas ir kontekstuāli saistīti ar kādu citu teikumu tekstā (sk. MLLVG II 1962, 538). Kā norādījusi I. Freimane, “ja pieņem, ka visi teikuma daļījumi tekstā, teksta vienības bez struktūras, nosaucošas teksta vienības u. tml. ir teikumi, tad zūd iespēja raksturot teikumu kā strukturālu sintakses vienību. Tātad tekstā ir dažādas vienības, un ne katra no tām ir teikums” (Freimane 1985, 4).

Promocijas darba pamatu veido mūsdienu latviešu valodniecībā nostiprināta teikuma izpratne, kas iestrādāta “Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā”, respektīvi, **teikums** ir “pēc konkrētas valodas likumībām (noteikta abstrahēta parauga) veidota gramatiski noformēta un intonatīvi pabeigta valodas vienība, ko veido viens vai vairāki sintaktiski saistīti vārdi noteiktās gramatiskās formās un ko izmanto kā saziņas un domu izteikšanas līdzekli” (VPSV 2007, 391). No šīs definīcijas izriet, ka teikuma pamatā ir strukturāls paraugs, teikums ir gramatiski un intonatīvi pilnīgs, tas sastāv no sintaktiski saistītiem vārdiem vai vārdformām un tā galvenā funkcija ir saziņas funkcija. Tātad šī teikuma jēdziena definīcija ir sintaktiska. Šajā darbā teikuma sintaktiskajai izpratnei tiek pievienota arī semantiskā izpratne, proti, teikums ar strukturālu paraugu palīdzību atklāj reālās īstenības situācijas un tajās esošo situācijas daļībnieku savstarpējās attiecības. Tādējādi teikumā apvienota gan jēdzieniskā jeb semantiskā, gan sintaktiskā struktūra

⁵ Promocijas darbā F. Daneša raksts “A Three-Level Approach to Syntax” citēts no krājuma *Jazyk a text II. Výbor z lingvistického díla Františka Daneše*. Praha, 2000, bet raksta pirmizdevums atrodams krājumā *Travaux Linguistiques de Prague. I*. Prague, 1964, p. 225–240.

(sīkāk sk. 1.1. un 1.2. nodaļā). Promocijas darbā nedaudz uzmanības veltīts arī komunikatīvajai struktūrai (sīkāk sk. 1.3. nodaļā).

Vārdnīcās, kā norādījis Pīters Metjūss (*Peter Matthews*), sintakses jēdziena definīcijā ir atsauce uz teikumu: vārdformu savienojumu, kas atspoguļo to savstarpējās attieksmes teikumā. Savukārt teikums ir vissarežģītākā un visvairāk apspriestā no visām valodas vienībām un, neraugoties uz definīciju lielo skaitu, tik un tā ir vērojama viedokļu dažādība šajā jautājumā (sk. Matthews 1996, 26). Uz teikuma jēdziena komplicētību norādījis arī Kārlis Mīlenbahs. Darbā “Teikums” valodnieks jautā: “Kas ir teikums?”, uzreiz turpinot, ka “lūkojot uz tādu jautājumu pareizu atbildi dot, redzam, ka esam iestriģuši ne mazā klizmā” (Mīlenbahs 1898 (2009)⁶, 221). Par vispazīstamāko teikuma definīciju K. Mīlenbahs min šādu skaidrojumu: teikums ir vārdos izteiktas domas saturs (Mīlenbahs 1898 (2009), 221). Valodnieks norāda, ka šādu skaidrojumu “esam paši mācījušies un ar viņu tā apraduši, ka, par viņa pareizību vai nepareizību nepārdomādami, nešaubāties to par pareizu tālāk izpaust” (Mīlenbahs 1898 (2009), 221). Taču turpat autors norāda, ka šī definīcija ir aplama, jo teikums nav domas. Tāpat K. Mīlenbahs noraida krievu gramatikās populāro definīciju par teikumu kā vārdos izteiktu spriedumu, minot piemērus *Kur biji? Iesim!*, kuros nemaz nav sprieduma (sk. Mīlenbahs 1898 (2009), 221–222).

Františeks Danešs (*František Daneš*) norādījis, ka termins *teikums* ietver trīs dažādus jēdzienus: 1) teikums kā atsevišķs un individuāls runas akts (angl. *speech-event*); 2) teikums kā viena no visām iespējamām minimālām kādas valodas saziņas vienībām (izteikumiem); 3) teikums kā abstrakta struktūra, respektīvi, kā atšķirīgu pazīmju paraugs, shēma (Daneš 1964 (2000), 127). Natālija Švedova (*Наталья Шведова*) norāda, ka vienkāršam teikumam tāpat kā citiem izteikumiem ir kopīgas pazīmes. Pirmkārt, teikumu veido viena vai vairākas vārdformas, kas savstarpēji ir gramatiski saistītas, otrkārt, teikumam piemīt komunikatīvā funkcija, treškārt, tam ir intonācija (paziņojums, rosinājums, jautājums), ceturtkārt, tam piemīt spēja saistīties ar citiem izteikumiem tekstā. (Шведова 1982, 46). I. Freimane norādījusi, ka teksta vienības (tātad tostarp arī teikums – promocijas darba autores piezīme) kaut ko paziņo, tās ir komunikatīvas vienības – izteikumi jeb komunikāti. Teikums ir tāds komunikāts, kura pamatā ir kāda struktūras shēma (Freimane 1985, 4–5). Jāatceras arī par būtisku teikuma pazīmi, proti, teikuma satura attieksmi pret runas momentu (Ceplītis, Rozenbergs, Valdmanis 1989, 13). Vera

⁶ Promocijas darbā minētais K. Mīlenbaha darbs “Teikums” tapis 1898. gadā, bet citēšanai izmantota K. Mīlenbaha darbu izlase, kas publicēta 2009. gadā.

Belošapkova (*Вера Белошанкова*) vienkārša teikuma definēšanai izmanto daļu minēto pazīmju, norādot, ka teikums ir predikatīva sintaktiska vienība, kura sastāv no vārda un vienas vai vairākām vārdformām, kas savstarpēji saistītas ar sintaktiskajiem sakariem (СРЯ 1989, 535). P. Metjūss norādījis, ka teikums parasti tiek traktēts kā lielākā gramatikas vienība, kura var tikt pakļauta gramatikas likumiem (Matthews 2007, 364; sal. ar Crystal 2009, 432). Teikums izsaka intonatīvi pabeigtu paziņojumu, tam raksturīga spēja tikt paplašinātam, tam ir spēja piedalīties salikta teikuma, kā arī teksta veidošanā un tam ir arī sava formu sistēma (ПГ II 1980, 8). Tātad redzams, ka teikuma jēdziens definēts dažādi, turklāt tikai sintakses līmenī.

Rezumējot var sacīt, ka teikuma jēdziena definīciju atšķirības ir saistītas ar to sintakses teoriju, kuru atbalsta valodas pētnieks. Atkarā no tā, kā tiek traktēts teikuma jēdziens, var runāt arī par atšķirīgām teikuma struktūras izpratnēm.

Kaut arī tradicionāli sintaksē par centrālo vienību tiek atzīts teikums, tā struktūra dažādās teorijās aplūkota atšķirīgi. Tā idejas par teikuma kodolu un teikuma struktūras paplašināšanu latviešu valodas sintaksē sasauca ar atkarību teoriju jeb gramatiku (angl. *relational grammar*). Atkarību gramatikas pamatlicējs Eiropas strukturālismā ir Lisjēns Tenjērs (*Lucien Tesnière*) (sk. Tesnière 1959; Теньер 1988⁷). Šīs teorijas galvenā atziņa ir, ka teikumu veido gramatiskās attieksmes, kas pastāv starp vārdiem (Farrell 2005, 112). Turklāt, kā norāda Aksels Holvūts (*Axel Holvoet*), “atkarību sintaksē svarīgākais jautājums ir – kas no kā ir atkarīgs, respektīvi, kurš no diviem vārdiem ir galvenais, bet kurš – atkarīgais” (Holvūts 2012, 40). Tātad teikumā svarīgākās ir attieksmes. Teikums tiek aplūkots lineāri, proti, kā vārdu un vārdformu saistījums. Šajā teorijā ir uzskats par to, ka verba finītā forma teikumā ir vissvarīgākā (Теньер 1988, 12). Tas ir saprotams, jo vienu no iepriekš minētajām teikuma pazīmēm, respektīvi, attieksmi pret runas momentu, nodrošina tieši verba personas forma, kas izsaka predikativitāti. Tas nozīmē, ka atkarību gramatika par teikuma centru postulē vienu pašu izteicēju. Kā norādīts L. Tenjēra monogrāfijas tulkojumā krievu valodā, L. Tenjērs ignorējis īpašo sintaktisko sakaru starp teikuma priekšmetu un izteicēju (Теньер 1988, 12).

Arī latviešu sintaksē tiek pētīti vārdu un vārdformu savstarpējie sakari teikumā, taču kā īpašs sakaru veids tiek izvirzīts predikatīvais sakars, kas pastāv starp teikuma priekšmetu un izteicēju. Tātad latviešu sintaksē ir uzskats par to, ka teikuma priekšmets kopā ar izteicēju veido teikuma kodolu. Tas ir pamatoti, jo teikuma priekšmets ir teikumā

⁷ Promocijas darbā citēšanai izmantots L. Tenjēra darba “*Éléments de Syntaxe Structurale*” (1959) tulkojums krievu valodā “*Основы структурного синтаксиса*” (1988).

izsakāmās domas izejas punkts. L. Tenjērs izveidojis arī valences teoriju. Balstoties uz verba valences, teikuma predikatīvais minimums tiek paplašināts. Valences teorijas idejas latviešu valodniecībā atspoguļotas, piemēram, J. Kārkliņa, I. Freimanis, J. Valdmaņa, I. Lokmanis darbos (sk. bibliogrāfiju).

Promocijas darba pamatā paturēta mūsdienu latviešu valodniecībā nostiprinātā teikuma struktūras definīcija: **teikuma struktūra** ir “teikuma komponentu, proti, sintaktiskās struktūras komponentu jeb teikuma locekļu, semantiskās struktūras komponentu jeb semantisko lomu savstarpējo stabilo, būtisko sakaru un attieksmju kopums” (VPSV 2007, 391). Minētajā definīcijā atklājas teikuma struktūras daudzslāņainība un komplicētība, kā arī tas, ka teikums nav tikai formāls veidojums, bet ir arī semantisks veidojums.

Uz sintakses teoriju atšķirīgajiem skatupunktiem norādīts, piemēram, Arto Mustajoki (*Arto Mustajoki*), kā arī Roberta Van Valina (*Robert Van Valin*) un Edītes Moravčikas (*Edith Moravcsik*) darbos (sk., piemēram, Мустайоки 2006; Van Valin 2005a; Moravcsik 2006b). Tā E. Moravčika norāda, ka būtiskākā atšķirība starp teorijām ir – kā katrā no tām tiek aplūkotas teikuma sintaktisko struktūru atšķirības un līdzības. Piemēram, transformatīvajā gramatikā (angl. *transformational grammar*) tiek atzīts, ka dažādām sintaktiskajām struktūrām var būt vienāda dziļā struktūra, savukārt konstrukciju gramatikā (angl. *construction grammar*) dažādām sintaktiskajām struktūrām ir dažādas nozīmes, tātad arī dziļās struktūras (Moravcsik 2006b, 180). Ar dziļo struktūru te saprasta sintaktiskā struktūra (par to sk. arī 1.2. nodaļā).

Atšķirības redzamas ne vien teikuma jēdziena un teikuma struktūras jēdziena definīcijās, bet arī tajā, kādus teikuma struktūras līmeņus izvirza katrā no sintakses teorijām. Tradicionāli sintaksē aplūko tikai teikuma sintaktisko struktūru, taču, kā norādījis F. Danešs, sintakses pētniekiem būtu jāšķir teikuma gramatiskā un semantiskā struktūra, kā arī izteikuma struktūras organizācija (Daneš 1964 (2000), 124). Valoda jāuztver kā formas un nozīmes sakausējums, tādēļ jāpēta gan forma, gan nozīme vienlaikus. Tomēr tas nenozīmē, ka vienmēr pastāv pilnīga simetrija starp formu jeb gramatisko līmeni un nozīmi jeb semantisko līmeni. F. Danešs norāda uz valodas zīmes asimetrisko duālismu, kas nozīmē, ka vienai gramatiskajai struktūrai var atbilst vairākas semantiskās struktūras un otrādi (Daneš 1968 (2000), 140).

Kā norāda V. Belošapkova, 19. gadsimta un 20. gadsimta sākumā teikuma jēdzieniskajai pusei netika pievērsta uzmanība (СРЯ 1989, 676). Savukārt mūsdienās teikuma struktūras izpētē netiek ignorēta semantika, tādēļ ar teikuma struktūru tiek saprasta

ne tikai teikuma sintaktiskā, bet arī tā semantiskā uzbūve. Balstīšanās tikai uz formālo, sintaktisko līmeni nesniedz pilnīgu priekšstatu par teikumu kā veselumu, kurā apvienots saturs un forma. I. Lokmane uzsvērusi, ka “valoda eksistē tāpēc, lai izteiktu domu saturu, tādēļ jebkuri mēģinājumi abstrahēties no nozīmes un balstīt sintakses pētījumus tikai uz formālām pazīmēm ir neauglīgi” (Lokmane 2005, 7).

Promocijas darba autore pilnībā pievienojas uzskatam, ka valodā vienlīdz svarīga ir gan nozīme, gan arī forma. Šis uzskats ir balstīts funkcionālajā gramatikā. Kā norādījis A. Mustajoki, funkcionālās gramatikas, precīzāk, funkcionālās sintakses pamatā ir pieeja “no nozīmes uz formu”. Tradicionāli valodas aprakstītas pretēji, precīzāk, “no formas uz nozīmi”. Valodnieks gan norāda, ka tradicionālā pieeja nav zaudējusi aktualitāti, taču, tā kā liela daļa valodu jau ir diezgan aprakstītas no formas viedokļa, tad jāpievēršas pretējam pētniecības virzienam (Мустайоки 2006, 24). Tomēr jāņem vērā, ka semantika nav tieši novērojama un izmērāma, tādēļ, pētot valodu šādā virzienā, nav iespējams izveidot pilnīgu un galīgu pētījumu (Мустайоки 2006, 26–27). Pētniekam jābalstās uz savu valodisko intuīciju vai citu valodas lietotāju intuīciju. Tas ir neizbēgami, ja valodas zīme tiek saprasta visā pilnībā, t. i., ieskaitot formālo pusi un saturu (Мустайоки 1997, 22). Pieeja “no nozīmes uz formu”, kā norāda A. Mustajoki, ir veids, kā izveidot valodas aprakstu no runātāja viedokļa (Мустайоки 1997, 15), tādējādi pievēršot uzmanību tam, ko runātājs vēlas paust un ar kādiem valodas līdzekļiem tas panākams.

Teikuma struktūras izpētē būtisks ir Ferdināna de Sosīra (*Ferdinand de Saussure*) izvirzītais **valodas un runas** šķīrums. Pēc F. de Sosīra domām, valoda ir zīmju sistēma, kas izsaka idejas, savukārt runa ir individuāls gribas un saprašanas resp. saprāta akts (sk. Saussure 1916; Сосюр 1999⁸, 21–22). Pārfrāzējot F. de Sosīra teikto, valoda atspoguļo domāšanas procesu, bet runa veic saziņas funkciju. Valodas un runas šķīrums tālāk rosinājis daudzus valodniekus domāt par to, ka arī teikums pētāms ne vien lineāri kā teikuma locekļu saistījums, tātad kā konkrētai runas situācijai piesaistīta vienība, bet arī kā vispārīgs modelis, kas pastāv valodā.

Valodas un runas šķīruma sakarā var runāt par **statisko un dinamisko aspektu** teikuma struktūras izpētē. Statiskā aspekta objekts ir sintakses statiskās struktūras, t. i., tādas struktūras, kas nav atkarīgas no konteksta un situācijas jeb konsituācijas (Kārkliņš 1970a, 106). Teikumu no vienas puses var uzskatīt par šādu statisku struktūru, kad tas kā strukturāls paraugs pastāv neatkarīgi no runas konsituācijas. Dinamiskā aspekta objekts ir

⁸ Atsaucei izmantots F. de Sosīra darba “Cours de linguistique générale” (izdots 1916. gadā) tulkojums krievu valodā.

teikums kā dinamiska struktūra, t. i., kā komunikatīva vienība, kam ir sava intonācija un parasti arī noteikta vārdu secība. Var viegli izsecināt atšķirību starp sintakses statisko un dinamisko aspektu – statiskais aspekts aplūko abstraktus modeļus, savukārt dinamiskais aspekts aplūko konkrētas situācijas realizācijas teikumus (БЭС 2000, 449).

Gan valodas, gan runas sakarā var runāt arī par **satura un formas** aspektu. J. Valdmanis norādījis, ka teikuma saturs ir teikumā ietvertais īstenības fragmenta atspoguļojums, respektīvi, situācija, un teikuma autora attieksme pret to (Ceplītis, Rozenbergs, Valdmanis 1989, 87). Savukārt teikuma formas aspekts ir gramatiskais aspekts. Formas aspektā runā par teikuma modeļiem, kas rāda teikumu svarīgās īpašības (Ceplītis, Rozenbergs, Valdmanis 1989, 64).

Iepriekš teiktais liecina par to, ka, valodniecības teorijām attīstoties, ir paplašinājusies arī teikuma un teikuma struktūras jēdziena izpratne. Promocijas darba pamatu veido uzskats, ka **teikums ir trīs līmeņu – semantiskā, sintaktiskā un komunikatīvā līmeņa – sistēma**.

Triju līmeņu šķīruma iedīgļi atrodami jau iepriekš minētajā L. Tenjēra monogrāfijā. Tajā runāts par trīs aspektiem – izteikuma formu (ar to saprotot morfoloģisko noformējumu, vārdu secību, kas veido “domas ietērpu”), satura formu (ar to saprotot sintaktisko struktūru, kas atspoguļo hierarhiskas attieksmes starp vārdiem) un satura substanci jeb semantiku – un to mijiedarbi (Теньер 1988, 9–10). Trīs līmeņus teikuma struktūrā šķīruši, piemēram, F. Danešs, Natālija Švedova (*Наталья Шведова*), Ivans Susovs (*Иван Сусов*), I. Lokmane, A. Mustajoki. Galvenās idejas šo valodnieku darbos sakrīt, bet darbos lietotā terminoloģija dažviet atšķiras. Piemēram, F. Danešs runā par teikuma semantiskās struktūras, teikuma gramatiskās struktūras un izteikuma organizācijas līmeni (Daneš 1964 (2000), 124).

Savukārt N. Švedova norāda, ka vienkāršam teikumam ir trejāda uzbūve: informatīvā (teikuma semantiskā struktūra), gramatiskā (kurā ietilpst struktūras paraugs jeb teikuma struktūras shēma, teikuma paradigma un regulāro realizāciju sistēma) un funkcionāli komunikatīvā (aktuālais dalījums). Ar teikuma semantisko struktūru N. Švedova saprot abstraktā veidā atspoguļotas attieksmes starp jēdzieniskiem nogriežņiem (semantiskiem komponentiem), kas tiek attēlotas ar vārdiem un vārdformām un rāda teikuma informatīvo saturu (Шведова 1975, 40).

I. Susovs šķīris relāciju, predikācijas un komunikatīvo struktūru (sk. Сусов 1973; Сусов 1974). Trīs līmeņus šķīrusi arī I. Lokmane, pamatā balstoties uz I. Susova viedokļa un izmantojot I. Susova lietoto terminoloģiju (sk. Lokmane 2005).

Savukārt A. Mustajoki teikuma struktūrā šķīris šādus līmeņus – reālās īstenības līmeni, semantisko līmeni un valodas līmeni (sk. Мустајоки 2003; Mustajoki 2007).

Rezumējot iepriekš teikto, teikuma struktūras līmeņus var atspoguļot gan ar semantisko lomu palīdzību, gan ar teikuma locekļu palīdzību (sk. 1. tabulu):

<i>Kaķis ēd zāli.</i>	
Komunikatīvā struktūra ⁹	<i>Tēma–rēma</i>
Sintaktiskā struktūra	<i>Teikuma priekšmets–izteicējs–papildinātājs</i>
Semantiskā struktūra	<i>Darītājs–cietējs</i>

1. tabula. Teikuma struktūras triju līmeņu modelis

Triju līmeņu teikuma modelis, kurā šķirta teikuma semantiskā, teikuma sintaktiskā un teikuma komunikatīvā struktūra, iztirzāts turpmākajās apakšnodaļās, vēršot uzmanību uz terminoloģijas atšķirībām un katra līmeņa izpratni dažādu autoru darbos, aplūkojot katra līmeņa vienības un vietu kopējā teikuma struktūras sistēmā, kā arī līmeņu savstarpējās attiecības.

1.1. Teikuma semantiskā struktūra

Pētījumos par teikuma semantisko struktūru lietota atšķirīga terminoloģija. Piemēram, angļiski tiek lietoti termini *deep structure* ‘dziļā struktūra’ (Lyons 1995, 210) un *semantic structure* ‘semantiskā struktūra’ (Daneš 1968 (2000), 140; Daneš 1964 (2000), 124), krievu valodā – *семантическая структура* ‘semantiskā struktūra’ (Сусов 1974, 59) un *глубинная структура* ‘dziļā struktūra’. Taču tiek lietoti arī citi termini, piemēram, *konceptuālais, psiholoģiskais, kognitīvais, ontoloģiskais, denotatīvais un ārpusvalodiskais līmenis jeb struktūra* (Мустајоки 2006, 27). Teorētiskajā literatūrā atrodams arī vārdkoftermins *relāciju struktūra* (Lokmane 2005, 15; kriev. *реляционная структура*, angl. *relation structure*), kas sasaucas ar relāciju jeb attieksmju gramatiku (sk. Сусов 1973; Сусов 1974; Van Valin 2005a, 4).

Dažkārt ar atšķirīgiem terminiem tiek saprasts viens un tas pats jēdziens, bet citkārt viens un tas pats termins lietots citādā izpratnē. Tas jāsaaka par angļu vārdkoftermina *deep structure*, arī *D-structure* izpratni dažādu autoru darbos. Šie termini ir ģeneratīvās gramatikas pamatlicēja Noema Čomska (*Noam Chomsky*) ieviesti (sk. Chomsky 1965,

⁹ Promocijas darbā komunikatīvās struktūras sakarā nedaudz aplūkots tikai aktuālais dalījums, jo tas ir svarīgs teikuma semantiskās un sintaktiskās struktūras attieksmju noskaidrošanā.

Chomsky 1995). Terminu *deep structure* (angl. ‘dziļā struktūra’) N. Čomskis lietojis darbā “Aspects of the Theory of Syntax”, kas publicēts 1965. gadā (sk. arī Хомский 1972), savukārt pirms tam tādā pašā nozīmē lietots termins *kernel sentence* (angl. ‘kodola teikums’, respektīvi, pamatteikums, teikuma paraugs) (sk., piemēram, Chomsky 1957 (2002)¹⁰). Ar terminu *deep structure* autors saprot nevis teikuma semantisko, bet gan sintaktisko līmeni, precīzāk, dziļāko sintaktisko līmeni (Chomsky 1965, 70). Tātad tā ir struktūra, kurā atspoguļotas gramatiskās attiecības starp vārdiem teikumā, respektīvi, dziļā struktūra ir teikuma gramatiskais modelis. N. Čomskis norādījis, ka gramatika ir patstāvīga un no nozīmes neatkarīga. Turpat autors piebilst, ka vispirms uz neatkarīgiem pamatiem jādefinē sintaktiskā struktūra un tikai pēc tam var atgriezties pie jautājuma par semantikas un sintakses attiecībām (Chomsky 1957 (2002), 17).

Promocijas darbā paturēta latviešu valodniecībā nostiprinātā teikuma **semantiskās struktūras** definīcija, proti, tā ir “jēdzienisko attiecsmju kopums, kas veidojas starp teikumā atspoguļotās situācijas dalībniekiem. Piemēram, teikumos *Pēteris stāda kokus. Bērns zīmē sauli* izteiktas attiecības starp darītāju jeb agensu un cietēju jeb paciensu. Vienu un to pašu semantisko struktūru var īstenot dažādas sintaktiskās struktūras teikumos, piemēram, *Vējā lokās koki* un *Vējš loka kokus, Man salst* un *Es salstu*. Semantisko struktūru dažkārt sauc arī par dziļo struktūru” (VPSV 2007, 390). Savukārt, teikuma **dziļā struktūra** ir “abstrakta sintaktiska vai semantiska teikuma struktūra, kas nav tieši novērojama pretstatā virsējai struktūrai. Transformatīvajā gramatikā – hierarhisks teikuma uzbūves aprakstīšanas veids” (VPSV 2007, 99). Tātad dziļā struktūra tiek saistīta gan ar semantikas, gan sintakses līmeni. Tomēr jēdziena definīcija lielā mērā atkarīga tieši no tā izpratnes.

Kā norādīts iepriekš, termins *dziļā struktūra* sākotnēji lietots teikuma struktūras sintaktiskā līmeņa nosaukšanai, bet laika gaitā, teorijai attīstoties, dziļās struktūras jēdziens pakāpeniski semantizējies (БЭС 2000, 450). Jurijs Апресян (Юрий Апресян) dziļās struktūras (un tās pretstata, proti, virsējās struktūras) jēdzienu attiecinājis arī uz semantiku (sk. Апресян 1974).

Promocijas darba autore savās publikācijās arī ir svārstījusies terminoloģijas ziņā. Dažos rakstos semantiskā līmeņa nosaukšanai autore lietojusi dziļās struktūras jēdzienu (sk., piemēram, Vogina 2010b; Vogina 2012b), taču promocijas darbā lietots vārdkoptermiņš *semantiskā struktūra*. Šādas izvēles pamatojums rodams A. Mustajoki

¹⁰ Promocijas darbā atsaucēm izmantots N. Čomskas darba “Syntactic Structures” 2002. gada izdevums. Šis darbs pirmo reizi izdots 1957. gadā.

viedoklī. A. Mustajoki raksta, ka vārdkoptermīns *semantiskā struktūra* vispīlnīgāk atbilst funkcionālās sintakses vajadzībām, jo semantika pēta valodas vienību jēdzienisko pusi. Funkcionālās sintakses izejas punkts ir vispārinātas, shematizētas nozīmes – tas, ko runātājs cenšas izteikt vārdos (Mycraйoku 2006, 27).

Promocijas darbā ir nošķirts abu vārdkopterminu lietojums, respektīvi, rakstot par teikuma jēdzienisko pusi, lietots termīns *semantiskā struktūra*, savukārt, rakstot par teikuma gramatisko pusi un konkrētām teikuma struktūras realizācijām, nošķirta *dziļā sintaktiskā* un *viršējā sintaktiskā struktūra* (par to sk. 4.1.3. nodaļā).

Turpmākajās apakšnodaļās teikuma semantiskā struktūra aplūkota divos aspektos – vispārinājuma un konkretizācijas aspektā.

1.1.1. Teikuma semantiskā struktūra vispārinājuma aspektā

Teikuma semantiskā struktūra nav tieši novērojama struktūra. Tā atspoguļo tikai jēdzieniskās attieksmes starp situācijas daļībniekiem. Šīs attieksmes izsaka ar dažādiem sintaktiskajiem sakariem teikumā. I. Lokmane norāda, ka, analizējot teikuma uzbūvi, jāņem vērā gan jēdzieniskās attieksmes starp parādībām reālajā īstenībā, gan sintaktiskie sakari starp vārdiem teikumā (Lokmane 2012).

Jēdzieniskās attieksmes ir svarīgas tādēļ, ka gramatiski pareizi izveidots teikums ne vienmēr ir arī semantiski pareizs. Voless Čeifs (*Wallace Chafe*) raksta, ka idejas vai jēdzieni reāli pastāv cilvēka apziņā; valodas skaniskajā ietērpā ir iespējams tos pārraidīt no viena indivīda apziņas uz otra indivīda apziņu (Чейф 1975, 91). Tieši vārda nozīme, respektīvi, semantika ļauj vai neļauj veidot loģisku teikumu. Aplūkosim dažus piemērus¹¹:

Mans tēvocis uzskata, ka es esmu slikts pavārs.

? Mans kaķis uzskata, ka es esmu slikts pavārs.

?? Mana zelta zivtiņa uzskata, ka es esmu slikts pavārs.

?! Mana mājas amēba uzskata, ka es esmu slikts pavārs.

! Mana cepešpanna uzskata, ka es esmu slikts pavārs.

Nemarķētais piemērs ir gan jēdzieniski, gan gramatiski pareizs. Jautājuma zīme norāda, ka teikums varētu būt semantiski reāls, savukārt izsaukuma zīme norāda, ka šāds

¹¹ Piemēri ir darba autorei tulkoti (oriģinālpīemērus sk. Radford 1998, 164) un marķēti ar zīmēm “!” un “?” atkarā no tā, cik lielā mērā tie atbilst attieksmēm starp parādībām reālajā īstenībā.

teikums semantiski nav iespējams. Minētie piemēri apliecina, ka vārdu semantikai ir ļoti nozīmīga loma teikuma izveidē.

Teikuma semantiskā struktūra, kā norāda N. Švedova, ir teikuma valodiskā nozīme, kura rodas, mijiedarbojoties vispārinātā parauga jeb struktūras shēmas semantikai un to vārdu leksiskajām nozīmēm, kas piepilda vispārināto paraugu (Шведова 1982, 50).

Kā norāda I. Susovs, jebkuras darbības, tostarp arī valodiskās darbības sākuma punkts ir objektīvā īstenība. Realitāte ir valodas denotāts. Valodnieks skaidro, ka teikuma denotāts ir “dažādu elementu ansamblis”, un tā nosaukšanai lieto **situācijas** jēdzienu (Сусов 1973, 15). Situācijas jēdziens lietots arī A. Mustajoki darbos; ar to autors saprot kādu reālās īstenības nogriezni (Мустайоки 2006, 26). Tātad var sacīt, ka jebkura teikuma pamatā ir kādas reālas vai iedomātas situācijas fragments. A. Mustajoki norāda, ka var runāt par vairākiem īstenības veidiem: reālo pasauli, virtuālo (jeb mākslīgo reālo) pasauli un iekšējo pasauli. Reālā pasaule ir acīmredzamais īstenības veids (Мустайоки 2006, 28). Reālo pasauli atspoguļo šādi piemēri:

Koks nolūza ar troksni.

Bērnām ir angīna.

Mēs spēlējām dambreti līdz vakaram.

Tomēr, kā norāda A. Mustajoki, reālā pasaule pati par sevi nekļūst par runas objektu. Piemēram, situācija ar lūstošu koku neiegūst valodisku izteiksmi, ja tai nav neviena liecinieka. A. Mustajoki uzsver arī to, ka ar reālo īstenību jāsaprot ne vien tas, ko runātājs pats ir pieredzējis, bet arī tas, kas ir redzēts vai dzirdēts radio vai televīzijā, vai ko kāds cits cilvēks ir pavēstījis runātājam (Мустайоки 2006, 28). Piemēram, teikumā

Japānā tiek rūpīgi pārbaudīti visi ceļotāji. (K)

atspoguļota reālā īstenība, taču par to var pārlicināties, tikai esot Japānā.

A. Mustajoki norāda uz situācijām virtuālajā pasaulē (pie tās pieder arī vēlmes un sapņi), kuru izteikšanai valodā ir īpašas gramatiskās kategorijas (Мустайоки 2006, 28–29), piemēram, darbības vārda nākotnes forma vai vēlējuma izteiksmes forma:

Strādāsi mežā, gāzīsi kokus, un es tev nesīšu karstu tēju. (K)

Viņš gribētu vasaras māju Ziemeļkurzemes jūrmalā. (K)

Pirmais piemērs atspoguļo nākotnes ieceres, bet otrais piemērs atspoguļo vēlmes.

Trešais reālās īstenības veids ir cilvēka iekšējā pasaule jeb tas, ko cilvēks pats fiziski un emocionāli jūt. Tādas jūtas un sajūtas ir reālas tikai to izjutējam. A. Mustajoki norāda, ka visbiežāk iekšējā pasaule tiek atklāta pirmās personas formā (Мустайоки 2006, 29–30), piemēram:

Jau kuro mēnesi es ciešu stipras sāpes. (K)

Es baidos iekapsulēties vienā vidē. (K)

Taču var tikt lietota arī citas personas forma, ja izjutēja jūtas vai sajūtas tiek atstāstītas, piemēram:

Stipri cilvēki parasti mīl paši sevi un brīvību. (K)

Māte neienīst savu bērnu. (K)

Līdzās situācijas jēdzienam A. Mustajoki min arī filtra jēdzienu, norādot, ka situācijas valodisks atspoguļojums tiek veidots ar divu filtru palīdzību (sk. 1. shēmu). 1. filtrs nozīmē, ka runātājs ieskicē un interpretē īstenības situāciju atbilstoši komunikatīvajam nolūkam, savukārt 2. filtrs nozīmē, ka runātājs, veidojot teikumu, ņem vērā konkrētās valodas un īstenības situācijas noteiktos ierobežojumus (Мустаюки 2006, 26). Tātad runātājs pats izvēlas atspoguļojamās situācijas robežas, tā atklājot lietu stāvokli, kas ir semantiskās struktūras pamatā. Tādējādi semantiskā struktūra sniedz shematizētu, strukturētu priekšstatu par to, ko runātājs vēlas pateikt.

Reālās īstenības līmenis

1. shēma. Teikuma struktūras līmeņi (shēma darba autores tulkota; oriģināls atrodams Мусмаюоку 2003 un Mustajoki 2007)

I. Susovs norādījis, ka semantiskā struktūra ir ļoti vispārīga, tā ir sintaktiskās struktūras denotāts. Semantisko struktūru veido nevis atsevišķas konkrētas situācijas, bet gan vispārinātas, tipizētas situācijas (Сыов 1974, 60). Līdzīgu viedokli paudusi

I. Lokmane, norādot, ka “relāciju struktūra¹² .. ir vērsta uz objektīvo realitāti – atspoguļo kādu notikumu, procesu vai, vispārīgi sakot, lietu stāvokli reālajā īstenībā” (Lokmane 2005, 15). I. Susovs semantiskās struktūras jēdzienu skaidrojis ar vārda *koks* palīdzību. Viņš norādījis, ka vārds *koks* attiecināms gan uz katru atsevišķu šīs sugas pārstāvi neatkarīgi no tā piederības kādai apakšklasei, piemēram, skujukokiem vai lapu kokiem, gan arī uz koku kā sugu kopumā. Tieši tāpat arī attieksmes starp darītāju¹³ (*agensu*), darbību un cietēju¹⁴ (*paciensu*) ir attiecināmas gan uz daudzām konkrētām situācijām, gan arī uz šādām situācijām kopumā, respektīvi, vispārināti (Cycob 1974, 60), piemēram:

Māte nomazgāja traukus.

Putni ēd sliekas.

Pēteris labo mašīnu.

Katrā no minētajiem piemēriem ir īstenotas attieksmes starp darītāju un cietēju, tādējādi var runāt par trim dažādiem darītājiem (*māte, putni, Pēteris*) un trim dažādiem cietējiem (*trauki, sliekas, mašīna*) trīs dažādās īstenības situācijās. Taču tāpat var teikt, ka visi aplūkotie piemēri atspoguļo viena tipa īstenības situāciju, tātad var runāt par semantisko struktūru kā vispārinātu paraugu. To uzsvērusi arī Irina Kobozeva (*Ирина Кобозева*), norādot, ka semantiskā struktūra ir pa vidu starp konkrētām situācijām un konkrētiem teikumiem, jo tā vispārina konkrētās situācijas. Vispārinājums izpaužas abstraktu modeļu veidā (Кобозева 2000, 135).

Tātad semantiskā struktūra ir visabstraktākā teikuma struktūra, abstrakta shēma. I. Lokmane norāda, ka semantiskās struktūras ir nepieciešamas, “lai varētu sakārtot jeb organizēt informāciju” (Lokmane 2005, 16). To norādījis arī I. Susovs, uzsverot, ka semantiskā struktūra “novelk situācijas kontūras, tādējādi palīdzot sākt derīgu nominatīvo vienību atlasī” (Cycob 1973, 50), proti, semantiskā struktūra palīdz saprast attieksmes starp situācijas dalībniekiem un sākt meklēt atbilstošus valodas līdzekļus, kas šīs attieksmes atspoguļotu.

Kā tika minēts iepriekš, semantiskā struktūra atspoguļo attieksmes starp objektiem reālajā īstenībā. Tipiskākās un valodā visbiežāk sastopamās attieksmes starp reālās īstenības objektiem ir “attieksmes *agenss (darbības darītājs) – darbība – pacienss (darbības uztvērējs)*” (Lokmane 2005, 16), piemēram:

Vistas rok sliekas. (K)

¹² Darbā citējumos saglabāts konkrētā autora lietotais termins. Vārdkoptermina *relāciju struktūra* vietā promocijas darbā lietots vārdkoptermins *semantiskā struktūra*.

¹³ Plašāks darītāja semantiskās lomas skaidrojums sniegts 4.1. nodaļā (sk. arī promocijas darba ievadu).

¹⁴ Plašāks cietēja semantiskās lomas skaidrojums sniegts 5.1. nodaļā (sk. arī promocijas darba ievadu).

Opis stāda ziemcietes. (K)

Šie piemēri atspoguļo simetriskas attieksmes starp teikuma semantisko un sintaktisko struktūru: semantiskās struktūras līmenī aktanti *vistas* un *opis* ir darītāji, abos teikumos ir raksturota aktīva darbība, savukārt aktanti *sliekas* un *ziemcietes* darbības laikā cieš, tātad ir cietēji, bet sintaktiskās struktūras līmenī abi darītāji ir izteikti ar teikuma priekšmetu un abi cietēji ir izteikti ar papildinātāju.

Taču biežāk vienu un to pašu semantisko struktūru var izteikt ar atšķirīgas sintaktiskās struktūras teikumiem un otrādi – vairākiem virsējās struktūras ziņā vienādiem teikumiem var būt atšķirīgas semantiskās struktūras, piemēram, attieksmes starp darītāju un cietēju var izteikt arī šādi:

Māsa ada šalli.

Šalle ir māsas adīta.

Abos piemēros ir darītājs *māsa* un cietējs *šalle*, taču teikumi atšķiras kārtas ziņā – darāmās kārtas teikums norāda uz darītāja apzināti veiktu darbību, izceļot tieši darītāju kā teikuma izejas punktu, savukārt ciešamās kārtas teikums uzsver darbības objektu, respektīvi, cietēju, tuvāk raksturojot to.

Savukārt sintaktiskās struktūras ziņā vienādiem teikumiem var būt atšķirīgas semantiskās struktūras, piemēram:

Māsa izdzirdēja troksni.

Māsa kārto ziedus.

Šo piemēru sintaktiskajā struktūrā *māsa* ir teikuma priekšmets, bet *troksnis* un *ziedi* ir papildinātājs, taču semantiskās struktūras ziņā abi teikumi atšķiras viens no otra. Pirmajā teikumā aktants *māsa* ir izjutējs, bet aktants *troksnis* ir tas, ko uztver, respektīvi, stimulē, savukārt otrajā piemērā aktants *māsa* ir darītājs, bet aktants *ziedi* ir cietējs.

Tā kā ikviena situācija norit laikā un telpā, tā apvieno ļoti daudz dažādu elementu. I. Susovs uzsvēris, ka īstenības situācijas reti kad ir vienkāršas un ka runātājs pats no daudzu elementu kopuma izvēlas savam vēstījumam svarīgāko (Cycob 1973, 17). No tā izriet, ka teikuma struktūras pamats jeb sākumpunkts ir objektīvā īstenība, kas pastāv neatkarīgi no cilvēka. Tieši tādēļ gan I. Susovs, gan A. Mustajoki nošķir situāciju kā reālo īstenību no “lietu stāvokļa”, ar to domājot runātāja izpratni par situāciju, respektīvi, situācijas interpretāciju. Par piemēru var minēt istabu, kurā ir ļoti daudz dažādu priekšmetu – grāmatas sarindotas plauktos, pie sienas tikšņ pulkstenis, uz galda stāv kafijas tasīte un kafijas kanna ar karstu kafiju. Tas ir realitātes nogrieznis noteiktā laikā un telpā, tātad situācija. Runātājs, uztverot visu situāciju kopumā, atbilstoši komunikatīvajam

mērķim izvēlas tobrīd svarīgāko – sarunas tēmu. Piemēram, runātājs var uztvert, ka tasītē ir ielieta kafija, un pieņemt, ka kafija pamazām atdziest, tādēļ tā iespējami drīz ir jāizdzer.

A. Mustajoki raksta, ka daļu no situācijas elementiem runātājs traktē kā nebūtisku. Te valodnieks lieto jau minēto filtra jēdzienu (Мустайоки 1997, 21). Iepriekš raksturotajā situācijā runātājs var izvēlēties valodiski atspoguļot tikai to, kas saistīts ar kafiju. Tas nozīmē, ka runātājam tobrīd nav svarīgi, ka plauktos stāv grāmatas un ka pie sienas tikšķ pulkstenis. Tātad teikumā, no vienas puses, tiek atspoguļots kāds reālās īstenības fragments un tiek atklātas tās attieksmes, kas pastāv starp reālās īstenības objektiem, bet, no otras puses, teikumā atklājas arī runātāja subjektīvā nostāja, izceļot kādu reālās īstenības daļu. Kā norādīts “Latviešu valodas gramatikā”, runātājs interpretē īstenības situāciju un ierobežo to atkarā no sava komunikatīvā mērķa, no bezgalīga detaļu loka izvēloties tikai saziņā svarīgākās (LVG 2013, 767).

Kā jau iepriekš tika minēts, semantiskā struktūra ir visabstraktākā no visiem teikuma struktūras līmeņiem, tādēļ tajā vēl nav konkrētu leksēmu. Šī struktūra, kā norāda A. Mustajoki, atspoguļo “pirmsvalodisko līmeni” (kriev. *доречевой уровень*), priekšstatu par nozīmēm bez konkrēta valodiska pildījuma (Мустайоки 2006, 28). Semantiskās struktūras vienība ir **semantiskā loma** (sīkāk par semantisko lomu izpratni sk. 3. nodaļā).

Semantiskās struktūras izvēli nosaka atspoguļojamās situācijas objektīvā uzbūve vai arī subjektīvais dalījums, ko pēc citu situāciju parauga veido pats runātājs (Цыгов 1974, 62). Te nepieciešami sīkāki paskaidrojumi par terminoloģiju, proti, I. Susovs šķir konkrētu teikumu (jeb teikumu valodas virsējā slānī) un abstraktu teikumu (teikumu valodas dziļajā slānī). Valodnieks atklājis konkrētā un abstraktā teikuma attieksmes šādi: konkrēts teikums ir līdzeklis, ar kura palīdzību var īstenoties abstraktais teikums. Savukārt abstraktais teikums ir obligāts priekšnoteikums, lai rastos konkrēts teikums (Цыгов 1973, 6). Domājams, ka ar konkrētu teikumu autors saprot **izteikumu**, kas ir “minimāla intonatīvi pabeigta saziņas vienība, kam var būt noteikts strukturāls paraugs, bet tas nav obligāts, un ko rakstos norobežo ar teikuma beigu pieturzīmi. Lielākā daļa izteikumu ir teikumi, piemēram, *Mežs šalc. Mežs ir liels*, bet tekstā ir arī izteikumi ar nepilnu teikuma struktūru, piemēram, *Apsēžas uz soliņa*, vai pavisam bez tās, piemēram, *Paldies. Nu?*” (VPSV 2007, 173). Izteikums, kā norāda Džons Saīds (*John Saeed*), ir viskonkrētākais teikums – tas rodas runā vai rakstos (Saeed 2009, 12). Savukārt teikums ir abstrahēts, no valodas lietojuma vispārināts.

Tāpat jāatceras, ka semantiskā struktūra ir lielā mērā arī valodas nosacīta, jo “satur, ko runātājs grib pavēstīt, nevar rasties bez saistības ar to valodu, kurā tas tiek

izteikts” (LVG 2013, 767). Jau brīdī, kad ziņojums vēl tikai tiek veidots, jāņem vērā attiecīgās valodas iespējas (Мустайоки 2006, 27).

Katra konkrēta teikuma, respektīvi, izteikuma izveide ir daudzpakāpju process. Konstatējot, kādas attieksmes ietvertas semantiskajā struktūrā, teksta autoram jādomā par derīgu valodas vienību atlasī. Tas nozīmē, ka abstrahētais situācijas modelis jeb semantiskā struktūra tiek konkretizēta.

1.1.2. Teikuma semantiskā struktūra konkretizācijas aspektā

Teikuma semantiskās struktūras konkretizējums ir **propozīcija** – “konkrēta teikuma semantiskais modelis, ko veido leksēmas neatkarīgi no to gramatiskajām formām. .. Propozīciju veido predikāts un aktanti” (VPSV 2007, 314–315). **Predikāts** ir svarīgākais propozīcijas “komponents, leksēma, kas nosauc darbību, procesu, stāvokli. Predikāts parasti ir darbības vārds un spēj piesaistīt noteiktu skaitu aktantu” (VPSV 2007, 314–315). “Predikāts it kā pārstāv visu propozīciju (zinot predikātu, mēs zinām visas tā valences un līdz ar to arī potenciālos aktantus), no otras puses, predikāts ir it kā “tehnisks elements”, kas atspoguļo reāli eksistējošu elementu attieksmes. Tāpēc .. semantiskajā struktūrā pašā predikāta semantiskās lomas nemaz nav” (LVG 2013, 770).

Savukārt **aktants**¹⁵ ir “propozīcijas komponents, leksēma, kas nosauc predikāta izteiktās darbības, procesa vai stāvokļa dalībnieku” (VPSV 2007, 23). Piemēram, teikumā *Ezītis atnesa ievārījumu lācītim* predikāts *atnesa* piesaistījis trīs aktantus: *Ezītis* (darītājs¹⁶), *lācītis* (saņēmējs¹⁷), *ievārījums* (cietējs). Tātad propozīcijas izveidē būtiska loma ir darbības vārdam. Taču arī semantiskā struktūra ir saistīta ar verba leksisko nozīmi. Teikuma semantiskā struktūra raksturo attieksmes, kas pastāv starp dažādiem situācijas dalībniekiem reālajā īstenībā, tātad semantiskā struktūra raksturo īstenības situācijas tipu. Situācijas var būt gan darbības, gan stāvokļi, gan procesi. Atkarā no situācijas tipa var runāt par dažādām jēdzieniskajām attieksmēm starp reālās īstenības objektiem. Piemēram, darbību var raksturot šādas semantiskās struktūras:

darītājs–cietējs;

darītājs–tēma;

darītājs–tēma–saņēmējs.

¹⁵ Par aktantiem sk. arī 3.1. nodaļā.

¹⁶ Iekavās norādīta katra aktanta semantiskā loma.

¹⁷ Plašāks saņēmēja semantiskās lomas skaidrojums sniegts 5.4. nodaļā (sk. arī promocijas darba ievadu).

Tieši verbs ir tas, kas norāda, kura no semantiskajām struktūrām ir konkrētās darbības pamatā. Tātad verbs, precīzāk, predikāts, kas leksiski parādās tikai propozīcijā, nosaka arī iespējamo semantisko struktūru. Piemēram, predikāts *ēst* norāda uz semantisko struktūru *darītājs–cietējs*, savukārt predikāts *sūtīt* norāda uz semantisko struktūru *darītājs–tēma–saņēmējs/adresāts*.

Kā norādījis V. Čeifs, jēdzieniskajā pasaulē nošķiramas divas galvenās sfēras: darbības vārda sfēra, kas aptver stāvokli (situācijas, īpašības) un notikumus, un lietvārdu sfēra, kas aptver priekšmetus (kā fiziskus objektus, tā arī materializētas abstrakcijas). Galvenā ir darbības vārda sfēra, bet lietvārdu sfēra atrodas perifērijā (Чейф 1975, 114). Katrā valodā darbības vārds semantiski ir klāt gandrīz visos, pat marginālos izteikumos. V. Čeifs gan norāda arī uz tādiem teikumiem, kuru virsējā struktūrā darbības vārds nav izteikts (Чейф 1975, 115). Tā kā darbības vārds ir centrālais elements teikuma struktūrā, no tā semantiski atkarīgi visi tā paplašinātāji (Freimane 1976, 87). Tas nozīmē, ka tieši darbības vārds teikumā nosaka situācijas dalībnieku klātbūtni un to lomas.

Jāievēro, ka propozīcijā gramatiskās formas nav svarīgas, tādējādi viena propozīcija līdzīgi kā viena semantiskā struktūra sintaktiski var tikt atspoguļota dažādi. Tā, piemēram, teikumi *Meitene klausījās ieinteresēta*. *Klausījās ieinteresēta meitene*. *Meitene klausoties bija ieinteresēta* atšķiras sintaktiski, taču tiem ir viena propozīcija. Tas nozīmē, ka teikumos atspoguļota viena un tā pati skaniskas informācijas uztveres situācija un ir viens zināms situācijas dalībnieks *meitene*, kas šajā gadījumā ir informācijas uztvērējs, tātad izjutējs¹⁸.

Propozīciju dēvē arī par teikumu semantisko invariantu (sk. БЭС 2000, 401; Адамец 1978, 7). Tā sastāv no objektīvās pamatinformācijas, kas norāda uz esošo vai iespējamo lietu stāvokli; tieši pamatinformācija tiek saukta par propozīciju (БЭС 2000, 401).

Kā norādīts iepriekš, semantiskās struktūras vienības ir semantiskās lomas, respektīvi, vispārinātu situācijas dalībnieku lomas. Izsakot semantiskās lomas ar konkrētām leksiskām vienībām, veidojas propozīcija. Tomēr arī propozīcijas sakarā jārunā par augstu vispārinājuma pakāpi, jo, kā norāda I. Lokmane, propozīcija ir leksisko nosaukumu kopums, kas atspoguļo kādu īstenības situāciju vispārināti – neatkarīgi no laika, modalitātes, arī no konkrētās gramatiskās formas. Propozīcijas jēdziens ļauj parādīt viena un tā paša satura dažādus gramatiskās izteikšanas veidus (Lokmane 2002b, 50; sk.

¹⁸ Plašāks izjutēja semantiskās lomas skaidrojums sniegts 4.2. nodaļā (sk. arī promocijas darba ievadu).

arī Адамец 1978, 7). Tātad var secināt, ka propozīcija rāda leksēmu attieksmes. Tā kā propozīcija (tāpat kā semantiskā struktūra) vēl aizvien ir ļoti abstrahēts situācijas modelis, tās atspoguļošanai tiek lietoti pieņemti pieraksta veidi.

Ilustrēsim propozīcijas pieraksta iespējas, aplūkojot šādus piemērus:

Kristīne pērk mašīnu.

Kristīne pirkts mašīnu.

Kaut Kristīne pirktu mašīnu!

Visu minēto teikumu pamatā ir viena un tā pati propozīcija un predikāts (Pred) saista divus situācijas dalībniekus – darītāju (D) un cietēju (C). Propozīcijas pieraksta veidi ir dažādi, piemēram, lai atšķirtu propozīciju no teikuma, kura pamatā attiecīgā propozīcija ir, leksēmas var pierakstīt ar lielajiem burtiem (Saeed 2009, 14; sk. arī Lokmane 2012 un LVG 2013):

1) KRISTĪNE/D + PIRKT/Pred + MAŠĪNA/C.

Tāpat Dž. Saīds norāda, ka propozīciju var pierakstīt formulas veidā, kur predikāts jeb darbības vārds ir funkcija, savukārt tā subjekts un objekti kā minētās funkcijas argumenti (Saeed 2009, 14):

2) pirk (Kristīne – darītājs, mašīna – cietējs).

Propozīciju var pierakstīt arī tikai ar vārdu celmiem, norādot, kurš no tiem ir predikāts, kurš – aktants. Ja ir vairāk par vienu aktantu, tad var šķirt pirmo, otro aktantu utt. (sk. Адамец 1978, 7–8):

3) Kristīn-/A¹ + pirk-/Pred + mašīn-/A².

Turklāt par pirmo aktantu tiek uzskatīts tas, kurš izsaka predicējamo pazīmi un kurš tiešas vārdu secības teikumā tiks izteikts ar teikuma priekšmetu (Адамец 1978, 8). Tomēr jāatceras, ka ikviens no pieraksta veidiem ir nosacīti pieņemts un ka propozīcijā neietilpst gramatiskas formas un gramatiskas nozīmes.

Kā jau iepriekš minēts, propozīcija atspoguļo daļu no teikuma nozīmes, respektīvi, tikai pamatinformāciju. Tā ir daudz abstraktāka par gatavu teikumu, tādēļ teikumos, kuros nav izteikts apgalvojums, bet gan jautājums, pavēle u. tml., bez propozīcijas ir vēl arī autora subjektīvā vērtējuma uzslāņojums (Saeed 2009, 14).

Lai rādītu atšķirību starp propozīciju un konkrētu teikumu, promocijas darbā par visvieglāk uztveramo un lietderīgāko atzīts pirmais propozīcijas pieraksts, proti, propozīcijā leksēmas tiek rakstītas pamatformā ar lielajiem burtiem. Piemēram, teikuma *Kaķis ēd zāli* pamatā esošās semantiskās struktūras un propozīcijas attieksmes var atspoguļot šādi (sk. 2. tabulu):

Propozīcija	<i>KAĶIS/D+ĒST/Pred+ZĀLE/C</i>
Semantiskā struktūra	<i>Darītājs–cietējs</i>

2. tabula. Semantiskās struktūras un propozīcijas attiecības

Salīdzinot viena teikuma semantisko struktūru un tās konkretizējumu, respektīvi, propozīciju, redzams, ka šajā teikuma struktūras līmenī ir sniegta tikai pamatinformācija par reālo īstenību. Pie tam šo pamatinformāciju ir ļoti grūti raksturot, jo, kā norādījis V. Čeifs, nav iespējams izdarīt jēdzienu spektrogrammas, rentgenogrammas vai ierakstus magnetofona lentē, lai tos bez steigas izpētītu (Чейф 1975, 92). Jāpiekrīt I. Lokmanes paustajam viedoklim par to, ka “valodas semantiskā puse ir daudz bagātāka un sarežģītāka par formālo” (Lokmane 2001, 97). Turklāt jāatceras, ka “teikums kā valodas augstākā līmeņa vienība apvieno visas valodas nozīmes. Teikums apvieno vārda formu leksiskās un gramatiskās nozīmes, specifiskās nozīmes, kas raksturīgas teikumam kā abstraktai sintaktiskai struktūrai, kā arī komunikatīvās nozīmes, kas abstrakto teikumu aktualizē, piesaista runas situācijai” (Lokmane 2001, 97).

Pauls Krēgers (*Paul Kroeger*), runājot par teikuma struktūru, salīdzina valodas pētīšanu ar ķīmiju, kur no tieši novērojamām reakcijām tiek izsecinātas attiecības starp atomiem un molekulām. Tāpat arī valodas izpētē ar redzamo struktūru palīdzību jāmēģina izprast valodas neredzamās struktūras (Kroeger 2004, 5). Tātad par teikuma semantisko struktūru var spriest, skatot to kopsakarā ar konkrētu sintaktisko realizāciju, tādēļ turpmākajā nodaļā aplūkota teikuma sintaktiskā struktūra.

1.2. Teikuma sintaktiskā struktūra

Šī struktūra teorētiskajā literatūrā, līdzīgi kā pārējie teikuma struktūras līmeņi, saukta atšķirīgi. Tiek lietoti termini *viršējā struktūra* un *sintaktiskā struktūra* (angl. *syntactic structure* un *surface structure*, savukārt kriev. *синтаксическая структура* un *поверхностная структура*), lietots arī termins *predikācijas struktūra* (sk. Сусов 1973, 1974; Lokmane 2005).

Atšķirības terminoloģijā ir saistītas ar atšķirībām šī teikuma struktūras līmeņa izpratnē. Kā jau tika minēts, dziļās sintaktiskās struktūras jēdziens ir N. Čomskā ieviests. N. Čomskis šķīris divus sintaktiskos līmeņus teikuma struktūrā, respektīvi, dziļo un virsējo struktūru (sk. Chomsky 1965; Chomsky 1995; arī Lyons 1995, 211). Sākotnēji ģeneratīvajā

gramatikā dziļās struktūras jēdziens ticis lietots, lai atspoguļotu tādu teikumu semantisko tuvību, kurus veido vienas un tās pašas leksiskās vienības un kas atšķiras cits no cita tikai ar atsevišķām gramatiskām nozīmēm. Dziļo struktūru atspoguļošanai izmantoti sintaktiskie koki. Tā, piemēram, teikumiem *Bebri uzcēla aizsprostu* un *Aizsprosts ir bebru uzcelts* ir viena un tā pati sintaktiskā koka struktūra, respektīvi, vienāda dziļā struktūra. Taču vēlāk, 20. gadsimta 60.–70. gados, ģeneratīvās gramatikas atzarā ģeneratīvajā semantikā dziļās struktūras jēdzienu aizstāja ar semantiskās struktūras jēdzienu (БЭС 2000, 110).

Šķirot divus sintaktiskās struktūras līmeņus, **dziļā sintaktiskā struktūra** ir tā, kura atspoguļo teikuma gramatisko uzbūvi, savukārt **viršējā sintaktiskā struktūra** atspoguļo konkrētu leksēmu un gramatisko formu attieksmes.

Arī latviešu valodniecībā tiek lietoti termini *sintaktiskā struktūra* un *viršējā struktūra*. Teikuma **sintaktiskā struktūra** definēta kā “noteiktu teikuma locekļu funkcijās lietotu vārdformu vai predikatīvo vienību (teikuma daļu) savstarpējo sintaktisko sakaru kopums teikumā” (VPSV 2007, 391). Turpretī teikuma **viršējā struktūra** ir “tieši novērojama lineāra teikuma sintaktiskā struktūra pretstatā dziļajai struktūrai. Tradicionālajā sintaksē analizē viršējās struktūras, piemēram, teikumu *Ejam pa rasoto zāli* veido izteicējs *ejam*, apstāklis *pa zāli* un apzīmētājs *rasoto*” (VPSV 2007, 453; sk. arī БЭС 2000, 379).

Promocijas darbā atsevišķos gadījumos tiek šķirti divi sintaktiskās struktūras līmeņi, proti, dziļā sintaktiskā un viršējā sintaktiskā struktūra. Tas darīts, aplūkojot sintaktiskās struktūras pilnās un nepilnās realizācijas, precīzāk, semantisko lomu sintaktiskās nullformas. Ar sintaktisko struktūru promocijas darba autore saprot vispārinātus gramatiskus teikuma uzbūves modeļus, kuros atspoguļotas sintaktiskās funkcijas un sintaktiskie sakari starp vārdiem teikumā, kā arī gramatiskās formas, ar kādām sintaktiskās funkcijas tiek izteiktas.

Latviešu valodniecībā ir pazīstams arī termins *teikuma struktūras shēma* (tas atrodams čehu valodnieku darbos (sk., piemēram, Daneš 1964 (2000), 129) un lietots arī krievu valodniecībā (sk., piemēram, Шведова 1982, 47)). Ar šo terminu saprot vispārinātu teikuma paraugu, kurā ietilpst teikuma veidošanai nepieciešamais komponentu (vārdformu, teikuma daļu) minimums, ko iespējams attēlot ar simboliem, piemēram, N_1 – nomens nominatīvā, V_f – verbs finītajā formā utt. (VPSV 2007, 391, 445). Tieši abstraktie sintaktiskie modeļi, kas ir teikumu gramatiskās struktūras pamatā, ir vienkāršam teikumam kā īpašai sintaktiskai vienībai raksturīga pazīme (Шведова 1982, 45–46).

Valodu veido bezgalīgs skaits teikumu, kuri sastāv no galīga skaita savstarpēji kombinējamu elementu (Chomsky 1957 (2002), 13; par to sk. arī Шведова 1982, 45–46). Tā ir viena no ģeneratīvās gramatikas svarīgākajām atziņām – relatīvi neliels kombinēšanās likumību skaits ļauj runātājam lietot galīgu skaitu vārdu, lai veidotu teju bezgalīgu skaitu teikumu (Saeed 2009, 10).

Struktūras shēmas ir abstrakcijas ar noteiktu nozīmi un formālu noformējumu, un tās jāšķir no neierobežota skaita konkrētu teikumu, respektīvi, izteikumu, kuri veidoti pēc konkrētas struktūras shēmas (Шведова 1982, 46). Kā norādījusi N. Švedova, struktūras shēmu jeb teikuma predikatīvo pamatu veido neliels skaits vārdformu (visbiežāk tās ir divas vārdformas; tāpat var būt arī viena vārdforma, ja runā par vienkomponenta teikumiem), starp kurām ir noteikti sintaktiskie sakari. Taču teikuma pamatā esošā struktūras shēma ir cieši saistīta arī ar jēdzieniskajām attieksmēm starp objektiem reālajā īstenībā (Шведова 1982, 46). Tā, piemēram, teikumu *Puisēns lasa, Bērns priecājas, Es salstu, Rūpnīca darbojas* pamatā esošā struktūras shēma N_n-V_{fin} atspoguļo arī šo teikumu semantisko struktūru, respektīvi, attieksmes starp darbību vai stāvokli un darbības darītāju vai stāvokļa izjutēju.

Tomēr jāņem vērā, ka ar jebkuru struktūras shēmu nevar izteikt jebkuru īstenības situāciju. Tā, piemēram, “ja predikāts izsaka aktīvu apzinātu darbību ..., dažkārt nav iespējams veidot teikumu ar vispārinātu, sintaktiski nerealizētu darītāja nosaukumu” (LVG 2013, 773).

Te lietderīgi raksturot sintaktiskās struktūras un struktūras shēmas savstarpējās attieksmes. Pēc promocijas darba autores domām, sintaktiskā struktūra būtu uzskatāma par vispārinātu teikuma struktūras gramatisko modeli, bet struktūras shēma – par šī modeļa konkretizāciju, jo tajā ietilpst konkrētas gramatiskās formas.

Līdzīgi kā teikuma *Kaķis ēd zāli* semantiskās struktūras un tās konkretizējuma, respektīvi, propozīcijas, attieksmes, tā arī šī teikuma sintaktiskās struktūras un struktūras shēmas attieksmes var atspoguļot šādi (sk. 3. tabulu):

Struktūras shēma	$N_n-V_{fin}-N_a$
Sintaktiskā struktūra	<i>Teikuma priekšmets–izteicējs–papildinātājs</i>

3. tabula. Sintaktiskās struktūras un struktūras shēmas attieksmes

Līdzīgu viedokli paudusi arī N. Švedova – rakstot par struktūras shēmām, autore norādījusi, ka teikuma *Puisēns lasa* pamatā ir struktūras shēma “teikuma priekšmets – lietvārds nominatīvā – izteicējs – verbs finītā formā” (sk. Шведова 1982, 46). Tātad

N. Švedova “sakausē” sintaktisko struktūru, kurā ir teikuma locekļi, ar struktūras shēmu, kurā norādīti teikuma locekļu izteikšanas līdzekļi, respektīvi, gramatiskās formas.

Sintaktiskā struktūra, kā norāda I. Lokmane, “it kā uzslāņojas uz relāciju¹⁹ struktūras ..., rāda teikuma autora attieksmi pret atspoguļojamo situāciju, resp., autors izvēlas vienu no relatēmām par gramatiskās predikācijas izejas punktu” (Lokmane 2005, 21).

Tātad runātājs no visa objektu kopuma, kas apvienots vienā situācijā, atbilstoši komunikatīvajam mērķim izvēlas vienu elementu, ap kuru izveidot teikumu. To norādījis arī A. Mustajoki, raksturojot, kā no situācijas runātājs nonāk līdz gatavam teikumam. Valodnieks runā par teikuma orientācijas izvēli (Мустайоки 2006, 40). Tas nozīmē, ka teksta autoram, lai noformulētu domas un izveidotu teikumu, vispirms jāizvēlas teikuma orientācija, respektīvi, no kura situācijas dalībnieka jeb aktanta skatu punkta lietu stāvoklis tiks raksturots. Nākamais solis ir diatēzes izvēle, proti, ar kādiem teikuma locekļiem katrs no aktantiem ir izsakāms. Kā nākamo soli valodnieks min teikuma aktuālā dalījuma izvēli. Izvēloties kādu aktantu par teikuma izejas punktu, tam tiek piešķirta galvenā loma. Galvenais aktants ietekmē arī darbības vārda atlasī (to, kurš no konversīviem²⁰ tiks izvēlēts situācijas raksturošanai). Izvēloties diatēzi, tiek noteikta darbības vārda, precīzāk, predikāta kārtā (vai teikums ir darāmajā vai ciešamajā kārtā). Savukārt aktuālā dalījuma izvēle atspoguļojas teikuma lineārajā sakārtojumā un teikuma intonācijā (Мустайоки 2006, 40–41).

Teksta autora izvēle atspoguļojas teikuma struktūrā. Tātad vispirms no īstenības situācijas jāizvēlas viens objekts, par kuru tiks veidots teikums, un tālāk jau jāizvēlas abstrakts sintaktisks teikuma modelis, kurš ļauj atspoguļot konkrēto situāciju. Līdztekus tam jāizvēlas arī atbilstošas gramatiskās kategorijas. Tā vienu un to pašu lietu stāvokli jeb situāciju var atspoguļot dažādi teikumi, piemēram:

Anna atdeva ubagam pēdējo latu.

Ubags no Annas saņēma pēdējo latu.

Pēdējais lats tika atdots ubagam.

Pēdējo latu Anna atdeva ubagam.

Pēdējo latu saņēma ubags.

¹⁹ Promocijas darba autore lieto vārdkopterminu *semantiskā struktūra*.

²⁰ Konversīvs ir viens no diviem vārdiem (vai citām valodas vienībām), kas nosauc vienu un to pašu situāciju ar mainītām dalībnieku lomām, piemēram, *pirkt* un *pārdot*, *nodot* un *pieņemt*, *uzvarēt* un *zaudēt*. Konversīvus dažkārt uzskata par antonīmu paveidu. Gramatiskie konversīvi ir, piemēram, darāmās un ciešamās kārtas formas: *Vectēvs stāda koku. Koks tiek stādīts* (VPSV 2007, 194).

Ubagam tika atdots pēdējais lats.

Starp aplūkotajiem teikumiem pastāv būtiskas atšķirības, respektīvi, atšķiras runātāja skatu punkts situācijā. Orientācijas izvēle jeb abstraktā modeļa izvēle būtiski ietekmē teikuma izveidi. Proti, ja par teikuma izejas punktu tiek izvēlēts darītājs (šajā gadījumā *Anna*), tad attiecīgi no konversīvu pāra *dot–saņemt* jāizvēlas darbības vārds *dot*. Tātad izvēlētais darbības vārds arī norāda uz vienu vai otru situācijas dalībnieku. Ja teikums vērsts no subjekta uz objektu, tad darbība norit darītāja sfērā jeb aktīvās personas laukā (par to sīkāk sk. Freimane 2008, 122–135). Tādā gadījumā tipisks teikuma sintaktiskais modelis būtu *Teikuma priekšmets nominatīvā, verbs finītā formā, netiešais papildinātājs datīvā un tiešais papildinātājs akuzatīvā*, pie tam teikums izteikts darāmajā kārtā. Savukārt, ja par teikuma sākuma punktu izvēlēts saņēmējs (*ubags*), tad darbība norit tā sfērā. Tādā gadījumā runātājs var izvēlēties teikumu veidot, minot vai neminot darītāju, un teikums var būt izteikts gan darāmajā, gan ciešamajā kārtā. Runātāja orientācija nemaina aktantu semantiskās lomas attiecīgajā situācijā (Мустафоки 2006, 41), jo aktants *Anna* jebkurā gadījumā ir darītājs, aktants *ubags* ir saņēmējs, bet aktants *lats* ir tēma.

Kā norādīts iepriekš, teikuma semantiskā struktūra tiek īstenota teikuma sintaktiskajā struktūrā. Šajā struktūrā situācijai jeb reālās īstenības objektu attieksmēm ir noteikta gramatiskā izpausme. Sintaktiskās struktūras vienības ir **argumenti**, un tie tiek definēti kā teikuma locekļi, “ko teikumā piesaista darbības vārds resp. izteicējs, – teikuma priekšmets, papildinātājs, apstāklis. Piemēram, *spēlēt* piesaista teikuma priekšmetu un papildinātāju: *Meitene spēlē vijoli*. Argumenti var būt obligāti un neobligāti, piemēram, darbības vārdam *sūtīt* obligāts ir teikuma priekšmets un papildinātājs akuzatīvā, bet neobligāts – papildinātājs datīvā: *Jānis sūta draugam vēstuli*” (VPSV 2007, 44).

Jāpiebilst, ka teikuma sintaktiskajā struktūrā ir arī tādi teikuma locekļi, ko piesaista lietvārdi, piemēram, apzīmētājs un pielikums, taču tie promocijas darbā netiek sīkāk aplūkoti.

Argumenti ir propozīcijā minētie aktanti, kuriem jau ir noteiktas semantiskās lomas un kuri jau ir ieguvuši konkrētu gramatisku formu un funkciju. Argumenti teikumā ieņem noteiktas sintaktiskas pozīcijas.

No argumentu definīcijas izriet, ka teikumā argumentu klātbūtne atkarīga tieši no verba. Tas sasaucas ar **valences teorijas** viedokli par to, ka verbs teikumā ir galvenais. To atzinuši daudzi valodnieki, piemēram, igauņu valodnieks Huno Retseps (*Huno Rätsep*), angļu valodnieks Endrjū Redfords (*Andrew Radford*) (sk. Radford 1998), arī valences teorijas pamatlicējs Lisjēns Tenjērs (sk. Теньер 1988). Piemēram, H. Retseps rakstījis, ka

darbības vārda forma ar savu nozīmi organizē teikuma kodolu, no tās atkarīgs, vai visi teikuma elementi varēs realizēties (Рятсея 1974, 3). Darbības vārds ir visnozīmīgākā vārdšķira tāpēc, ka tas nosauc galveno materiālās un arī garīgās pasaules pastāvēšanas nosacījumu – kustību un attīstību kā darbību, procesu, stāvokli, pazīmi. Verbi tiek ļoti bieži lietoti, un tieši verbam, salīdzinājumā ar citām vārdšķirām, ir visplašākā polisēmija (Laua 1981, 31). Verbs ir cieši saistīts ar substanci (priekšmetu, parādību), un šis saistījums nosaka tā paradigmātiskās (sistēmiskās) un sintagmatiskās (saistāmības) attieksmes semantikā, leksikā un sintaksē (Freimane 1983, 4).

Tieši argumenti ir teikuma sintaktiskā līmeņa vienības ar vislielāko konkretizācijas pakāpi. Tomēr, kaut arī tā ir sintaktiska struktūra, semantika arī ir svarīga, jo teikuma locekļus nosaka ne vien pēc formālām pazīmēm, bet arī pēc nozīmes.

Tātad ikviena notikumā vai situācijā iesaistītā dalībnieka jeb aktanta semantiskā loma teikuma sintaktiskajā struktūrā ieņem noteiktu sintaktisku pozīciju, piemēram, darbības veicējs teikumā visbiežāk ir teikuma priekšmets, savukārt dalībnieks, uz ko ir vērsta darbība, teikumā ir papildinātājs. Semantiskajā struktūrā tas visbiežāk ir cietējs, arī stimul²¹ vai tēma²². Tā, piemēram, teikumā *Māra aplūko dārgakmeni* darbības veicēja ir *Māra*. Teikumā darītāja loma ir izteikta ar teikuma priekšmetu, bet *dārgakmens* ir objekts, uz kuru vērsta darbība, tātad *dārgakmens* teikumā veic stimula lomu, kas sintaktiskajā struktūrā tiek izteikta ar papildinātāju.

Rezumējot iepriekš teikto, teikuma sintaktiskajā struktūrā tiek īstenots situācijas modelis, kas papildīts ar **konkrēta verba argumentiem konkrētās formās**. Sintaktiskajai struktūrai uzslāņojas komunikatīvā struktūra, kas vistiešāk atspoguļo teikumu kā saziņas vienību.

1.3. Teikuma komunikatīvā struktūra

Teikuma komunikatīvā struktūra apvieno visas citas teikuma struktūras vienā, respektīvi, teikuma semantiskā struktūra tiek izteikta sintaktiski, klāt pieliekot teksta autora attieksmi pret situāciju, situācijas vērtējumu utt., tādējādi abstrahētās attieksmes īstenības situācijā starp objektiem iegūst konkrētību.

²¹ Plašāks stimula semantiskās lomas skaidrojums sniegts 5.3. nodaļā (sk. arī promocijas darba ievadu).

²² Plašāks tēmas semantiskās lomas skaidrojums sniegts 5.2. nodaļā (sk. arī promocijas darba ievadu).

Komunikatīvās struktūras nosaukšanai lietoti dažādi termini, piemēram, angļu valodā lietoti šādi termini: *information structure* ‘informatīvā struktūra’ (Saeed 2009; Erteschik-Shir 2007; sk. arī Saulīte 2009), arī *topic-focus-structure* ‘tēmas-fokusa struktūra’, kā arī *focus structure* ‘fokusa struktūra’ (Erteschik-Shir 2007). Tiek lietots arī termins *packaging* ‘iesaiņošana’, domājot ar to procesu, kā runātājs lieto sintaktiskās formas, lai atainotu noteiktas pragmatiskas funkcijas (Erteschik-Shir 2007). I. Susovs lietojis terminu *коммуникативная структура* ‘komunikatīvā struktūra’ (Сыков 1973, Сыков 1974). A. Mustajoki pētījumos komunikatīvā struktūra dēvēta par virsējās struktūras lingvistisko realizāciju (sk., piemēram, Mustajoki 2007). Latviešu valodniecībā lietots termins *komunikatīvā struktūra* (sk. Lokmane 2005, arī Saulīte 2012), runāts arī par teikuma funkcionālo organizāciju, ar to saprotot teikuma aktuālo dalījumu (sk. Ceplītis, Rozenbergs, Valdmanis 1989).

I. Lokmane par komunikatīvo struktūru raksta: “teikuma komunikatīvās struktūras līmenis nav viendabīgs, jo apvieno dažādu veidu nozīmes. Tām kopīga viena pazīme – tās aktualizē abstrakto sintaktisko veidojumu, proti, piesaista to runas situācijai. Nozīmes, kas izteikumam pievienojas runā resp. tekstā, atklāj abstrakto sintaktisko struktūru funkcionēšanu saziņā” (Lokmane 2005, 24). Tātad teikuma komunikatīvā struktūra apvieno teikuma kā predikatīvas vienības objektīvās, obligātās nozīmes (laiku, respektīvi, teikuma satura attieksmi pret runas momentu; modalitāti, respektīvi, runātāja attieksmi pret teikuma saturu), kā arī subjektīvās nozīmes. Tās, kā norāda I. Lokmane, var būt jautājums, pavēle, rosinājums (komunikatīvās nozīmes, kas izriet no komunikatīvā mērķa), aktuālais dalījums, arī subjektīvā modalitāte (Lokmane 2005, 25). No tā izriet, ka teikuma komunikatīvā struktūra ir vissarežģītākā, jo tajā apvienotas tik dažādas nozīmes. Taču jāņem vērā arī tas, ka komunikatīvā struktūra nav pilnīgi izpētīta.

Teikums, izveidojoties no semantiskās struktūras līdz komunikatīvajai struktūrai, tiek piesaistīts runas situācijai, jo tieši komunikatīvajā struktūrā iespējams ielikt visvairāk subjektīvas informācijas un attieksmes. Tādēļ, runājot par propozīciju, jau norādīts, ka tā atspoguļo tikai daļu teikuma nozīmes, respektīvi, pamatnozīmi jeb teikuma saturisko kodolu, neiekļaujot tajā runātāja subjektīvo attieksmi pret situāciju (sk. Saeed 2009, 14; БЭС 2000, 401; Адамец 1978, 7). Tātad teikuma komunikatīvās struktūras analīze ļauj pilnībā gūt priekšstatu par teikuma nozīmi.

Kā norādīts iepriekš, komunikatīvajai struktūrai raksturīgas dažādas papildu nozīmes, piemēram, **teikuma aktuālais dalījums**, kas ir “konsituatīvi nosacīts teikuma dalījums aktuālā un mazāk aktuālā informācijā, piemēram, *Tad Vinnijs Pūks // nokāpa lejā*.

Aktuālā dalījuma komponenti ir tēma un rēma” (VPSV 2007, 388). **Tēma** ir “izteikuma daļa, kas ir ziņojuma sākumpunkts un pauž informāciju par ziņojuma priekšmetu, piemēram, *Grāmata ir uz galda*. Tēma visbiežāk izsaka jau zināmo informāciju, kam piesaista jauno informāciju” (VPSV 2007, 394). Savukārt **rēma** ir “izteikuma daļa, kas ir ziņojuma galvenais saturs un pauž informāciju par tēmu, piemēram, *Grāmata ir uz galda*. Rēma visbiežāk izsaka jauno informāciju un teikumos ar tiešo vārdu kārtu vienmēr ir beigās” (VPSV 2007, 325).

Par teikuma aktuālo dalījumu promocijas darbā rakstīts tādēļ, ka tas atklāj, kā teksta autors interpretē īstenības situāciju. Teikuma aktuālais dalījums ietekmē teikuma semantiskās struktūras īstenošanos sintaktiskajā struktūrā, piemēram, kāds no situācijā iesaistītiem dalībniekiem netiek nosaukts vai tiek pazemināts vai paaugstināts rangā.

Aktuālo dalījumu teikumā izsaka **vārdu secība**. Latviešu valodniecībā to definē šādi: “vārdu (vārdu savienojuma komponentu, teikuma locekļu) savstarpējais izkārtojums, kam ir jēdzieniska un stilistiska nozīme, piemēram, *Tur bija desmit cilvēku* (noteikts skaits) – *Tur bija cilvēku desmit* (aptuvenš skaits)” (VPSV 2007, 437–438). Tā var būt gan tieša, respektīvi, neitrāla, gan netieša, tātad aktualizēta. **Tieša vārdu secība** “izsaka teikuma pamatinformāciju bez emocionālas vai stilistiskas papildinformācijas. Tā nebalstās uz kontekstu un to nenosaka kāds īpašs komunikatīvs nolūks vai uzsvars” (VPSV 2007, 403).

Latviešu valoda pieder tām valodām, kurās ir samērā brīva vārdu secība. Tas nozīmē, ka vārdu secību var brīvi mainīt neatkarīgi no vārdformu sintaktiskajām funkcijām, piemēram,

Es uz galda atstāju krūzi.

Es atstāju krūzi uz galda.

Uz galda es atstāju krūzi.

Krūzi es atstāju uz galda.

Krūzi uz galda atstāju es.

Uz galda krūzi atstāju es.

Tomēr jāpatur prātā, ka vārdu secības maiņa iespaido arī teikuma nozīmi, respektīvi, mainās teikuma aktuālais dalījums. Tādēļ nevar sacīt, ka visi minētie teikumi nozīmes ziņā ir vienādi. Tiem ir viena un tā pati semantiskā struktūra, kurā atspoguļots lietu stāvoklis, tāpat arī sintaktiskā struktūra, bet ir atšķirīga komunikatīvā struktūra.

Kā norādīts rēmas definīcijā, teikumos ar tiešo vārdu secību rēma seko tēmai. Šādos gadījumos teikuma saturs tiek pausts neitrāli. Valodā ir tieksme sakārtot doto, veco un aktuālo informāciju pirms jaunās vai centrālās informācijas (Erteschik-Shir 2007, 1).

Taču var būt gadījumi, kad jaunā informācija ir pirms vecās. Tādā gadījumā būtu jārunā par **netiešu vārdu secību** jeb inversiju (arī apgriezto vārdu secību), kas “izpaužas kā vārdkopas komponentu vai teikuma aktuālā dalījuma komponentu apgriezts novietojums un izsaka stilistisku vai emocionālu papildinformāciju, piemēram, apzīmētāja novietojums aiz apzīmējamā vārda sarunvalodā un dzejā: *nelieši gatavie; oga saldā, oga sūrā*, vai rēmas novietojums pirms tēmas publicistikā: *Pārsteidzoša ir mūsu pacietība!*” (VPSV 2007, 254).

Tas, kā teikums analizējams, atkarīgs no konteksta un situācijas, kurā runātājs un klausītājs atrodas. Tikai tad iespējams noteikt, kura informācijas daļa teikumā ir mazāk svarīga, bet kura – tiek aktualizēta. Runātāji veido izteikumus tā, lai strukturētu informāciju, kuru viņi mēģina nodot klausītājam, pie tam tas parasti vai vienmēr tiek darīts saskaņā ar viņu pārlicību par klausītāja zināšanām – ko viņš varētu zināt vai domāt par sacīto (Erteschik-Shir 2007).

Tādējādi redzams, ka komunikatīvā struktūra apvieno daudz nozīmju. Bez iepriekš minētā aktuālā dalījuma, teikuma komunikatīvajā struktūrā atklājas arī runātāja subjektīvā attieksme pret raksturojamo situāciju. Runātājs iekļauj teikumā dažādu papildinformāciju (respektīvi, slēptā satura nozīmes, piemēram, presupozīcijas vai implikācijas). Tas sasaucas ar runātāja pieņēmumu, ka sarunas biedrs ir informēts par situāciju, tās apstākļiem u. tml. Tādējādi runātājs veido izteikumu, lieki netērējot laiku jau zināmu, acīmredzamu vai pašsaprotamu lietu izklāstam.

Tādā veidā atklājas arī valodas ekonomijas princips, piemēram, diviem sarunbiedriem atrodoties vienā situācijā un redzot, ka pie mājas sienas piestiprināta tāfelīte ar uzrakstu “Pārdod” un telefona numuru, nav vajadzības noformulēt šo faktu verbāli. Šādā gadījumā jautājumi, ko varētu uzdot sarunbiedri viens otram: “Interesanti, par cik pārdod?” vai “Jāpajautā, vai pārdod ar visu zemi!”, no vienas puses, varētu tikt uzskatīti par nepabeigtiem, jo teikuma struktūrā nav realizēts ne darbības subjekts, ne pārejoša darbības vārda objekts, taču, no otras puses, minētie jautājumi konkrētā saziņas situācijā ir informatīvi pilnīgi. To nodrošina konteksts un sarunbiedru kopējās zināšanas par situāciju.

Kā norādīts iepriekš, teikuma saturs ir īstenības atspoguļojums un runātāja attieksme pret to (Ceplītis, Rozenbergs, Valdmanis 1989, 87). Šī viedokļa pamatā ir atziņa,

ka teikuma saturu neizbēgami veido ne vien objektīvā puse (reālā īstenība), bet arī subjektīvā puse (runātāja vēlme kaut ko teikuma saturā izcelt).

Nodaļas beigās var secināt, ka, pētot teikuma struktūru kā vispārinātu situācijas modeli, jākoncentrējas uz teikuma semantisko struktūru, savukārt, pētot teikumu kā gramatisku vienību, jāaplūko teikuma sintaktiskā struktūra. Promocijas darbā galvenā uzmanība vērsta uz abu minēto struktūru attiecsmju izpēti, nedaudz pievēršoties arī komunikatīvajai struktūrai. Jāatceras, ka visi nosauktie teikuma struktūras līmeņi ir savstarpēji cieši saistīti, tādēļ pilnīgu priekšstatu par katru struktūru var gūt tikai tad, ja visi teikuma struktūras līmeņi tiek skatīti kopsakarā.

Rezumējot nodaļā sacīto, teikuma struktūras līmeņu attiecsmes shematiski var attēlot šādi (sk. 4. tabulu):

Konkrēts izteikums: *Kaķis ēd zāli.*

TEIKUMA STRUKTŪRAS LĪMENIS	TEIKUMA STRUKTŪRAS LĪMEŅA VIENĪBAS	TEIKUMA STRUKTŪRAS LĪMEŅA VIENĪBU IZTEIKŠANAS PAŅĒMIENI
Komunikatīvā struktūra	Aktuālais daļījums	<i>Tēma–rēma. Rēma–tēma.</i>
Sintaktiskā struktūra konkretizācijas aspektā (struktūras shēma) Sintaktiskā struktūra vispārinājuma aspektā	Teikuma locekļi	$N_n - V_{fm} - N_a$ <i>Teikuma priekšmets–izteicējs–papildinātājs</i>
Semantiskā struktūra konkretizācijas aspektā (propozīcija) Semantiskā struktūra vispārinājuma aspektā	Semantiskās lomas	<i>KAĶIS/D+ĒST/Pred+ZĀLE/C</i> <i>Darītājs–cietējs</i>

4. tabula. Teikuma struktūras līmeņu attiecsmes

2. Teikuma semantiskās un sintaktiskās struktūras attieksmju pētījumi latviešu valodniecībā

Šī nodaļa veltīta ieskatam teikuma struktūras pētījumos latviešu gramatikā, tādējādi izsekojot valodnieciskās domas attīstības gaitai latviešu valodas sintaksē no 19. gadsimta beigām līdz pat mūsdienām. Nodaļa strukturēta apakšnodaļās, katrā no tām aplūkojot noteikta laika posma latviešu valodnieku pētījumus un tajos izteiktās atziņas par teikuma struktūru.²³ Dalījums posmos balstīts uz galvenajām idejām, kas iezīmē pārmaiņas sintakses teorijā un latviešu valodas sintaksē.

2.1. Teikuma struktūras pētījumi latviešu valodniecībā 19. gadsimta beigās un 20. gadsimta sākumā

Teikuma izpētes pirmsākumi latviešu valodniecībā meklējami jau 19. gadsimta beigās. Kā jau norādīts darba 1. nodaļā, 19. gadsimta beigās un 20. gadsimta sākumā sintaksē kopumā un arī latviešu valodas sintaksē uzmanība tika pievērsta teikumam kā sintakses vienīgajai izpētes vienībai, turklāt teikums tika aplūkots sintaktiski, proti, kā vārdu un vārdformu saistījums. Tātad šajā laikā parādījās tradicionālās gramatikas idejas.

Šī laika latviešu sintaksē vispirms jāmin **Kārļa Mīlenbaha** pētījumi par dažādiem gramatikas jautājumiem. K. Mīlenbahs rakstījis par teikumu, aplūkojot gan pēc apjoma dažādus – nepaplašinātus un paplašinātus –, gan pēc komunikatīvā tipa atšķirīgus teikumus, piemēram, apgalvojuma un nolieguma, izsaukuma, rosinājuma un jautājuma teikumus (sk. Mīlenbahs 1898 (2009), 221–296). K. Mīlenbahs veltījis uzmanību arī teikuma locekļiem, piemēram, teikuma priekšmetam un izteicējam (sk. Mīlenbahs 1898 (2009), 221–296), apozīcijai jeb pielikumam (sk. Mīlenbahs 1891 (2009), 85–94; Mīlenbahs 1897 (2009), 212–220), tāpat aplūkojis arī papildinātāja izteikšanas līdzekļus pie noliegtiem pārejošiem verbiem (sk. Mīlenbahs 1890 (2009), 42–49), kā arī dažus vārdu secības gadījumus (sk. Mīlenbahs 1892 (2009), 100–101).

Kā redzams no minēto jautājumu loka, K. Mīlenbahs teikumu aplūkojis galvenokārt sintaktiskā aspektā, tomēr valodnieka uzmanība bijusi pievērsta arī tādām parādībām, kas saistāmas ar teikuma semantisko, kā arī komunikatīvo struktūru. Tālāk nodaļā tiks

²³ Promocijas darba autore rakstījusi arī par teikuma semantiskās un sintaktiskās struktūras attieksmju pētījumiem Latvijas Universitātē (sk. Vogina 2010b).

iztirzātas tās K. Mīlenbaha idejas, kas attiecināmas uz nosauktajiem teikuma struktūras līmeņiem.

Plašākais no sintaksei veltītajiem pētījumiem ir 1898. gadā uzrakstītais darbs “Teikums” (Mīlenbahs 1898 (2009)). Tajā atrodami semantiskās struktūras izpētes aizmetņi. Par to liecina, piemēram, teikuma jēdziena definīcija, kuru K. Mīlenbahs atzinis par visprecīzāko. Tā ir seno grieķu piedāvātā teikuma definīcija, proti, “Teikums ir vārdu šķiru sakopojums, kuŗā izteikts pilnīgs, saprotams domu saturs” (Mīlenbahs 1898 (2009), 222). Tātad, pēc K. Mīlenbaha domām, teikums ir ne vien sintaktisks vārdšķiru saistījums, bet arī semantisks veidojums.

Tomēr valodnieks norādījis, ka valodā ir arī tādi teikumi, “kuŗos nesastopam vārdu sakopojumu, bet kuŗi pastāv no viena vienīga vārda, p. piem., *salst, snieg, līst* u. c.” (Mīlenbahs 1898 (2009), 222), tātad teikumi, kuros subjekts nav minēts. Šādus teikumus K. Mīlenbahs saucis par bezsubjekta teikumiem (sk. Mīlenbahs 1898 (2009), 227–235). Mūsdienu valodniecībā tos sauc par vienkopas, kā arī vienkomenta teikumiem. Tajos ir tikai viens virsloceklis, precīzāk, galvenais loceklis, un par otru iespējamo virsloekli nekas neliecina (VPSV 2007, 447–448). Tādi ir teikumi *Krēslo. Satumst. Zibeņo*. Galvenais loceklis viens pats veido vienkopas teikuma gramatisko centru. Formāli tas ir tuvs izteicējam.

Taču, kā norādījis K. Mīlenbahs, reizēm šādos piemēros tomēr parādās arī subjekta nosaukums. Tā par iespēju latviešu valodā lietot gan teikumu *Līst*, gan teikumu *Lietus līst*. K. Mīlenbahs rakstījis, ka *līt* latviešu valodā nesaistās tikai ar lietu. Latviešu valodā „ūdens līst, alus līst, asaras līst, asinis līst un ikviens cits šķidrums līst. Ja latvietim ūdens un visi šķidrums līst, kamdēļ tad lietum nelīt?” (Mīlenbahs 1898 (2009), 233). Tas izskaidro, kādēļ “leitis nesaka *lytus lyja = lietus līst* .., tāpat kā vācu valodā nesaka *der Regnen regnet*” (Mīlenbahs 1898 (2009), 233), savukārt latviešu valodā šāda veida teikumi ir iespējami, piemēram, *Lietus līst. Sniegs snieg. Putenis puteņo*. No K. Mīlenbaha teiktā izriet, ka var būt gadījumi, kad tas, kas pastāv cilvēka apziņā, tiek atspoguļots arī sintaktiski, un gadījumi, kad apziņā pastāvošais netiek atspoguļots sintaktiski. Tātad te var runāt par semantiskās struktūras pilnīgu vai daļēju īstenošanos sintaktiskajā struktūrā. No vienas puses, kā jau K. Mīlenbahs norādījis, šķiet lieki sacīt, ka *līst lietus, puteņo sniegs/putenis*, tādējādi varētu domāt, ka ir pārkāpts valodas ekonomēšanas princips, taču, no otras puses, šāda sintaktiska realizācija pilnīgāk atklāj situācijas semantisko pusi.

K. Mīlenbahs aplūkojis arī piemērus, kuri formāli atgādina vienkopas teikumus, piemēram, “*eimu, eji, iesim!*” (Mīlenbahs 1898 (2009), 230). Šajos teikumos teikuma

priekšmets nav izteikts eksplīcīti, taču uz to norāda izteicēja personas forma. Valodnieks šajā sakarā pamatoti norādījis, ka tādus teikumus “nedēvē par vienlocekļu jeb bezzubjektu, jeb vienkopējiem teikumiem, jo viņos subjekts un predikāts, lai gan abi vienā vārdā, tomēr skaidri un gaiši izšķirami” (Mīlenbahs 1898 (2009), 230). Tātad kaut arī gramatiskais centrs formāli īstenots ar vienu locekli, semantiski tajā iekļauts gan predikāts, gan semantiskais subjekts. Šeit varētu runāt par dziļās un virsējās sintaktiskās struktūras šķīrumu (par to sk. 1. nodaļā), jo teikuma gramatiskajā modelī teikuma priekšmets nominatīvā šajā gadījumā ir, taču tas nav izteikts gramatiski.

Teikuma semantiskās struktūras sakarā noteikti jāmin darbā “Teikums” sniegtās izteicēja un teikuma priekšmeta definīcijas. Izteicējs, pēc K. Mīlenbaha domām, ir “tas teikuma loceklis, kas izteic: 1) ko kas dara (*tēvs strādā*²⁴) vai kādā stāvoklī tas atronas (*bērns guļ*), 2) kas tas (*balodis ir putns*), 3) kāds tas (*svins smags*)” (Mīlenbahs 1898 (2009), 223). Savukārt teikuma priekšmets ir “tas teikuma loceklis, par kušu izteicējs izteic, ko tas dara (*tēvs*) vai kādā stāvoklī tas atronas (*bērns*), kas tas (*balodis*), kāds tas (*svins*)” (Mīlenbahs 1898 (2009), 223). Faktiski šajās definīcijās iezīmējas semantisko lomu aizmetņi. Izteicējs jeb predikāts (lietojot semantisko lomu teorijā pieņemto terminu) norāda situācijas tipu, proti, darbību, procesu, stāvokli, un situācijas dalībniekus jeb aktantus, kas attiecīgajā situācijā iesaistās. Ja tā ir darbība, tad ar teikuma priekšmetu tiek izteikts darītājs (*tēvs*), ja teikumā raksturots stāvoklis, tad ar teikuma priekšmetu izteikts dalībnieks, kuram situācijā ir izjutēja loma (*bērns*), ja teikumā nosaukta kāda priekšmeta pazīme, tad ar teikuma priekšmetu izteikts dalībnieks, kuram situācijā ir pazīmes nesēja²⁵ loma (*svins*).

K. Mīlenbahs norādījis, ka ar izteicēju “arī par citiem teikuma locekļiem, ne vien par teikuma priekšmetu, teikumā kaut ko izsakām – par ikvienu lietas vārdu” (Mīlenbahs 1898 (2009), 223). Arī šis novērojums sasaucas ar semantisko lomu teoriju. Atbilstoši šai teorijai semantiskās lomas tiek piešķirtas ar lietvārdu vai tā ekvivalentu nosauktajiem situācijas dalībniekiem, ārpus šīs teorijas atstājot, piemēram, pazīmju nosaukumus, kas teikuma locekļu sintaksē zināmi kā apzīmētāji (par šo problēmu sk. arī 3. nodaļā).

Semantiskās struktūras, precīzāk, semantisko lomu sakarā jāmin, ka K. Mīlenbahs runājis arī par teikuma priekšmetu pie izteicēja trešajā personā, norādot, ka šādā gadījumā subjekta nosaukums ir nepieciešams (Mīlenbahs 1898 (2009), 226). Taču valodnieks

²⁴ Citējot saglabāts tehniskais izcēlums, kas ticis lietots 2009. gadā publicētajā K. Mīlenbaha darbu izlasē.

²⁵ Plašāks pazīmes nesēja semantiskās lomas skaidrojums sniegts 4.5. nodaļā (sk. arī promocijas darba ievadu).

minējis arī tādas situācijas, kurās cilvēks redz kādu norisi sev apkārt, bet nezina, kas ir izraisījis atbilstošo norisi, piemēram, “cilvēks vēro, ka deg, bet nezina, kas deg, kas degšanas cēlons. Šitādas pārmaiņas izsakot, izceļas bezzubjektu teikumi: *spīd, deg*” (Mīlenbahs 1898 (2009), 228). Šādi teikumi norāda uz vispārinātu vai nezināmu situācijas dalībnieku; arī tādā gadījumā teikuma semantiskajā struktūrā noteikti ir kāds objekts, kas deg vai spīd, taču sintaktiskajā struktūrā tas netiek izteikts.

Par komunikatīvās struktūras pētījumu aizsākumiem liecina K. Mīlenbaha vērojumi vārdu secības sakarā. Valodnieks sīkāk aplūkojis skaitļa vārdu vietu teikumā, norādot, ka tad, ja runātājs nav pārliecināts par kā skaitu, viņš novieto skaitļa vārdu aiz lietvārda. K. Mīlenbahs norādījis, ka nedrošību par skaitu cilvēki mēdz izteikt, “piebiedrodami vārdus *nu teiksim .., tā*” (Mīlenbahs 1892 (2009), 100). Šie atzinumi atklāj to, ka semantiskajā struktūrā esošajai objektīvajai reālās īstenības situācijai, īstenojoties ar sintaktiskās struktūras palīdzību, uzslāņojas arī runātāja subjektīvā attieksme pret nosauktajām parādībām. Tieši ar komunikatīvās struktūras palīdzību teikums tiek aktualizēts, piesaistīts konkrētai saziņas situācijai. Tas norāda uz semantiskās, sintaktiskās un komunikatīvās struktūras nesaraujamu saistību.

Ar komunikatīvo struktūru saistāmas arī K. Mīlenbaha domas, rakstot par darbības vārdu personu galotnēm. Valodnieks norādījis, ka “latvietis vēl sajūt izteiksmes vārdos sevišķi pirmās un otrās personas galotnes // nozīmi, un tamdēļ viņš šīs personas var bez kaut kāda pārpratuma apzīmēt ar personas apzīmētāju galotni, patstāvīgu vietnieka vārdu talkā nemaz nesaucot. P. piem.: *Vai iesi? Iešu*. Bet, ja personai sevišķs svars piešķirams, tā, p. piem., pretstādījumos, tad arī latviešu valodā patstāvīgais personiskais vietnieka vārds lietojams. P. piem.: *Vai tu iesi jeb vai viņš?*” (Mīlenbahs 1898 (2009), 225). Tātad te var runāt par uzsvērtās, aktualizētās un neuzsvērtās, neaktualizētās informācijas daļas šķīrumu, proti, par tēmas un rēmas šķīrumu jeb aktuālo daļījumu teikumā, taču sīkāk iedziļināties komunikatīvās struktūras pētījumu aizsākumos nav šī promocijas darba mērķis.

20. gadsimta sākumā jāmin **Jāņa Endzelīna** devums. 1922. gadā iznācis J. Endzelīna darbs “Lettische Grammatik”.²⁶ Gramatikā līdzās skaņu mācībai (tātad fonētikai), vārdu mācībai (respektīvi, morfoloģijai) ir nodaļa “Teikumu mācība” (sk. Endzelīns 1951), tātad šī ir sintakses nodaļa, kurā centrālā vieta ierādīta teikumam. Tas

²⁶ Darbā izmantots papildinātais un labotais izdevums latviešu valodā “Latviešu valodas gramatika” (1951).

atspoguļo sintakses izpratni tajā laikā, respektīvi, sintakse tiek saprasta kā teikuma pētniecības nozare.

J. Endzelīna atziņas, atšķirībā no K. Mīlenbaha atziņām, vairāk saistāmas ar teikuma sintaktisko, kā arī komunikatīvo struktūru.

Nodaļu par teikumu J. Endzelīns uzreiz sāk ar subjekta un predikāta jēdzienu iztirzāšanu. Tie tiek aplūkoti sintaktiskā aspektā, norādot, ka, piemēram, “par gramatisko subjektu palaikam var būt to vārdu klašu nōminatīvs, ko var lietāt substantīva nozīmē” (Endzelīns 1951, 1019).

J. Endzelīns pievērsis uzmanību arī tam, vai teikuma priekšmets vienmēr tiek izteikts līdzās izteicēja personas formām, norādot, ka “verba pirmajā un otrajā personā subjekts jau ir personas galotnē, un bieži .. tam blakus atbilstošais personas vietniekvārds (kā subjekts) var būt neizteikts” (Endzelīns 1951, 1019). J. Endzelīna teiktais sasauca ar iepriekš minēto K. Mīlenbaha norādi par to, ka blakus darbības vārdam pirmās vai otrās personas formā teikuma priekšmeta nosaukums nemaz nav vajadzīgs, jo tas jau tāpat norāda vai nu uz runātāju (ja darbības vārdam ir pirmās personas galotne), vai uz uzrunāto (ja darbības vārdam ir otrās personas galotne). Tātad šāda izpratne saistīta ar teikuma dziļās un virsējās sintaktiskās struktūras šķirumu. Dziļās sintaktiskās struktūras modelis, kurā pie izteicēja finītā formā ir eksplicīts atbilstošas personas formas teikuma priekšmets, virsējā sintaktiskajā struktūrā var netikt realizēts, jo tas iespējams tieši izteicēja pirmās vai otrās personas formas dēļ.

Norādes uz dziļās sintaktiskās struktūras modeļu nepilnām realizācijām virsējā sintaktiskajā struktūrā atrodamas J. Endzelīna iztirzātajos piemēros: “*Bērais [zirgs], Šodien auksts [laiks], balti ziedi zemenei, vēl juo balti [ziedi] – brūklenei*” (Endzelīns 1951, 1057). J. Endzelīns šādus izlaistus teikuma locekļus uzskatījis par elipses gadījumiem, taču mūsdienu sintakses izpratnē tie ir redukcijas piemēri. Pirmajā piemērā īpašības vārds *bērais* uzskatāms par konversijas rezultātā substantivējušos, tādēļ lietvārds *zirgs* šajā gadījumā nemaz nav vajadzīgs. Otrajā piemērā par nemotivētu lietvārda *laiks* izlaidumu varētu domāt vien tad, ja teikumā nebūtu apstākļa vārda. Trešajā piemērā lietvārds *ziedi* nav nepieciešams, jo tas jau minēts teikuma iepriekšējā daļā. Tātad minētajos piemēros jārunā par redukciju, kas parasti notiek konteksta, runas situācijas vai konsituācijas ietekmē un ļauj izvairīties no informatīva pārdaudzuma (VPSV 2007, 322).

To norādījis arī J. Endzelīns, sakot, ka “ikdienas valodas daudzās elipses²⁷ .. veicina visa situācija un žesti” (Endzelīns 1951, 1057).

Komunikatīvās struktūras sakarā var minēt J. Endzelīna atzinumus par vārdu secību teikumā. Īpaša uzmanība veltīta sintaktiskā objekta, respektīvi, papildinātāja vietai teikumā, norādot, ka tas teikumā var atrasties gan pirms, gan aiz finītā verba, piemēram, *Es atradu nazi.* un *Es nazi atradu.* Šo teikumu nozīme gan nav vienāda. Atkarā no objekta vietas teikumā ir uzsvērts vai nu pats objekts, vai arī predikāts, proti, pirmajā teikumā ar objektu teikuma beigās tiek panākts uzsvērts objekta nosaukums, savukārt ar objektu pirms predikāta tiek iegūts uzsvērts predikāts (Endzelīns 1951, 1051).

Turpat norādīts arī tas, ka teikumos objekts akuzatīvā parasti ir aiz datīva, piemēram: *Akls aklam ceļu rāda.* vai *Nelabs bērns padara tēvam sirvu galvu.* Tātad tas nozīmē, ka tiešā objekta (piemēram, cietēja) nosaukums teikuma sintaktiskajā struktūrā seko netiešā objekta (piemēram, saņēmēja) nosaukumam. Šī jautājuma sakarā tiek norādīts arī uz izņēmumiem, kad objekta nosaukums akuzatīvā tiek lietots pirms objekta nosaukuma datīvā, piemēram: *Sūta vēsti tautiešam.* vai *Visu mantu bērniņiem atņem.* (Endzelīns 1951, 1051), taču valodnieks nepaskaidro, ar ko saistāmi šādi izņēmumi. Domājams, ka vārdu secība šādos teikumos saistāma ar to, kurš situācijas dalībnieks jeb aktants konkrētajā saziņas situācijā ir svarīgāks, tomēr to ārpus konteksta nav viegli noteikt.

Semantiskās, sintaktiskās un komunikatīvās struktūras saistība redzama J. Endzelīna norādē par teikumiem vajadzības izteiksmē, kur blakus ir divas nomēna datīva formas. J. Endzelīns skaidrojis, ka subjekta un objekta secība teikumā tādā gadījumā ir šāda – vispirms ir loģiskā subjekta datīvs (Endzelīns 1951, 1052), piemēram, teikumā *Man tev jāpalīdz* darītājs ir izteikts ar pirmās personas vietniekvārdu datīvā, bet netiešā objekta, precīzāk, ieguvēja²⁸ loma izteikta ar otrās personas vietniekvārdu datīvā. Tātad gadījumos, kad vairāki semantiskajā struktūrā esošie situācijas dalībnieki iegūst vienādu sintaktisku izteikšanas līdzekli, vērā jāņem vārdu secība teikumā.

J. Endzelīns, gluži tāpat kā K. Mīlenbahs, ir pārstāvējis tradicionālo teikuma izpētes virzienu, aplūkojot teikumu kā sintaktisku vienību, jo galvenā uzmanība pievērsta teikuma locekļu izteikšanas līdzekļiem, kā arī tādiem piemēriem, kuros viena teikuma locekļa

²⁷ Mūsdienās terminam *elipse* ir cita nozīme. Elipse ir nemotivēts strukturāli nozīmīga teikuma komponenta izlaidums, tā tiek uzskatīta arī par valodas kļūdu (piemēram, *Lūdzam informēt [par to], kas iecerēts šogad*) (VPSV 2007, 104).

²⁸ Plašāks ieguvēja semantiskās lomas skaidrojums sniegts 5.4. nodaļā (sk. arī promocijas darba ievadu).

trūkumu kompensē cita teikuma locekļa gramatiskā forma, tomēr, kā norādīts iepriekš, abu valodnieku pētījumos atrodamas arī idejas saistībā ar teikuma semantisko struktūru.

2.2. Teikuma struktūras pētījumi latviešu valodniecībā 20. gadsimta vidū

19. gadsimta beigās un 20. gadsimta sākumā teikuma jēdzieniskajai pusei netika pievērsta uzmanība. Tas izskaidro, kāpēc, piemēram, K. Mīlenbaha un J. Endzelīna pētījumos ir skatījums uz teikumu kā vienīgi sintakses izpētes objektu. Taču, sākot ar 20. gadsimta vidu, latviešu valodniecībā ienāca uzskats, ka jāpievēršas ne tikai teikuma formālajai pusei, bet arī teikuma jēdzieniskajai, saturiskajai pusei.

20. gadsimtā latviešu valodniecībā sāka ienākt strukturālisma idejas, kas mainīja lingvistisko domu virzību turpmākos darbos, tostarp arī sintakses pētījumos, un iezīmēja pāreju no tradicionālās pieejas uz strukturālo sintaksi. 20. gadsimta sākumā un arī vēlāk latviešu valodniekiem bija pieejami krievu valodnieku pētījumi un pasaules valodnieku darbu tulkojumi krievu valodā. To apliecina J. Endzelīna gramatikas ievadvārdos sacītais, ka gramatika uzskatāma par tam laikam “pilnīgāko latviešu valodas zinātnisko pētījumu”, taču turpmākiem pētījumiem iespējams izmantot arī “jaunākos .. krievu tautas valodnieku teorētiskos sasniegumus” (Endzelīns 1951). Tam, ka latviešu valodas sintakse pamatā veidojusies uz krievu valodnieku pētījumu bāzes, varētu būt sakars ar faktu, ka latviešu un krievu valodas struktūra, it īpaši sintaksē, ir līdzīga.

20. gadsimta vidū latviešu sintaksē nozīmīgas ir **Artura Ozola** atziņas²⁹. Sintaksei veltīti atsevišķi A. Ozola raksti³⁰, piemēram, “Sintaktiskā pieeja locījumu mācībai” (1949), “Vārds datīvā kā teikuma loceklis” (1957), “Daži latviešu valodas struktūras jautājumi” (1963). Teikuma sintakse visplašāk iztirzāta A. Ozola doktora disertācijā “Latviešu klasisko tautasdziesmu sintakses jautājumi” (1957), uz kuras pamata veidota monogrāfija “Latviešu tautasdziesmu valoda” (1961 (1993)³¹). A. Ozola disertācijā galvenais izpētes objekts ir vienkārša teikuma sintakses jautājumi.

A. Ozola darbos līdzīgi kā K. Mīlenbaha un J. Endzelīna darbos ir atrodamas atziņas, kas vedina domāt par divu sintaktiskās struktūras līmeņu šķīrumu. Tas atklājas

²⁹ Runājot par A. Ozola atziņām, minēti valodas piemēri no A. Ozola darbiem. Piemēros saglabāti tehniskie izcēlumī. Plašāku pārskatu par A. Ozola atzinumiem teikuma sintaksē sk. Vogina 2013.

³⁰ Atsauces uz rakstiem no A. Ozola rakstu kopojuma “Raksti valodniecībā” (1967).

³¹ Promocijas darbā minētie citāti ņemti no “Latviešu tautasdziesmu valodas” 2., labotā izdevuma (1993).

A. Ozola vērojums par implicītiem divkopu teikumiem. “Implicītie divkopu teikumi pēc formas ir vienkopas teikumi, bet pēc nozīmes divkopu teikumi. Tajos gramatisko centru faktiski veido viens vārds, kas kā TL³² saucams par dominantī. Taču no tās ir precīzi izsecināms otrs teikuma centra loceklis. .. Implicīti divkopu teikumi var būt tikai teikumi ar verbālu izteicēju” (Ozols 1961 (1993), 318). Tātad implicīts ir teikuma priekšmets, uz kuru norāda izteicējs – verbs 1. vai 2. personas formā. Par implicītiem divkopu teikumiem A. Ozols arī norādījis, ka tie ir divkopu teikumi tikai semantiski un ka implicītā divkopu teikumā kodols ir sadalāms semantiski, bet nav sadalīts leksiski. Tā kā teikuma kodols nav sadalīts leksiski, teikumu paplašinot, iespējams izveidot tikai izteicēja kopu. Tādējādi šādi teikumi veido “pārejas kategoriju no verbāliem divkopu teikumiem uz verbāliem vienkopas teikumiem” (Ozols 1961 (1993), 319).

Tāpat par divu sintaktiskās struktūras līmeņu šķīrumu jādoma tādu piemēru sakarā, kuros darbības darītājs nav nosaukts, piemēram, *Sava laika bite gaida, Sava laika lakstīgala; Sava laika meita gaida Vainadziņu noņemam. 6214,1* (Ozols 1961 (1993), 157). A. Ozols norādījis, ka “objekta divdabja nosauktās darbības veicējs teikumā var palikt neminēts, ja šo darbību grib izsacīt kā vispārinātas vai nenoteiktas personas darbību” (Ozols 1961 (1993), 155). Tātad te var runāt par sintaktiskās struktūras pilno un nepilno realizāciju.

A. Ozols vairāk nekā 19. un 20. gadsimta mijas valodnieki pievērsis uzmanību semantikai. Viņš pamatoti norādījis, ka “formālie teikumu locekļu jautājumi (piemēram, teikuma priekšmets atbild uz nominatīva jautājumu kas?) ir nepietiekams ierocis analīzē. Teikumu locekļu analīzē svarīgāka par teikumu locekļu formālajiem jautājumiem ir valodas resp. teikumu struktūra, kurā jāvēro attiecības starp teikumu locekļiem” (Ozols 1949 (1967), 523).

Atsevišķas atziņas A. Ozola darbos sasaucas ar semantisko lomu teoriju.

Pirmkārt, tas sakāms par A. Ozola vērojumiem vienpersonas verbu sakarā. Valodnieks aplūkojis gadījumus, kad pie vienpersonas verba kā verba nosauktās pazīmes nesēji var izpausties divas sintaktiskās personas. Pārfrāzējot teikto, pie viena un tā paša verba formas vērojami divi teikuma priekšmeti, pie tam “katrs no tiem objektiem, kas nosaukti ar šiem teikumpriekšmetiem, savdabīgi “nes” jeb “pauž” izteicēja nosaukto pazīmi” (Ozols 1957 (1967), 161). Sevišķi spilgti tas izpaužas konstrukcijās ar verbiem,

³² TL – teikuma loceklis.

kas nosauc fizioloģiskas darbības vai refleksus, piemēram, “*es svīstu – man svīst rokas; es salstu – man salst kājas*” (Ozols 1957 (1967), 162).

Kaut arī A. Ozols runājis par sintaktiskajām personām un to īstenošanos gramatiski, šāds vērojums nebūtu iespējams, nepievēršoties teikuma semantiskajai struktūrai. Valodnieks pamatoti norādījis, ka “nominatīvs attieksmē pret šiem vārdiem nosauc reālo objektu, uz kuru vārdā minētā pazīme attiecas vai nu pilnīgi, vai vispārīgi, bet datīvs nosauc reālo objektu (cilvēku, dzīvo būtni), uz kuru vārdā minētā pazīme attiecas daļēji, t. i., piemīt kādai šā objekta daļai” (Ozols 1957 (1967), 162–163). Aplūkotajos teikumos ir izteiktas daļas un veselā attieksmes, tas nozīmē, ka pilnīgu priekšstatu par minēto sajūtu ietekmi var radīt, vārdam saistoties ar abiem locījumiem (par daļas un veselā attieksmēm sk. arī Freimane 2008, 95).

A. Ozols nonācis pie atziņas, ka “verbālās kondominācijas komponentu nominatīvā, kas nosauc objektu, kam piemīt ar vārdu izteiktā pazīme pilnīgi vai vispārīgi, saucam par tiešo teikumpriekšmetu. To verbālās kodominācijas komponentu datīvā, kas nosauc objektu, kam piemīt ar vārdu izteiktā pazīme īpašā aspektā, šai gadījumā daļēji, saucam par netiešo teikumpriekšmetu” (Ozols 1957 (1967), 163).

Tā kā ar datīvu var tikt izteikts arī netiešais papildinātājs, A. Ozols aplūkojis abu netiešo teikumlocekļu attieksmes, norādot uz būtisku atšķirību “semantikas plāksnē”, proti, “netiešie teikumpriekšmeti datīvā nosauc reālās īstenības objektus, kam piemīt ar vārdu izteiktā pazīme vai nu daļēji (*Man sāp galva* – objektu, kas nosaukts ar vārdu *man*, sāpju pazīme aptver daļēji, proti, tā galvu), vai vispārīgi (*Man patīk laipnība* – objektu, kas nosaukts ar vārdu *man*, patikas pazīme aptver vispārīgi)” (Ozols 1957 (1967), 165–166). Turpretim “netiešie papildinātāji datīvā nosauc reālās īstenības objektus, kam nepiemīt ar vārdu izteiktā pazīme, bet uz kuriem attiecas ar vārdu nosauktā darbība kā uz adresātiem vai adresantiem” (Ozols 1957 (1967), 166).

Otrkārt, uz semantisko lomu teorijas aizmetņiem 20. gadsimta vidus latviešu valodniecībā norāda A. Ozola lietotā terminoloģija. Viņa darbos faktiski minētas tādas semantiskās lomas, kādas tās zināmas mūsdienu valodniecībā, piemēram, *darbības veicējs/darītājs, izjutējs* (sk. Ozols 1957 (1967), 161; Ozols 1961 (1993), 155, 264), *adresāts* un *adresants* (sk. Ozols 1961 (1993)), *piederums* un *īpašnieks* (sk. Ozols 1957 (1967), 196; Ozols 1961 (1993), 159), kā arī *pazīmes nesējs* (sk. Ozols 1957 (1967), 161).

Dažviet A. Ozola interpretācija visai tieši sasaucas ar semantisko lomu teoriju, piemēram, dalībnieku, kuram kas pieder, A. Ozols nosaucis par īpašnieku. Rakstot par vārdu *būt* piederības nozīmē, autors norādījis, ka teikumpriekšmets tādā gadījumā ir datīvā,

taču “šādu datīvu nevar saukt par darītāja datīvu. .. Datīvs pie piederības nozīmē lietotā verba *būt* īstenībā neizsaka vairs pazīmes nesēju (par izjutēju gan varētu būt runa), bet nosauc kādu īstenības objektu, kam pieder kāds cits īstenības objekts. .. Piederība norāda .., ka ar datīvu nosauktais objekts ir ar nominatīvu nosauktā objekta īpašnieks” (Ozols 1957 (1967), 170).

Savukārt citviet kādu situācijā nosauktu dalībnieku var traktēt citādi, nekā to ir darījis A. Ozols. Tā, piemēram, piederības konstrukcijās situācijas dalībnieku, kas kādam pieder, A. Ozols saucis par piederumu, piemēram, “*Mātei ķeša noplīsusi Bērniem maizi glabājot; Bērniem ķeša noplīsusi Atslēdziņas glabājot. 3337*” (Ozols 1961 (1993), 159). A. Ozols lietojis terminu *piederums* plašā nozīmē, ar to saprotot arī ar teikuma priekšmetu nosauktos rīkus, kas pieder vai kurus lieto ar datīvu nosauktais atkarīgā divdabja subjekts, piemēram, *Pelei rati saplīsuši Bērniem miegu vazājot. 2089*” (Ozols 1961 (1993), 159). Te varētu diskutēt par to, vai rīks, ko kāds lieto, arī saucams par piederumu vai drīzāk instrumentu. A. Ozols atsevišķi šķīris arī garīgu īpašumu nosaukumus, piemēram, *Aizsamirsa man dziesmiņas, Grūtu mūžu dzīvojot. I 197,1* un psihisku īpašību nosaukumus, kā piemērā *varīte* un *slavīte: Šur varīte, tur varīte Man nolēca dzīvojot. 8193; Man, ar tevi līgojot, Slavīt' gāja maliņā. 8665* (Ozols 1961 (1993), 159).

Tā kā semantisko lomu teorijā šķirta īpašnieka loma, tad priekšmetu vai lietu, kas kādam pieder, parasti dēvē par īpašumu, taču to var dēvēt arī par piederumu, kā to darījis A. Ozols. Savukārt garīgs īpašums vairāk varētu tikt saistīts ar to, ko kāds radījis, piemēram, *dzejnieks uzrakstījis dzeju, mūziķis sacerējis dziesmu*. Tātad tas varētu būt īpašums, uz kuru attiecināmas autortiesības. Taču iepriekš minētajā A. Ozola piemērā aizmirsto dziesmu piederību nevar noteikt, tādēļ šādā gadījumā dziesmām drīzāk varētu piedēvēt tēmas semantisko lomu.

Treškārt, ar semantisko lomu teoriju var saistīt A. Ozola atziņas par sinkrētismu³³. Sinkrētisma jēdziens tiek lietots arī semantisko lomu teorijā, aplūkojot gadījumus, kad vienam situācijas dalībniekam ir vairākas semantiskās lomas vienlaikus. Tas saista teikuma semantisko struktūru ar teikuma sintaktisko struktūru. Semantiskās lomas tiek izteiktas ar teikuma locekļiem, taču tas, vai var runāt par viena vai vairāku teikuma locekļu funkcijām, ko veic kāda vārdforma teikumā, nav atkarīgs no formālām pazīmēm, bet gan no

³³ Sinkrētisms ir “vairāku nozīmju vai funkciju vienlaicīga izpausme. .. Sintaksē par sinkrētiskiem uzskata teikuma locekļus, kuros apvienotas vairāku teikuma locekļu pazīmes, piemēram, sekundāri predikatīvais komponents savieno apzīmētāja un izteicēja pazīmes: *Bērns miegains pieglaudās mātei*” (VPSV 2007, 353–354).

semantikas. A. Ozols runājis par vairāku teikuma locekļu sinkrētismu. Tā par piemēriem *Ai, aso zobeniņ, Kam karā nedienēji? Ai, smuidrais augumiņ, Kam ar godu nedzīvoji? 6527; Vai, māsiņa, mīļa, balta, Kam ar tādu saderēji? 15367; Kam tu nāci, ziemeļiti, Ar vasaru cīnities! 2870* valodnieks norādījis, ka “dažreiz konteksta sakarā vārdam *kam* teikumā grūti nosakāma sintaktiskā funkcija – vai nu cēloņa, vai nolūka apstākļa funkcija. Zināmos gadījumos te iespējama sinkrētiska – abu minēto teikumlocekļu – funkcija” (Ozols 1957 (1967), 149).

Taču A. Ozols netieši norādījis arī uz semantisko lomu sinkrētismu. Tā, rakstot par adresātu jeb saņēmēju un adresantu jeb nosūtītāju, A. Ozols aplūkojis piemērus, kuros abi minētie situācijas dalībnieki var būt izteikti ar prievārdisku savienojumu un tad “var nozīmēt vietu resp. vidi, tikai starpība ir tāda, ka tas ir dzīva būtne: *Lielu laivu tautas brauca Uz maniē bāliņiem. 14192; Vaj man iet tautiņās, Vaj palikt pie māmiņas? 14231*” (Ozols 1961 (1993), 364).

Arī citi A. Ozola pētījumi liek domāt par sinkrētismu un teikuma semantiskās un sintaktiskās struktūras asimetriju. Tā, piemēram, “Latviešu tautasdziesmu valodā”, aplūkojot raksturīgākās tautasdziesmu verbālās vārdkopas, precīzāk, vārdkopas ar objekta divdabi, A. Ozols norādījis, ka “objekta divdabja nosauktās darbības veicējs var būt teikumā vai nu tiešais (akuzatīvā resp. noliegtos teikumos ģenitīvā izteiktais), vai netiešais (datīvā izteiktais) papildinātājs eksplīcītā (nosauktā) vai arī implicītā (tieši nenosauktā, bet no konteksta izprotamā) formā” (Ozols 1961 (1993), 155), piemēram, *Es atradu bāleliņu Ar kalpiņu runājam. 9622* (Ozols 1961 (1993), 156).

Aplūkotais piemērs atspoguļo īstenības situācijas komplicētību un to, kā situācija jeb teikuma pamatā esošā semantiskā struktūra tiek izteikta sintaktiski. Tātad šis ir polipropozitīvs teikums (par propozīcijām sīkāk sk. 1.1.2. nodaļā), kurā, kā to ievērojis A. Ozols, situācijas dalībnieks *bāleliņš* ir saistīts ar divām darbībām, proti, tas ir gan finītā verba, gan atkarīgā divdabja papildinātājs (Ozols 1961 (1993), 156). No semantisko lomu teorijas viedokļa *bāleliņš* ir vienas darbības semantiskais objekts, bet otras darbības darītājs. Taču A. Ozols aplūkojis arī tādus polipropozitīvus teikumus, kuros viens dalībnieks savieno divas dažādas lomas attieksmē pret dažādiem predikātiem. Tā piemēra *Mātei ķeša noplīsusī Bērniem maizi glabājot; Bērniem ķeša noplīsusī Atslēdžiņas glabājot. 3337* abi “datīvi attiecas gan uz divdabi ar *-ot* .. kā divdabī izteiktās darbības veicēji, gan arī uz finīto verbu (resp. uz divdabi kā saliktā laika formu) un teikumpriekšmetu kā tā papildinātāji” (Ozols 1961 (1993), 159). Tātad māte izjūt ķešas trūkumu un glabā maizi, savukārt bērni arī izjūt ķešas trūkumu un glabā atslēdžiņas.

Rezumējot iepriekš minēto, A. Ozols ir pievērsis uzmanību ne vien vārdformu sintaktiskajām funkcijām, bet arī tam, kādas ir jēdzieniskās attiecības starp reālās īstenības priekšmetiem, kas nosaukti teikumā. A. Ozola pētījumos aplūkoti teikuma semantiskās struktūras dalībnieku izteikšanas līdzekļi sintaktiskajā struktūrā, pievēršot īpašu uzmanību tam, kā semantiski norobežot teikuma locekļus, kas izteikti ar vienādiem gramatiskajiem līdzekļiem, tāpat aplūktas arī teikuma semantiskās un sintaktiskās struktūras attiecības. A. Ozola lietotā terminoloģija sasaucas ar semantisko lomu teoriju, kas mūsdienās sintaksē tiek izmantota, raksturojot teikuma struktūras līmeņu attiecības.

2.3. Teikuma struktūras pētījumi latviešu valodniecībā 20. gadsimta 2. pusē

Pēc A. Ozola jāmin **Jūlija Kārkliņa** pētījumi sintaksē. J. Kārkliņš latviešu valodniecībā pirmais pievērsies F. de Sosīra pētījumiem, tādēļ tieši J. Kārkliņa darbos ienāk idejas no strukturālisma.

J. Kārkliņš pievērsis uzmanību valodas un runas šķīrumam, tādējādi pievēršoties arī teikuma dziļās un virsējās sintaktiskās struktūras šķīrumam. Rakstā “Valodas un runas attiekmju problēma” J. Kārkliņš norādījis, ka valodas un runas attiecības ir sarežģītas un ka latviešu valodniecībā pagaidām nav citu darbu, kuros par šo jautājumu jau būtu izteikti kādi viedokļi vai priekšlikumi. Valodnieks cer, ka viņa pētījums “kā pirmais mēģinājums .. tomēr varēs būt noderīgs, lai rosinātu arī latviešu valodniekus ne tikai pievērsties valodas un runas problēmas teorētiskai apcerei, bet arī praktiskai iesaistīšanai latviešu valodas pētīšanā” (Kārkliņš 1970b, 10).

Valodas un runas šķīrumam uzmanība veltīta tādēļ, ka valodā pastāvošie teikuma modeļi īstenojas runā, un “runā nevar būt tādas vienības, kas nebūtu arī valodā, bet valodā savukārt nav tādu vienību, kas nebūtu sastopamas arī runā” (Kārkliņš 1970b, 23–24). Turklāt, kā norādījis J. Kārkliņš, “sintakses aspektā .. vārdkopās un teikumos ir ne tikai tas, kas katru reizi tiek producēts no jauna, bet arī tas, kas katrā sazināšanās aktā tiek reproducēts – un tie ir vārdkopu un teikumu modeļi” (Kārkliņš 1970b, 23–24). Valodas un runas šķīrums jāņem vērā, raksturojot teikuma struktūru, jo teikumā apvienoti tipizēti teikuma modeļi un dažāda veida papildinformācija, kas uzslāņojas teikuma modeļiem konkrētā saziņas situācijā.

J. Kārklīņš aplūkojis piemēru *Es lasu grāmatu* un nodēvējis to par runas vienību, jo attiecīgajā runas situācijā izvēlēts saistīt tieši šos trīs vārdus. Kā norādījis J. Kārklīņš, šajā situācijā “nevaram pateikt ne *es lasa ...*, ne *lasu grāmata* vai *lasu grāmatai*. Esam spiesti teikumu izveidot tieši šādi – *es lasu grāmatu*” (Kārklīņš 1970b, 24). J. Kārklīņš, salīdzinot teikumu *Es lasu grāmatu* ar teikumu *Es lasu laikrakstu*, norādījis, ka “šiem teikumiem ir kopējs viens strukturāls modelis. Tas kā būtība, kā vispārīgais, kā zināma abstrakta shēma eksistē mūsu apziņā (resp. valodā), konkrētu vārdisku ietēru iegūdamis ikreizējā sazināšanās procesā atbilstoši sazināšanās vajadzībām” (Kārklīņš 1970b, 24). Tātad runa ir par vienu struktūras shēmu jeb dziļo sintaktisko struktūru $N_n-V_{fin}-N_a$, kuras pamatā ir arī viena noteikta semantiskā struktūra *darītājs–cietējs*.

Minētie piemēri atklāj, ka visa pamatā ir reālās īstenības situācija ar noteiktiem dalībniekiem, kas atspoguļojas semantiskajā struktūrā un kuru runā atbilstoši komunikatīvajam mērķim iespējams īstenot ar noteiktas sintaktiskās struktūras teikumiem (piemēram, izveidot stāstījuma, jautājuma vai izsaukuma teikumu vai vienā un tajā pašā teikumā ar vārdu secības vai intonācijas palīdzību izcelt dažādas konkrētā situācijā svarīgas teikuma daļas, tātad norādīt teikuma aktuālo daļījumu).

Ar valodas un runas šķīrumu cieši saistīti arī teikuma struktūras raksturošanas aspekti. J. Kārklīņš norādījis, ka teikums pētāms gan statiskā, gan dinamiskā aspektā (Kārklīņš 1970a, 103–104). Statiskā aspektā teikums pētāms kā vispārināts modelis, tātad, kā valodas vienība, bet dinamiskajā aspektā teikums pētāms kā konkrēta realizācija noteiktos apstākļos ar noteiktu komunikatīvo uzdevumu, tātad, kā runas vienība. J. Kārklīņš teikuma struktūras raksturošanai šķīris šādas opozīcijas: statisko–dinamisko un sintagmatisko–paradigmatisko aspektu (Kārklīņš 1970a, 103–104).

Sintakses statiskā aspekta objekts ir sintakses statiskās struktūras, t. i., tādas struktūras, kas nav atkarīgas no konteksta un situācijas jeb konsituācijas (Kārklīņš 1970a, 106). Šādas sintakses statiskās struktūras ir vārdkopas un teikumi, kas kā strukturāli paraugi pastāv neatkarīgi no runas konsituācijas (Kārklīņš 1970a, 106–107). Tātad te jāvērs uzmanība uz vispārinātiem teikuma modeļiem. Tie attiecas uz teikuma dziļo sintaktisko struktūru (sk. 1.2. nodaļu). Šai sakarā J. Kārklīņš no krievu valodniekiem aizguvis struktūras shēmas jēdzienu.

Sintakses dinamiskā aspekta objekts ir teikums kā dinamiska struktūra, t. i., kā komunikatīva vienība, kam ir sava intonācija un parasti arī noteikta vārdu secība. Tātad dinamiskajā aspektā pētāma teikuma komunikatīvā struktūra. Kā rakstīts iepriekš, vārdu secību teikumā ietekmē teikuma aktuālais daļījums (sk. 1.3. nodaļu). Teikuma aktuālā

dalījuma rezultātā var mainīties arī teikumā iesaistīto vārdkopu komponentu parastais novietojums. Tādējādi vārdkopu funkcionēšana teikumā lielā mērā attiecas uz teikuma dinamisko un nevis statisko aspektu. Sintakses dinamisko aspektu galvenokārt nosaka runas konsituācija. Tomēr sintakses dinamiskais aspekts nav pielīdzināms runai. Arī dinamiskā aspektā teikums skatāms no dinamiskās struktūras vispārinājuma viedokļa, piemēram, noteikti intonāciju tipi, noteikti vārdu kārtas tipi u. tml. (Kārklīšs 1970a, 107).

Kā norādīts iepriekš, J. Kārklīšs teikumu aplūkojis gan kā valodas (statisku), gan kā runas (dinamisku) vienību, turklāt tas darīts divos dažādos aspektos – sintagmatiskā un paradigmātiskā aspektā. Sintagmatiskais aspekts ļauj atklāt tipiskās teikuma formas jeb modeļus gan teikuma minimālās formas (teikuma strukturālā pamata), gan teikuma maksimālās formas ietvaros, tātad teikumā esošos lineāros sakarus jeb struktūru. Savukārt paradigmātiskais aspekts ļauj atklāt sakarības starp dažādām tipiskām teikuma formām, citiem vārdiem sakot, ļauj konstatēt tipisko formu sistēmu. Šo tipisko formu sistēmu var saukt par teikuma paradigmu (Kārklīšs 1970a, 109).

J. Kārklīšs runājis arī par tādiem teikumiem, kas saprotami tikai kontekstā, respektīvi, par konsituatīvi saistītām teksta vienībām (sk. Kārklīšs 1970b). Piemēram, teikums *Tāda karsta un kūpoša* saprotams tad, ja blakus ir teikums *Ciemošanās laikā pie Kalniņiem tika pasniegta kafija*. Tātad pilnas struktūras teikums varētu būt *Ciemošanās laikā pie Kalniņiem tika pasniegta kafija, karsta un kūpoša* vai *Ciemošanās laikā pie Kalniņiem pasniegtā kafija bija karsta un kūpoša*, un teikums *Tāda karsta un kūpoša* būtu šo teikumu funkcionāls variants. Valodnieks rakstījis, ka tas gan nenozīmē, ka šādos teikumos būtu jārestaurē distribūcijas teikumu locekļi. Mutvārdu saziņā tas nav nepieciešams. Taču skaidrs ir tas, ka “bez pilnas struktūras teikuma (kā teikuma strukturāla modeļa) atbalsta, parauga nevarētu veidoties arī šī modeļa strukturālais variants” (Kārklīšs 1970b, 25).

Promocijas darba mērķis nav sīkāk raksturot konsituatīvi saistītas teksta vienības, taču promocijas darba autore pievērsusi uzmanību J. Kārklīša viedoklim par šādām vienībām, jo tajā atklājas ideja par teikuma struktūras daudzslāņainību, respektīvi, par to, ka dziļā sintaktiskā struktūra netiek pilnīgi realizēta virsējā sintaktiskajā struktūrā.

Latviešu valodas sintakses attīstībā svarīgi ir arī tas, ka J. Kārklīšs izvirzījis vairākus sintakses apakšlīmeņus, respektīvi, nošķirta vārdu sintakse, vienkārša teikuma sintakse, salikta teikuma sintakse un teksta sintakse (Kārklīšs 1976b, 9) (par to sk. arī Freimane 1985, 4). Šāds dalījums jau daļēji ir arī A. Ozola pētījumā par latviešu tautasdziesmu valodu – šķirta gan vārdkopu, gan teikuma sintakse (Ozols 1961 (1993)),

kas balstīta uz latviešu tautasdziesmu analīzi, savukārt J. Kārkliņš analizējis sava laika latviešu valodu.

J. Kārkliņš iedibinājis valences teoriju latviešu sintaksē. Šis fakts promocijas darbā svarīgs, jo valencei ir sakars ar semantisko lomu, precīzāk, subjekta un objekta lomu, īstenošanos sintaktiskajā struktūrā (par semantiskajām lomām un to īstenošanos sīkāk sk. 4. un 5. nodaļā). J. Kārkliņš nošķīris gan kreiso jeb subjekta sintaktisko valenci, gan labējo jeb objekta sintaktisko valenci (Kārkliņš 1976b, 28).

Rezumējot iepriekš sacīto, J. Kārkliņš latviešu sintaksē ieviesis ideju par teikumu kā strukturālu veidojumu, struktūras parauga nosaukšanai lietojot jaunu terminu *struktūras shēma*, kā arī aktualizējis viedokli par to, ka tekstā ir gan konsituatīvi neatkarīgas, gan konsituatīvi atkarīgas teksta vienības. J. Kārkliņa darbos pirmo reizi latviešu sintaksē runāts arī par verba valenci. Tomēr J. Kārkliņa pētījumos, līdzīgi kā tas bijis iepriekšējo laika posmu pētījumos, netiek šķirta teikuma semantiskā struktūra, taču arvien vairāk tiek nostiprināts viedoklis par to, ka teikuma sintaktiskajā struktūrā meklējams arī dziļāks līmenis, nekā tradicionāli bija pieņemts analizēt.

Galvenās J. Kārkliņa idejas paturētas **Intas Freimanes** darbos. Tieši tāpat kā J. Kārkliņš, arī I. Freimane par centrālo sintakses izpētes vienību minējusi teikumu, norādot, ka tas ir likumsakarīgi – “vienkāršs teikums ir komunikatīvi nozīmīga struktūra, kam ir noteikts strukturāls pamats un formu sistēma” (Freimane 1985, 4). Taču turpat valodniece arī norāda uz citām sintakses izpētes vienībām.

Līdzīgi kā J. Kārkliņš, arī I. Freimane pievērsusi uzmanību valodas un runas šķīrumam, tādējādi šķirot teikumu kā valodas vienību, proti, tipizētu modeli, un teikumu kā runas vienību, respektīvi, kā konkrētā saziņas situācijā realizētu konkrētu izteikumu.

I. Freimane runā par valodas un runas šķīrumu teikuma struktūras izpētē. Pētījumā par vienkāršu teikumu un tā paplašināšanu valodniece raksta: “Mūsdienu sintaksē vienkārša teikuma formālo uzbūvi saista ar vispārinātu teikuma paraugu – teikuma struktūras shēmu. .. Teikuma struktūras shēma ir saistīta ar valodas un runas šķīrumu” (Freimane 1985, 20). Turpat I. Freimane norāda, ka teikuma struktūras shēmas tiek plaši pētītas krievu valodas gramatikās³⁴ (Freimane 1985, 20). Kā jau iepriekš minēts, tieši no krievu valodniekiem nākušas ļoti daudzas idejas, ko tālāk savos darbos iekļāvuši un attīstījuši latviešu valodnieki.

³⁴ Sk., piemēram, Шведова 1982; sal. ar CPЯ 1989. Par struktūras shēmām sk. arī čehu valodniecībā, piemēram, Daneš 1964 (2000).

Tāpat I. Freimane aplūkojusi arī valences jēdzienu. Ja J. Kārklīņš runājis par kreiso jeb subjekta un labējo jeb objekta valenci, tātad faktiski par to, kur teikumā attiecībā pret verbu tipiski atrodas subjekts un objekts, tad I. Freimane šķītrusi semantisko, sintaktisko un leksisko valenci (sk. Freimane 1983, 34–36), kā arī aktīvo un pasīvo valenci (sk. Freimane 1985, 13). Kā jau tika norādīts iepriekš, valence ir būtiska semantisko lomu realizēšanā sintaktiski.

Sintaktiskā valence ir “vārda spēja sintaktiski saistīties ar noteiktu sintaktisku kategoriju vārdu formām, piemēram, pārejošie darbības vārdi var piesaistīt papildinātāju akuzatīvā: *nest saini, lasīt grāmatu*” (VPSV 2007, 358), savukārt semantiskā valence ir “vārda spēja sintaktiski saistīties ar noteiktu semantisku kategoriju vārdu formām, piemēram, darbības vārds *sūtīt* spēj piesaistīt darītāja nosaukumu, tiešā objekta nosaukumu un adresāta nosaukumu: *māte sūta dēlam vēstuli*” (VPSV 2007, 349). Par semantisko valenci I. Freimane norādījusi, ka tā ir “vārda spēja sintaktiski saistīties ar jebkuru vārdu, ja vien tā nozīmē ietilpst noteikta semantiska pazīme” (Freimane 1985, 12). Tā, piemēram, visi darbības vārdi, kuri izsaka virzību (*iet, lidot* u. c.), ir saistīti ar vārdiem vietas nozīmē (*kurp, uz kuriem* u. tml.) (Freimane 1985, 12). I. Freimane norāda, ka “semantiskajā saistāmībā ir svarīga gan verba nozīme, gan arī piesaistīto locekļu, “dalībnieku” jeb aktantu nozīmes” (Freimane 1983, 36). Aktanti³⁵ nepieciešami, lai realizētos vārdu leksiskās nozīmes. Lai raksturotu semantisko saistāmību, uzmanība jāvērs uz aktantu skaitu. Tas rāda darbības vārda semantisko orientāciju dažādos virzienos – gan priekšmetiskās (piemēram, subjekta un objekta), gan situatīvās attieksmes (Freimane 1983, 36).

Pēc L. Tenjēra citi valodnieki sāka pievērsties obligātuma un fakultatīvuma jēdzienam. Latviešu valodniecībā strukturāli obligātiem un fakultatīviem teikuma struktūras elementiem pievērsusies tieši I. Freimane³⁶. Viņas pētījumos obligātie un fakultatīvie vienkārša teikuma paplašinātāji nosaukti arī par konstruktīviem un nekonstruktīviem paplašinātājiem. Nekonstruktīvie teikuma paplašinātāji neietekmē teikuma struktūru ne formāli, ne semantiski (Freimane 1985, 67). Verbam ir tādi argumenti³⁷, kas ir konstruktīvi nepieciešami, piemēram, teikumā *Es redzu skaistu māju* konstruktīvs teikuma paplašinātājs un verba arguments ir *māju*, proti, objekta nosaukums. Savukārt adjektīvs *skaistu* ir nekonstruktīvs paplašinātājs, jo tas attiecas uz objektu.

³⁵ Termins *aktants* ienācis latviešu valodniecībā līdz ar valences teoriju. Sīkāk par aktantiem sk. 3.1. nodaļā.

³⁶ Par obligātuma jēdzienu sk. arī Vogina 2009.

³⁷ Par argumentiem sk. 3.2. nodaļā.

Obligātuma un fakultatīvuma jēdziens cieši saistīts arī ar tā saukto teikuma struktūras minimumu.

Tāpat kā J. Kārkliņš, arī I. Freimane runājusi par nepilnām formālām vienkārša teikuma struktūras modeļu realizācijām. Tātad I. Freimane šķīrusi divus sintaktiskās struktūras līmeņus, proti, dziļo un virsējo sintaktisko struktūru. Valodniece arī lieto attiecīgos terminus. Proti, rakstot par vienkārša teikuma struktūras shēmu realizēšanos un teikuma paradigmu, I. Freimane norādījusi, ka teikuma struktūras shēma var realizēties pilnībā vai daļēji (Freimane 1985, 9), no kā savukārt izriet, ka “vienai dziļajai struktūrai var atbilst vairākas virsējās” (Freimane 1992, 10). Taču šeit ar dziļo struktūru saprasta tieši sintaktiskā struktūra.

Salīdzinot ar iepriekš minēto valodnieku pētījumiem, I. Freimanes darbos jau redzama arī pievēršanās teikuma semantiskajai struktūrai. Gan pētījumā par skaņu vārdiem, gan arī jaunākajā pētījumā par trešo personu latviešu valodas sistēmā I. Freimane runājusi par aktantiem (Freimane 1983; Freimane 2008), proti, par īstenības situācijā iesaistītajiem dalībniekiem, kuriem ir konkrētas semantiskās lomas. I. Freimane norādījusi, ka “ļoti svarīgs ir aktantu nozīmju semantiskais vispārinājums. Tas indoeiropiešu valodās parādās universālu kategoriju veidā: subjekts, objekts, situatīvie, t. i., laika, vietas .. raksturotāji. .. Subjekta un objekta sakarā lingvistikā ir izvirzīti jēdzieni “darītājs” (agenss) un “cietējs” (pacienss)” (Freimane 1983, 36). Šis viedoklis atspoguļo būtisku semantisko lomu izpētes problēmu, respektīvi, vispārinājuma pakāpes izvēles grūtības (sīkāk par to sk. 3. nodaļā).

I. Freimanes pētījumos runāts arī par dažādām semantiskajām kategorijām un to opozīcijām. Tā, rakstot par subjekta un objekta jēdzienu, valodniece norādījusi, ka “darbības raksturs (aktīva darbība vai process) un virziens caur subjekta un objekta jēdzienu cieši saistīts ar tikpat svarīgām universālām kategorijām *dzīvs* un *nedzīvs*” (Freimane 1983, 36). Šīs semantiskās kategorijas promocijas darbā ir svarīgas, jo tās jāņem vērā, aplūkojot semantiskās lomas, it sevišķi semantisko lomu robežgadījumus.

Iepriekš iztīrītās idejas, kas aizsāktas J. Kārkliņa darbos un turpinātas I. Freimanes pētījumos, turpinājis attīstīt arī **Jānis Valdmanis**.

J. Valdmanis aplūkojis vienkāršu teikumu tradicionālās sintakses un strukturālās sintakses izpratnē. Tradicionālajā izpratnē teikums sastāv no teikuma locekļiem, ko sīkāk iedala virslocekļos un palīglocekļos. Valodnieks norādījis, ka šāds šķīrums iespējams vien tad, ja ņem vērā, piemēram, to, ka no teikuma satura viedokļa palīglocekļi ir tikpat

svarīgi kā virslocekļi. J. Valdmanis uzsvēris, ka subjekts neatkarīgi no locījuma, ar kuru tas izteikts, ir svarīgs teikumā. Tā, piemēram, teikumos *Bērns ir priecīgs* un *Bērnām ir priecīgi* subjektam ierādāma vienlīdz nozīmīga vieta teikuma saturā (Ceplītis, Rozenbergs, Valdmanis 1989, 37).

No semantiskās struktūras viedokļa nav svarīgi, ar kādu locījumu izteikts, piemēram, subjekts, jo locījums neietekmē lomu, kuru attiecīgajā īstenības situācijā veic kāds dalībnieks. Locījumam ir nozīme teikuma sintaktiskajā struktūrā, jo tajā ar locījuma palīdzību iespējams mainīt situācijas vērsumu. Piemēram, ja bērns rotaļājoties saplēš mammas mīļāko vāzi, viņš var atzīties un sacīt *Es saplēsu vāzi*, vai arī censties mazināt savu vainu, sakot *Man saplīsa vāze*. Abiem teikumiem ir kopīga īstenības situācija, taču atšķirīga teikuma sintaktiskā struktūra. Tātad var secināt, ka tradicionālā izpratne saistīta ar teikuma formas izpēti, tādējādi vairāk orientējoties uz teikumu kā valodas vienību.

Tradicionālā izpratne pārstāvēta arī “Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā”, kur par teikuma virslocekļiem sacīts, ka tie “dominē pār citiem teikuma locekļiem – teikuma palīglocekļiem” (MLLVG II 1962, 213). J. Valdmanis atsaucies uz “Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatiku” un norādījis, ka “tikai no šāda viedokļa iespējams uzskatīt virslocekļus par tādiem, kas “teikumā dominē pār citiem teikuma locekļiem”, un neņemt vērā faktu, ka lielākajai daļai teikumu kā runas vienībām palīglocekļi ir obligāti, jo tie konkretizē un papildina informatīvi nepatstāvīgos virslocekļus” (Ceplītis, Rozenbergs, Valdmanis 1989, 37–38).

Aplūkojot teikumu strukturālās sintakses izpratnē, J. Valdmanis norādījis uz vairākiem teikuma izpētes aspektiem: formas (strukturālo, gramatisko), satura (semantisko) un funkcionālo (komunikatīvo, lietojuma) aspektu. Formas aspekts tiek attiecināts uz teikuma formas uzbūvi, satura aspekts tiek attiecināts uz teikuma satura uzbūvi, savukārt funkcionālajā aspektā teikums tiek pētīts kā lingvistiskā un ekstralingvistiskā konteksta un/vai situācijas sastāvdaļa (Ceplītis, Rozenbergs, Valdmanis 1989, 62–63). Valodnieks norādījis, ka starp teikuma formas un satura uzbūvi un funkcionālo organizāciju pastāv noteikta saistība, respektīvi, “teikuma satura izveidē piedalās arī formas uzbūve. .. Taču formas uzbūves ietekme uz teikuma satura uzbūvi ir ierobežota, formas uzbūve tikai zināmā mērā ietekmē satura uzbūvi, jo noteicošā loma noteikta satura izveidē ir vārda formas leksiskajai nozīmei” (Ceplītis, Rozenbergs, Valdmanis 1989, 63).

J. Valdmanis teikuma izpratnē apvienojis gan semantisko, gan sintaktisko, gan komunikatīvo aspektu, norādot, ka “vienkāršs teikums ir viena no komunikatīvām

vienībām, ko veido viena vai vairākas sintaktiski saistītas vārda formas un kuras pamatā ir noteikts modelis” (Ceplītis, Rozenbergs, Valdmanis 1989, 8).

20. un 21. gadsimta mijā jāmin arī **Sarmītes Lagzdiņas** devums latviešu sintaksē. S. Lagzdiņa latviešu sintaksē pārstāv strukturālisma idejas, precīzāk, atkarību gramatikas idejas (sk. Lagzdiņa 2002; Lagzdiņa 2005).

Pirmkārt, S. Lagzdiņa norādījusi uz atkarību gramatikas verbcentrisko pieeju (sk. Lagzdiņa 2005, 7, 10), no kuras izriet teikuma sintaktisko komponentu dalījums aktantos un cirkumstantos (par aktantiem un cirkumstantiem sk. 3. nodaļā).

Otrkārt, S. Lagzdiņa, līdzīgi kā iepriekš minētie 20. gadsimta 2. puses valodnieki, norāda uz diviem līmeņiem teikuma struktūrā – dziļo jeb iekšējo un virsējo struktūru. Dziļā struktūra raksturota kā “visu teikuma struktūrelementu un to sintaktisko sakaru kopums” (Lagzdiņa 2002, 164; sk. arī Lagzdiņa 2005, 5). S. Lagzdiņa arī norādījusi, ka “teikuma iekšējās struktūras augstās abstrakcijas pakāpes dēļ tās traktējums dažādu gramatisko koncepciju ietvaros ir atšķirīgs” (Lagzdiņa 2005, 5). Ar dziļo struktūru autore saprot dziļo sintaktisko līmeni, nevis semantisko līmeni. Par to liecina autores norāde, ka “dziļā struktūra reprezentē teikumu valodas sistēmā, un šajā līmenī teikuma sintaktiski funkcionālie komponenti .. īsteni ir nevis konkrētas vārdformas vai izteiksmes, bet gramatiskas abstrakcijas” (Lagzdiņa 2002, 164). Savukārt par virsējo struktūru autore norāda, ka tā ir tiešai uztverei pieejamā lineārā ķēde jeb tā sauktie reālie teikumi “ar savām (vārdu kārtas, saskaņojuma u. c.) likumībām” (Lagzdiņa 2005, 5) un ka tā ir “dziļo hierarhisko struktūru materiālā izpausme” (Lagzdiņa 2002, 164).

S. Lagzdiņa norādījusi arī uz asimetriju, kas pastāv starp abām minētajām teikuma struktūrām, proti, “dziļās struktūras linearizācijas procesā viens un tas pats teikuma komponents, saglabājot savu sintaktiski funkcionālo identitāti, var iegūt dažādu materiālo izpausmi virsējā struktūrā gan leksiskās un formālās realizācijas, gan apjoma ziņā” (Lagzdiņa 2002, 164). No tā izriet, ka vienu un to pašu teikuma gramatisko modeli jeb struktūras shēmu var izteikt ar dažādiem izteikumiem.

Treškārt, jāmin arī tas, ka S. Lagzdiņa pievērsusies jautājumam par teikuma struktūras minimumu, respektīvi, par teikuma struktūras obligātajiem un neobligātajiem paplašinātājiem. Šis jautājums gan aplūkots nevis vienkārša teikuma struktūras sakarā, bet gan salikta teikuma, precīzāk, salikta pakārtota teikuma struktūras sakarā. Tomēr jautājums par salikta pakārtota teikuma struktūras minimumu ir cieši saistīts ar vienkārša teikuma minimumu. S. Lagzdiņa salīdzinājusi saliktus pakārtotus teikumus ar satura ziņā līdzīgiem

vienkāršiem teikumiem, piemēram, *Jauniešiem patīk, ja apkārt ir troksnis un jautrība* un *Jauniešiem patīk jautrība; Uzvedies taču, kā pieklājas!* un *Uzvedies taču piedienīgi!*, un pamatoti norādījusi, ka palīgteikumiem atbilst obligātie vienkārša teikuma strukturālie komponenti, kas ir vajadzīgi, lai “teikums autonomā pozīcijā būtu gramatiski korekts un spētu izteikt kādu elementāru saturu” (Lagzdiņa 2002, 157). Gramatisks korektums un spēja izteikt jēgpilnu saturu ir būtiskas vienkārša teikuma pazīmes, kas noteikti jāņem vērā, analizējot vienkārša teikuma struktūru.

Jautājums par obligātiem un neobligātiem teikuma struktūras paplašinātājiem ir cieši saistīts ar valenci (par to sk. Lagzdiņa 2002, 162). Tas svarīgi tādēļ, ka valence gan saliktā pakārtotā teikumā, ko aplūkojusi S. Lagzdiņa, gan vienkāršā teikumā, kas tiek aplūkots šajā promocijas darbā, ir saistīta ar subjekta un objekta nozīmes komponentu īstenošanos teikuma sintaktiskajā struktūrā.

Rezumējot var sacīt, ka S. Lagzdiņas rakstos parādīta atšķirība starp tradicionālo pieeju sintaksē un strukturālo sintaksi, īpaši izceļot tradicionālās pieejas trūkumus – linearizētu skatījumu uz teikuma struktūru un formālu teikuma struktūras dalījumu komponentos, respektīvi, teikuma locekļos.

2.4. Teikuma struktūras pētījumi latviešu valodniecībā 21. gadsimtā

Atšķirībā no iepriekšējā posma pētījumiem, 21. gadsimta sintakses pētījumos nozīmīga loma atvēlēta arī semantikai. Šajos pētījumos sistēmiski tiek šķirta teikuma semantiskā, sintaktiskā un komunikatīvā uzbūve, tāpat tiek runāts par to, kā minētās struktūras mijiedarbojas. Šajā posmā latviešu valodas sintaksē ienāk funkcionālās gramatikas, kā arī kognitīvās lingvistikas idejas.

Iepriekšējā apakšnodaļā minēto valodnieku – J. Kārkliņa, I. Freimanis, J. Valdmaņa, S. Lagzdiņas – darbos paustās teorētiskās atziņas savos pētījumos iestrādājusi un turpina attīstīt **Ilze Lokmane**.

I. Lokmane norādījusi, ka “teikumā var saskatīt dažādu līmeņu jeb dažāda “dziļuma” struktūras, un teikuma raksturojums nevar būt pilnīgs, ja aplūko, piemēram, tikai teikuma virsējo sintaktisko jeb lineāro struktūru” (Lokmane 2012, 161).

I. Lokmane, pamatā balstoties uz krievu valodnieka I. Susova idejām (sīkāk par I. Susova idejām sk. 1. nodaļā), latviešu sintaksē šķīrusi trīs teikuma struktūras līmeņus –

relāciju struktūru, predikācijas struktūru un komunikatīvo struktūru (sk. Lokmane 2001; Lokmane 2005). I. Lokmane arī norādījusi, ka trīs līmeņu sistēma ir viena no populārākajām (Lokmane 2012, 161).

Par relāciju struktūru³⁸ I. Lokmane norādījusi, ka tā ir visdziļākais līmenis teikuma semantikā un ka “ar relāciju struktūrām saprot vispārinātas tipveida attieksmju sistēmas, kas ir izteikuma pamatā” (Lokmane 2001, 97). Tātad relāciju struktūra atspoguļo attieksmes, kas pastāv starp reālās īstenības objektiem, proti, “atspoguļo kādu notikumu, procesu vai, vispārīgi sakot, “lietu stāvokli” reālajā īstenībā” (Lokmane 2005, 15). I. Lokmane relāciju struktūru dēvē arī par dziļo semantisko struktūru (sk. Lokmane 2001, 98; Lokmane 2012, 161).

Savukārt predikācijas struktūras³⁹ sakarā I. Lokmane uzsver, ka reizēm šī struktūra tiek pretstatīta relāciju struktūrai kā “īsti sintaktiska” (Lokmane 2001, 98). Tomēr, kā norādījusi valodniece, visi sintaktiskās struktūras līmeņi ir arī semantiski. Turpinot par predikācijas struktūru, ko I. Lokmane sauc arī par dziļo sintaktisko struktūru, sacīts, ka tā rāda teikuma autora attieksmi pret atspoguļojamo situāciju – “autors izvēlas vienu no relatēmām⁴⁰ par gramatiskās predikācijas izejas punktu” (Lokmane 2005, 21). Tas sasaucas ar 1. nodaļā minēto A. Mustajoki viedokli par teikuma orientācijas izvēli. Līdzās dziļajai sintaktiskajai struktūrai I. Lokmane šķirusi arī virsējo sintaktisko struktūru (par to sk. sīkāk Lokmane 2005). Tas darīts tādēļ, lai varētu raksturot teikuma struktūras nepilnās realizācijas.

Predikācijas struktūras vienība, kā raksta I. Lokmane, ir sintaktiskā pozīcija. “Predikācijas struktūra ir sintaktisko sakaru struktūra, kuras pamatā ir divas pretstatītas pozīcijas – gramatiskais subjekts jeb teikuma priekšmets un gramatiskais predikāts jeb izteicējs” (Lokmane 2005, 21).

Būtiski, ka I. Lokmane vērsusi uzmanību uz terminu izvēli, runājot par dziļo semantisko un dziļo sintaktisko struktūru. Tā kā terminus *subjekts* un *predikāts* mēdz lietot gan semantiskās struktūras, gan sintaktiskās struktūras vienību nosaukšanai, attiecībā uz sintaktiskām pozīcijām I. Lokmane ieteikusi paturēt terminus *teikuma priekšmets* un *izteicējs* (Lokmane 2005, 21). Promocijas darbā šis ieteikums ievērots, ar subjektu un objektu saprotot vispārinātas semantiskās lomas (par to sīkāk sk. 3. nodaļā).

³⁸ Promocijas darbā šī teikuma struktūras līmeņa nosaukšanai tiek lietots vārdkoptermins *semantiskā struktūra*.

³⁹ Promocijas darbā šī teikuma struktūras līmeņa nosaukšanai tiek lietots vārdkoptermins *sintaktiskā struktūra*.

⁴⁰ Promocijas darba autore lieto vārdkopterminu *semantiskā loma*.

Kā nākamo līmeni teikuma struktūrā I. Lokmane minējusi komunikatīvo struktūru, kas “aktualizē abstrakto sintaktisko veidojumu, proti, piesaista to runas situācijai. Nozīmes, kas izteikumam pievienojas runā resp. tekstā, atklāj abstrakto sintaktisko struktūru funkcionēšanu saziņā” (Lokmane 2005, 24), tomēr, kā jau norādīts iepriekš, promocijas darba mērķis nav detalizēti raksturot komunikatīvo struktūru.

Runājot par teikuma struktūras līmeņiem, precīzāk, par teikuma struktūras dziļāko līmeni, I. Lokmane aplūkojusi galvenās semantiskās lomas, vēršot uzmanību uz to, ka semantisko lomu šķīrumu var balstīt uz dažādām vispārinājuma pakāpēm (Lokmane 2012, 162–163). Jāmin arī tas, ka I. Lokmane (kopā ar A. Kalnaču) izmanto semantisko lomu teoriju, raksturojot latviešu valodas atgriezeniskos verbus (sk. Kalnača, Lokmane 2012). Kā norādījušas I. Lokmane un A. Kalnača, semantisko lomu teorija mūsdienās ārzemju valodnieku pētījumos tiek plaši lietota kārtas kategorijas un atgriezenisko verbu analīzē, taču latviešu valodā atgriezenisko verbu aprakstā tā līdz šim nav tikusi izmantota (Kalnača, Lokmane 2012, 231). Minētais pētījums apliecina, ka ir lietderīgi pārskatīt līdz šim pastāvējušus uzskatus, sastatot semantiku un sintaksi, respektīvi, aplūkojot semantiskās struktūras un sintaktiskās struktūras mijiedarbi.

Pie jaunākajiem pētījumiem par teikuma semantisko struktūru, respektīvi, par semantiskajām lomām jāmin **Guntas Nešpores** raksti. G. Nešpore aplūko pārvietošanās verbu semantisko struktūru latviešu valodā (sk. Nešpore 2009; Nešpore 2010a; Nešpore 2010b).

Analizējot konkrētas tematiskās grupas darbības vārdus, atklājas visai tematiskai grupai raksturīgas semantiskās lomas. Kā norāda G. Nešpore, semantiskās lomas iespējams pielāgot konkrētam pētījumam un atbilstoši tās arī definēt (Nešpore 2009, 66). Pētot pārvietošanās verbus, G. Nešpore atbilstoši pētījumam papildinājusi semantiskās lomas definīciju, proti, “semantiskā loma ir vispārināta situācijas dalībnieka vai apstākļa nozīme teikumā attiekmē pret verbu” (Nešpore 2009, 65). Šāds definīcijas papildinājums ir saprotams, jo pārvietošanās verbu nozīmes īstenošanai nepieciešama virkne dažādu adverbiālo semantisko lomu. Promocijas darba autorei šāda semantisko lomu interpretācija šķiet loģiska, jo tā ļauj adverbiālās lomas aplūkot vienotā semantisko lomu sistēmā. Tā, piemēram, teikumos *Māsa ieskrēja pagalmā* un *Kurmīšs izlīda no alas* predikāts nosauc pārvietošanos, kurai nepieciešams lokālas nozīmes konkretizējums – mērķis *pagalmā* un avots *no alas*. Tātad pārvietošanās verbu sakarā arī tiek aktualizēts jautājums par obligātiem un neobligātiem nozīmes paplašinātājiem.

Taču būtiski pievērst uzmanību arī tam, ka obligātie adverbiālas nozīmes paplašinātāji var būt vairāk vai mazāk svarīgi jeb centrāli un perifēriski. “Tā kā pārvietošanās kopumā ir stāvokļa, atrašanās vietas maiņa telpā, pārvietošanās situācijā bez darītāja, tātad AGENSA .. vai TĒMAS .., centrālas ir gandrīz visas lokālas nozīmes semantiskās lomas: CEĻŠ, MĒRĶIS, AVOTS, VIRZIENS” (Nešpore 2012, 187). G. Nešpore norādījusi, ka verbu apkaimes semantiskie modeļi tiek veidoti galvenokārt no “centrālajām, tātad situācijā konceptuāli svarīgajām, semantiskajām lomām” (Nešpore 2012, 187), tomēr autore arī uzsvērusi, ka informācijas svarīgums var tikt vērtēts atšķirīgi, proti, “var būt runa par pārvietošanās situācijā svarīgu informāciju un par runātājam svarīgu (tātad, viņaprāt, klausītājam jaunu) informāciju” (Nešpore 2012, 188). Šis viedoklis attiecināms arī uz promocijas darbā aplūkoto, respektīvi, teikuma semantiskās struktūras īstenošanās sintaktiskajā struktūrā ir cieši saistīta ar vērtējumu par informācijas svarīgumu.

Perifēro semantisko lomu sakarā G. Nešpore norāda, ka to “nosauktā informācija neatšķir situāciju no cita tipa situācijām (tās var palīdzēt nošķirt vienu pārvietošanās situāciju no citas pārvietošanās situācijas), bet tā sniedz papildinformāciju par situāciju, tās apstākļiem” (Nešpore 2010b, 192). Te var minēt gadījumus, kuros viena un tā pati semantiskā loma uzskatīta gan par galveno, gan par sekundāro semantisko lomu. Tā G. Nešpore šķīrusi divu veidu lokālas nozīmes lomas – *vieta* un *vieta_p* –, norādot, ka parasti *vieta* tekstā tiek pieminēta tad, ja pārvietošanās nav lineāra (piemēram, *Bērni skraida pa istabu*) un ja *vietā* darītājs atrodas visu pārvietošanās laiku (Nešpore 2010b, 190). Savukārt semantiskā loma *vieta_p* ir perifēriskā semantiskā loma (*Rīgā pa ielām staiģā cilvēki.*). Tādējādi viena un tā pati loma var būt gan centrāla, gan perifēriskā. “Perifēriskā loma nav tieši iesaistīta pārvietošanās situācijā, tajā var notikt arī cita veida darbība (*Rīgā spīd saule.*)” (Nešpore 2010b, 190).

I. Lokmanes pētījumos minētā atziņa par dažādu vispārinājuma līmeņu semantiskajām lomām parādās arī G. Nešpores pētījumos. Tā *vietas* loma apvieno vairākas konkretizētas nozīmes lomas, piemēram, *virzienu*, darbības sākumpunkta lomu, kas tiek saukta par *avotu*, darbības galapunkta lomu, kas tiek dēvēta par *mērķi*, kā arī *ceļu*, kas atspoguļo līkni, pa kuru norit darbība (Nešpore 2010b 190).

Starp jaunākajiem semantisko lomu pētījumiem latviešu valodā jāmin arī **Ievas Kuplās** promocijas darbs “Kustības verbu daudznozīmība latviešu valodā” (Kuplā 2013).

Līdzīgi kā G. Nešpore, arī I. Kuplā pievērsusies konkrētas tematiskās grupas verbu analīzei, veidojot tieši kustības vārdiem raksturīgo semantisko lomu sarakstu un raksturojot tipiskākās semantisko lomu kombinācijas šo verbu nozīmes struktūrā. Kā norādījusi I. Kuplā, “promocijas darbā .. definētas semantiskās lomas, kas ļauj noteikt verba pamatnozīmi, tā tiešās atvasinātās nozīmes un pārnestās nozīmes” (Kuplā 2013, 12).

Raksturojot kustības verbu tematisko grupu, I. Kuplā izmantojusi prototipu teoriju, norādot, ka šī teorija ir lietderīga verba nozīmju skaidrošanai vārdnīcās, jo skaidrojumus “iespējams padarīt vienkāršākus un valodas lietotājam saprotamākus, nekā tie doti skaidrojošajās vārdnīcās” (Kuplā 2013, 17).

Arī I. Kuplās promocijas darbā, tāpat kā G. Nešpores pētījumos, paturēta atziņa par to, ka semantisko lomu nošķiršanā jāizvairās no pārlielas konkretizācijas. Tādēļ I. Kuplā, analizējot kustības verbus, galvenokārt aplūkojusi centrālās semantiskās lomas, kas ir tipiskas vairumam verbu, piemēram, darītājs, cietējs un izjutējs (sk. Kuplā 2013).

Ar teikuma struktūru saistīti arī **Lindas Lauzes** pētījumi. L. Lauze gan pievērsusies sarunvalodas izpētei (sk. Lauze 2001; Lauze 2004). Sarunvaloda ir tas valodas slānis, kurā ļoti liela nozīme ir valodas ekonomijas principam. Tādēļ bieži tiek reducēti pat strukturāli vai semantiski obligāti teikuma modeļa komponenti. L. Lauze uzsver, ka sarunvalodā ir liels tādu izteikumu īpatsvars, kuros nav verbalizēts, piemēram, objekts pie transitīva verba, subjekts vai pat predikāts. Pēc Lindas Lauzes domām, redukcijas rezultātā rodas obligātā teikuma komponenta sintaktiskā nullforma, kas saprotama tikai ar lingvistiskā un/vai ekstralingvistiskā konteksta palīdzību (Lauze 2001, 52; sk. arī Lauze 2004, 53).

Tātad L. Lauze runājusi gan par strukturāli obligātiem un neobligātiem verba nozīmes paplašinātājiem, gan arī par nullformām.

Sarunvalodā neapšaubāmi ļoti svarīgas ir runas situācijas dalībnieku kopējās zināšanas. Ja klausītājam dzirdētā informācija ir nezināma, bet svarīga, viņš var to noskaidrot saziņā. L. Lauzes novērojums ir, ka tomēr latviešu valodā netrūkst arī teikumu ar pilnīgi realizētu vienkārša teikuma modeli. Jāpiekrīt valodnieces uzskatam, ka šādos teikumos ir daudz jaunas informācijas. Tādēļ, lai aktualizētu jauno informāciju, tiek izteikti visi teikuma struktūras komponenti (Lauze 2001, 55).

L. Lauze pievērsusi uzmanību arī dažādiem teikuma locekļu izteikšanas paņēmieniem (sk. Lauze 2004), tātad tiek aplūkotas attiecsmes starp sintaktiskās struktūras vispārinājuma un konkretizācijas līmeni.

3. Semantisko lomu izpratne

Semantisko lomu izpratne saistīta ar teikuma struktūras izpratni. Kā tika norādīts promocijas darba 1. nodaļā, tradicionālajā sintaksē aplūkota tikai teikuma sintaktiskā struktūra, taču semantiskās lomas ir teikuma semantiskās struktūras vienības. Semantisko lomu teorija ļauj sastatīt teikuma semantisko struktūru ar teikuma sintaktisko struktūru – tā ļauj aplūkot, kāda ir teikumlocekļu semantika, proti, kādas semantiskās lomas tiek izteiktas ar kādiem teikuma locekļiem.

Šajā nodaļā aplūkota semantisko lomu izpratne, dažādu vispārinājuma līmeņu semantiskās lomas.

Kā jau minēts iepriekš, tradicionālajā sintaksē aplūkoti teikuma sintaktiskās struktūras modeļi jeb struktūras shēmas, kurās norādītas vārdformas, kas veido konkrēto teikumu tipu, piemēram, N_n -Cop_{fin}-Adj_n. Šim modelim atbilstoši piemēri ir *Puisis ir slims*, *Suns ir ēdelīgs*, *Māja ir liela* un citi. Aplūkotajos piemēros lietvārds nominatīvā ir teikuma priekšmets, savukārt saitiņa kopā ar īpašības vārdu veido izteicēju. Formāli šie piemēri pieder pie viena un tā paša teikuma modeļa, taču semantiski tie nav vienādi. Atšķiras ar teikuma priekšmetu nosauktie situācijas dalībnieki: 1) pirmajos divos piemēros minētie dalībnieki ir dzīvas būtnes – *puisis* un *suns* –, bet trešajā piemērā ir nedzīvs situācijas dalībnieks *māja*; 2) viens no dzīvajiem situācijas dalībniekiem (*puisis*) ir apveltīts ar gribasspēku un spēju kontrolēt situāciju, bet otrs (*suns*) nav apveltīts ar gribasspēku un spēju kontrolēt situāciju. Tas nozīmē, ka jebkuru teikuma semantisko struktūru nevar izteikt ar jebkuru teikuma sintaktisko struktūru, tādēļ nepietiek vien konstatēt, ka dažādās situācijās dalībnieki tiek izteikti ar vieniem un tiem pašiem gramatiskajiem izteikšanas līdzekļiem, bet ir jāaplūko, kādas lomas situācijā veic situācijas dalībnieki.

Teorētiskajā literatūrā ir atrodams ļoti plašs un daudzveidīgs materiāls par semantiskajām lomām. Tomēr, līdzīgi kā teikuma struktūras līmeņu nosaukšanai, arī semantisko lomu nosaukšanai dažādi autori lieto atšķirīgu terminoloģiju. Piemēram, Dž. Saīds un citi valodnieki semantiskās struktūras vienību nosaukšanai lieto terminu *thematic roles* (angl. ‘tematiskās lomas’) (Saeed 2009, 152; Dowty 1989, 1991; Jackendoff 1990), tiek lietots arī termins *thematic relations* (angl. ‘tematiskās attieksmes’) (Gruber 1976; Jackendoff 1972), semantiskās lomas dēvētas gan par *participant roles* (angl. ‘dalībnieku lomas’) (sk. Van Valin, LaPolla 1997, 84), gan par *semantic roles* (angl. ‘semantiskās lomas’) (sk. Van Valin 2005a, 22; Givón 1990). Lietuviešu valodniece

Evalda Jakaitiene (*Evalda Jakaitienē*) lieto terminus *aktantu semantines funkcijas*, *semantiniai vaidmenys* (lietuv. ‘aktantu semantiskās funkcijas’, ‘semantiskās lomas’) (Jakaitienē 1988, 61; Jakaitienē 2010, 66). Tāpat tiek lietoti tādi vārdkoptermini kā *dziļie semantiskie locījumi* (angl. *deep semantic cases*) (Fillmore 1968) un *semantiskās valences* (sk., piemēram, Апресян 1974, 119; Падучева 2004, 54), kā arī *semantiskās lomas* (Плунгян 2003, 164; Падучева 2004, 52) krievu valodniecībā. Viena jēdziena nosaukšanai mēdz lietot arī divus dažādus terminus vienā darbā. Tā, piemēram, J. Padučeva lieto gan terminu *semantiskā loma*, gan terminu *semantiskā valence*, norādot, ka darbības vārda semantiskā valence ir tas pats, kas dalībnieku loma (piemēram, verbam *piekaut* ir divi dalībnieki – agenss un pacienss –, tātad arī divas valences) (sk. Падучева 2004, 54). Tiek lietots arī termins *case-roles*, ko varētu tulkot kā *locījumu lomas* (Givón 1984, 85), *aktanti* (Tesnière 1959, 102; Мустаёки 2006; Mel’čuk 2004), *thēta-lomas* jeb *θ-lomas* (*theta-roles*, *θ-roles*), arī *θ-funkcijas* (Radford 1988, 381), kā arī *relatēma* (Сусов 1973; Сусов 1974; Lokmane 2005).

Atšķirības terminoloģijā atspoguļo katra autora izpratni arī par teikuma struktūru. Tā, piemēram, *semantiskās valences* saistāmas ar valences teoriju, respektīvi, šīs teorijas pamatatziņu par verbu kā galveno teikumā, *locījumu lomas* norāda uz semantiskās struktūras izteikšanas līdzekļiem, jo tās ir lomas, kuras sintaktiski tiek izteiktas ar lietvārdu (vai to ekvivalentu) locījumiem.

Promocijas darbā lietots latviešu valodniecībā nostiprinājies termins *semantiskā loma*, jo, kā jau norādīts 1. nodaļā, tas sasaucas ar teikuma struktūras dziļākā līmeņa nosaukšanai izvēlēto terminu *semantiskā struktūra*. Latviešu valodniecībā **semantiskā loma** ir “vispārināts teikuma atspoguļotās situācijas dalībnieks” (VPSV 2007, 348–349). Teikumos *Viņš dejo*, *Draugi pastaigājas*, *Meitene stāda puķes* ir atšķirīgs situācijas dalībnieku skaits. Pirmajos divos teikumos vienīgie situācijas dalībnieki ir *viņš* un *draugi*, turklāt tie ir darbības darītāji. Teikumā *Meitene stāda puķes* ir gan darītājs *meitene*, gan cietējs *puķes*. *Darītājs* un *cietējs* ir vienas no biežāk sastopamajām semantiskajām lomām (VPSV 2007, 348–349). Semantiskā loma ir termins, kas tiek lietots, lai izteiktu semantiskās attieksmes starp predikātu un tā argumentiem situācijas aprakstā (Crystal 2009, 428). Citējot citu autoru atziņas par semantiskajām lomām, paturēts katra autora lietotais termins.

Semantiskās lomas lingvistisko terminu vārdnīcā tiek traktētas kā lietvārdu lomas attieksmē pret darbības vārdu (Matthews 2007, 361). Tātad semantisko lomu teorijā tiek aplūkoti situācijas dalībnieki, kuri izteikti vai nu ar lietvārdu, vai ar lietvārda funkcijā

lietotu vārdu (piemēram, īpašības vārdu vai skaitļa vārdu, kas ar konversijas palīdzību ieguvus lietvārda nozīmi).

Atgriežoties pie semantisko lomu definīcijas, redzams, ka semantiskās lomas bieži tiek analizētas tikai darbības līmenī, vēršot uzmanību uz situācijas dalībniekiem, kas vai nu kaut ko dara, vai tiek darbības gaitā ietekmēti. Tas redzams dažādu autoru darbos. Tā, piemēram, Patriks Farels (*Patrick Farrell*) norāda, ka gramatika riņķo ap divām kodola lomām, respektīvi, subjekta un objekta lomu (Farrell 2005, 14). Aksels Holvūts (*Axel Holvoet*) teikumā aplūko subjekta un objekta lomas, teikumā nosauktās situācijas dalībniekus pēc svarīguma sarindojot trīs līmeņos – pirmo līmeni veido dalībnieki ar subjekta lomu (piemēram, darītājs vai izjutējs), otrajā līmenī ir dalībnieki ar tiešā objekta lomu (piemēram, cietējs), savukārt trešajā līmenī ir dalībnieki ar netiešā objekta lomu (piemēram, adresāts⁴¹, ieguvējs, saņēmējs) (sk. Holvoet 2009, 16; Holvūts 2012, 17). Arī R. Van Valins aplūkojis tā sauktās teikuma kodola lomas, proti, dažādas subjekta un objekta lomas, sākot no katram verbam specifiskām, ļoti konkretizētām lomām kā *devējs*, *skrējējs*, *runātājs*, *zinātājs*, *garšotājs*, *redzētais*, *dotais* līdz vispārinātām lomām kā *darītājs*, *tēma*, *cietējs* (Van Valin 2005a, 28–29). Tātad, raksturojot situāciju, tiek šķirtas darītāja–cietēja attiecības. Aplūkotās lomas tiešām atbilst raksturojumam *situācijas dalībnieki*, jo kā darītāji, tā arī cietēji (gan dzīvas būtnes, gan priekšmeti) ir vienības, kas situācijā mijiedarbojas.

Aplūkojot teikumus *Vectēvs liek bisi uz krēsla*, *Māsa ieskrēja pagalmā* un *Kurmis izlīda no alas* līdzās darītājiem *vectēvs*, *māsa* un *kurmis*, kā arī darbības objektam, precīzāk, tēmai *bise*, norādīts darbības mērķis *uz krēsla* un *pagalmā* un avots *no alas*. Atbilstoši iepriekš minētajai semantiskās lomas definīcijai mērķa un avota nosaukumi nebūtu uzskatāmi par semantiskajām lomām, jo ne vietas vai veida, ne arī laika/ilguma nosaukums situācijā nav dalībnieks, bet gan kāds no apstākļiem. Tradicionāli tiek uzskatīts, ka apstākļi jeb **cirkumstanti** veido situācijas perifēriju, tātad tie nepiedalās darbībā (Matthews 2007, 57; Holvūts 2012, 17). Par cirkumstantiem norādīts, ka tie ir neobligātie verba paplašinātāji, jo tie iekļaujas ar verbu nosauktajā situācijā tikai konkrētā teikumā (Падучева 2004, 78), tātad tie ir teikuma locekļi un attiecas uz teikuma sintaktisko struktūru. Tādā veidā varētu izskaidrot faktu, ka semantiskās lomas definīcijā tie netiek iekļauti.

⁴¹ Plašāks adresāta semantiskās lomas skaidrojums sniegts 5.4. nodaļā (sk. arī promocijas darba ievadu).

Tomēr ir arī cita pieeja, atbilstoši kurai semantiskās lomas tiek aplūkotas plašāk, respektīvi, šķirot divu līmeņu – darbības un telpiskuma – semantiskās lomas (sk. Jackendoff 1990)⁴². **Darbības līmeņa lomas** raksturo jau minētās darītāja–cietēja attiecsmes, savukārt **telpiskuma līmeņa lomas** raksturo kustību un vietu (Jackendoff 1990, 126; par to sk. arī Saeed 2009, 157), tātad tās ir adverbiālās lomas.

Minēto līmeņu sakarā jāpiebilst, ka adverbiālās lomas iespējams šķirt, aplūkojot konkrētu tematisko grupu verbus. Tā, piemēram, emociju vai uztveres verbu nozīmes īstenošanai nav nepieciešamas adverbiālās lomas. Savukārt pārvietošanās verbu nozīmes īstenošanai ir nepieciešama virkne dažādu adverbiālo semantisko lomu, piemēram, iepriekš aplūkotajos teikumos *Māsa ieskrēja pagalmā* un *Kurmīšs izlīda no alas* predikāts nosauc pārvietošanos, kurai nepieciešams lokālas nozīmes konkretizējums – mērķis *pagalmā* un avots *no alas* (plašāk par verbu tematiskajām grupām sk., piemēram, Freimane 1975; Freimane 1976; Freimane 1983; Levin 1993; Nešpore 2009; Nešpore 2010a; Nešpore 2010b; Polkovņikova 2010; Kuplā 2013). Tā kā adverbiālās lomas nav nepieciešamas visu tematisko grupu verbu nozīmes īstenošanai, iespējams, arī tas ir iemesls, kādēļ semantiskās lomas definīcijā starp biežāk sastopamajām lomām tās nav norādītas⁴³.

Runājot par telpiskuma līmeni, jāpievērš uzmanība tam, ka semantiskā loma *laiks* netiek iekļauta šajā līmenī, tātad tā paliek ārpus sistēmas, savukārt semantiskā loma *vieta* tiek iekļauta šajā līmenī. Tāda pieeja var šķist nelogiska, jo jebkura situācija vienmēr ir piesaistīta gan kādam noteiktam laikam, gan arī kādai noteiktai vietai, taču bieži vien lokalizācija konkrētā vietā izriet no verba nozīmes, kamēr laika nozīme ir visneatkarīgākā. Uz to norāda arī verba finītā forma teikumā. Tādējādi tiešām varētu piekrist uzskatam, ka laiks, ilgums ir nevis ar darbības vārda semantiku saistīta semantiskā loma, bet gan apstākļi, kas raksturo visu situāciju kopumā.

Iztirzājot semantisko lomu izpratni, noteikti jāmin arī tas, ka ārpus semantisko lomu teorijas tiek atstāti īpašības vārdi to primārajā funkcijā, proti, kad tie izsaka pazīmi, piemēram, *Oskars ir laipns* vai *Māsa nopirka zaļu somu*. Salīdzinot abus piemērus, jāsaka gan, ka tajos izteiktās pazīmes atšķiras pēc svarīguma. Pirmajā piemērā pazīme ir izteikta ar nominālu izteicēju. Pazīmes ietveršana izteicējā liecina par to, ka tā ir būtiska, jo tieši pazīme veido veselu situāciju. Ar nominālu izteicēju izteikta pazīme ir radnieciska predikātam nevis tā nozīmes paplašinātājiem, tātad faktiski pazīme tiek traktēta kā darbības vārds.

⁴² Autors lietojis terminus *action tier* (angl. ‘darbības līmenis’) un *thematic tier* (angl. ‘telpiskuma līmenis’).

⁴³ Sal. ar G. Nešpores semantiskās lomas jēdziena izpratni (sk. Nešpore 2009; arī 2. nodaļu).

Savukārt otrajā piemērā pazīme izteikta ar apzīmētāju *zaļa*. Tā kā pazīme ir nosaukta, acīmredzot teksta autoram ir bijis svarīgi norādīt, ka nopirkta tieši zaļa nevis kādas citas krāsas soma, tomēr situāciju kopumā pazīmes esamība neietekmē, jo māsa tik un tā ir nopirkusi somu. Tomēr abu piemēru sakarā jānorāda, ka to pamatā ir viena un tā pati propozīcija, tātad arī semantiskās lomas. Pazīmes izteikšanas līdzekļa, respektīvi, izteicēja vai apzīmētāja, izvēle attiecas uz teikuma sintaktisko struktūru, un tas rāda, kā teksta autors interpretē attiecīgo īstenības situāciju.

Iepriekš tika minēts G. Nešpores viedoklis par centrālo un perifēro lomu esamību, proti, centrālās lomas ir situācijā svarīgas, jo tās ļauj šķirt vienu situāciju no citas (Nešpore 2012, 187), savukārt perifērās lomas tikai sniedz papildinformāciju par situāciju, tās apstākļiem (Nešpore 2010b, 192). Tas nozīmē, ka pazīme varētu tikt uzskatīta par perifēru lomu, turklāt tā semantiski nav piesaistīta verbam.

Promocijas darba autorei šķiet lietderīgi šķirt darbības un telpiskuma līmeni, jo šāds šķīrums ļauj vienotā sistēmā aplūkot visus verbus un tiem svarīgos nozīmes paplašinātājus. Tomēr šajā promocijas darbā adverbialās lomas⁴⁴ netiek analizētas. Tā kā promocijas darba mērķis ir raksturot teikuma struktūras – semantiskās struktūras un sintaktiskās struktūras – līmeņu attieksmes latviešu valodā, darba autore pievērsusies tieši subjekta un objekta lomu analīzei, jo šīs lomas raksturo darbības līmeni, veido situācijas kodolu un sniedz pamatinformāciju, turklāt dalībnieki, kuriem piemīt šīs lomas, ir gandrīz visu pārejošu verbu aktantu struktūrā. Savukārt adverbialās semantiskās lomas neietilpst visu tematisko klašu verbu nozīmes struktūrā, turklāt tās raksturo nevis darbību, bet gan darbības apstākļus.

Ikviens autors, kurš pievērsies semantisko lomu problemātikai, ir piedāvājis savu teikumā būtisko **semantisko lomu sarakstu**. Viedokļi sakrīt vienīgi par divām pamatlomām, proti, par vispārināta situācijas **subjekta** un situācijas **objekta**⁴⁵ esamību, jo tās ir vissvarīgākās lomas, kuras palīdz veidot teikuma gramatisko un semantisko minimumu. Kreisās valences loceklis subjekts teikumā palīdz īstenoties predikatīvajam sakaram, bet pārejošu verbu nozīmes struktūrā svarīgs ir arī labējās valences loceklis

⁴⁴ Promocijas darba autorei ir raksts par adverbialajām lomām (sk. Vogina 2012a).

⁴⁵ Ar terminiem *subjekts* un *objekts* daži autori saprot sintaktiskā līmeņa vienības, respektīvi, teikuma locekļus (sk., piemēram, Palmer 1994; Saeed 2009), taču, kā norādīts 2. nodaļā, promocijas darbā abi termini ir saistīti ar semantisko struktūru un tiek lietoti kā virsjēdzieni, lai apvienotu dažādas zemāka vispārinājuma līmeņa semantiskās lomas.

objekts. Pārējās lomas veido ar predikātu nosauktās situācijas perifēriju, tādēļ par to skaitu un hierarhiju viedokļi atšķiras.

Teikuma struktūras analīzē katrs autors pētījumam izvēlas atbilstošāko vispārinājuma pakāpi, respektīvi, ja svarīgs tikai un vienīgi kreisās un labējās valences locekļu pretstatījums, var izmantot vispārinātas semantiskās lomas *subjekts* un *objekts*. Ja svarīgi analizēt teikumā ietverto īstenības situāciju sīkāk, jāizmanto zemāka vispārinājuma pakāpe, tādējādi šķirot arī mazāk vispārinātas semantiskās lomas. Parasti gan tiek norādīts, ka uzskaitīto lomu saraksts nav galīgs un ka aplūkotas tikai visbiežāk sastopamās (LVG 2013, 768). Tas atspoguļojas arī “Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā”, kur semantiskās lomas definīcijā teikts, ka citas biežāk sastopamās lomas līdzās *darītājam* un *cietējam* ir *izjutējs*, *adresāts*, *ieguvējs* un *saņēmējs* (VPSV 2007, 348–349). Tātad latviešu valodas sakarā par tipiskām minētas 6 lomas. Savukārt “Latviešu valodas gramatikā” minētas 10 lomas (sk. LVG 2013).

Frenks Palmers (*Frank Palmer*) par tipiskām min 5 lomas (sk. Palmer 1994), A. Mustajoki un N. Rīmers aplūko 9 lomas (sk. Мустайоки 2006; Riemer 2010), Dž. Saīds norāda uz 10 tipiskākajām lomām (Saeed 2009, 153–154), R. Van Valins min 11 lomas (sk. Van Valin 2005a), J. Padučeva runā par 12 semantiskajām lomām (sk. Падучева 2004), V. Plungjans iztirzā 13 lomas (sk. Плунгян 2003), savukārt E. Jakaitiene nosauc 21 lomu (Jakaitienē 2010, 67–68) (sk. 5. tabulu):

Jakaitienē 2010	subjektu lomas agens kontragens percepiens procesants statants objektu lomas avots beneficiens instruments motīvs movants paciens percepiens rezultāts saturs adverbiālās lomas: direktīvs finitīvs kauzātvīvs kvalitatīvs kvantitatīvs lokātvīvs temporatīvs
Падучева 2004	adresāts agens beigu punkts beneficiens eksperiens īemesls/cēlonis instruments līdzeklis saturs sākumpunkts tēma vieta
Плунгян 2003	adresāts agens avots beneficiens eksperiens īemesls/cēlonis instruments mērķis paciens recipiens stimuls trajektorija vieta

Palmer 1994	agenss pacienss beneficienss lokātīvs (vieta) instrumentālis (instruments)	VPSV 2007	darītājs izjutējs cietējs adresāts ieguvējs saņēmējs	Mустайюки 2006	agenss avots eksperienss instruments neitrālis objekts recipienss tēma vieta	Riemer 2010	agenss avots eksperienss ieguvējs instruments mērķis recipienss tēma/pacienss vieta	Saeed 2009	agenss avots beneficienss eksperienss instruments mērķis pacienss stimuls tēma vieta	LVG 2013	darītājs cietējs izjutējs adresāts ieguvējs jeb beneficienss saņēmējs jeb recipienss īpašnieks jeb posensors piederums uztvērums jeb percepts līdzeklis	Van Valin 2005a	agenss avots beneficienss eksperienss mērķis pacienss recipienss saturs tēma trajektorija vieta
--------------------	---	------------------	---	-----------------------	--	--------------------	---	-------------------	---	-----------------	--	------------------------	---

5. tabula. Semantiskās lomas dažādu autoru darbos (semantisko lomu saraksti sakārtoti pēc minēto lomu skaita, sākot ar mazāko skaitu)

Minēto autoru piedāvātajos semantisko lomu sarakstos lielākoties sakrīt šādas lomas, piemēram, 1) darītājs (agenss), 2) cietējs (pacienss), 3) saņēmējs (recipienss), 4) instruments, 5) ieguvējs (beneficienss), 6) izjutējs (eksperienss). Taču tabulā redzams, ka semantisko lomu saraksti atšķiras ar vispārinājuma pakāpi. Tā kā semantiskās lomas ir abstrahētas, tad likumsakarīgi, ka dažādu autoru izpratne par tām atšķiras.

Definējot semantiskās lomas, iespējams runāt gan par augstu vispārinājuma līmeni, tādējādi šķirot tā sauktās makrolomas *actor* (angl.) (sk., piemēram, Saeed 2009; Foley, Van Valin 1984; Jackendoff 1990), ko latviski varētu saukt par *aktoru* jeb *pakļāvēju*, un *undergoer* (angl.), ko latviski varētu saukt par *pakļauto*, gan par zemāku vispārinājuma līmeni, šķirot konkrētākas lomas (Van Valin 2005a, 29–31). Latviešu valodniecībā šāda vispārinājuma līmeņa lomas netiek šķirtas. Aktors, kā norāda Viljams Folijs (*William Foley*) un Roberts Van Valins (*Robert D. Van Valin*), ir dalībnieks, kurš ar verbu nosauktajā situācijā rīkojas vai iedarbojas uz kaut ko, izraisa vai kontrolē situāciju. V. Folijs un R. Van Valins lieto arī terminu *prototypical actor* (angl.), norādot, ka šāds prototipisks situācijas ietekmētājs jeb darbības veicējs ir darītājs (Foley, Van Valin 1984, 29). Šāda vispārinājuma līmeņa lomu nosaukšanai tiek lietots arī termins *thematic relations* (angl. ‘tematiskās attiecības’), ar ko saprot vispārinātas semantiskās lomas (Van Valin 2005a, 28).

Tāpat kā makrolomas *aktors* un *pakļautais*, tiek lietoti arī termini *subjekts* un *objekts*. Kā norādīts iepriekš, daži autori šos terminus lieto, lai runātu par sintaktiskā līmeņa vienībām, respektīvi, par teikuma locekļiem (Palmer 1994; Saeed 2009), taču promocijas darbā *subjekts* un *objekts* ir vispārinātas semantiskās lomas. Darbā aplūkotās subjekta lomas ir *darītājs*, *izjutējs*, *īpašnieks* un *pazīmes nesējs*⁴⁶, savukārt objekta lomas ir *cietējs*, *tēma*, *stimuls*, *saņēmējs*, *ieguvējs* un *adresāts*⁴⁷.

Kā norādījis R. Van Valins, var šķirt vēl zemāka vispārinājuma līmeņa lomas, respektīvi, no katra verba atkarīgas semantiskās lomas (angl. *verb-specific semantic roles*) (Van Valin 2005a, 31), piemēram, teikumos *Māte pagāršoja zupu* un *Anna smaržoja rozi* izjutēju *māte* var dēvēt par *garšotāju*, savukārt izjutēju *Anna* var saukt par *smaržotāju*, turpretī *zupu* var saukt gan par *stimulu*, gan *garšojamo*, bet *rozi* – gan par *stimulu*, gan *smaržojamo*. Tomēr tik sīks semantisko lomu dalījums nav lietderīgs, jo katras lomas definīcija tuvotos atsevišķiem verba leksiski semantiskajiem variantiem. Lomas citu no citas atšķirtu viena specifiska pazīme, tādējādi nebūtu iespējams raksturot teikumu pamatā

⁴⁶ Plašāks subjekta semantisko lomu skaidrojums sniegts 4. nodaļā (sk. arī promocijas darba ievadu).

⁴⁷ Plašāks objekta semantisko lomu skaidrojums sniegts 5. nodaļā (sk. arī promocijas darba ievadu).

esošās semantiskās struktūras. Aplūkojot konkrētus verbus, redzams, ka to aktantu struktūrā ietilpst konkrēti aktanti, piemēram, viens no darbības vārda *dot* nosauktās situācijas dalībniekiem ir *devējs*, darbības vārda *runāt* aktantu struktūrā ir *runātājs*, savukārt darbības vārda *sist* aktantu struktūrā ir *sitējs*. Minētos situācijas dalībniekus pēc noteiktām pazīmēm, piemēram, dzīvuma, aktīvas iesaistīšanās darbībā, ir lietderīgi apvienot vienā grupā un nosaukt par darītājiem.

F. Palmers uzsvēris, ka svarīgi saprast attiecības un atšķirības starp semantiskajām lomām un gramatiskajām lomām. Ar gramatiskajām lomām F. Palmers saprot teikuma sintaktiskās struktūras vienības jeb teikuma locekļus. Gramatiskās lomas ir skaidri definētas un skaita ziņā ierobežotas, savukārt jēdzieniskās lomas, ar kurām F. Palmers saprot semantiskās struktūras vienības jeb semantiskās lomas, nav skaidri definētas un ir skaita ziņā neierobežotas (Palmer 1994, 5–6).

Kā norāda gan I. Lokmane, gan F. Palmers, semantikā nākas saskarties ar semantisko kategoriju neskaidrību un abstraktumu (Lokmane 2005, 9; Palmer 1994, 5). Semantisko lomu izpratnē jāņem vērā arī tas, ka lomas bieži vien ir balstītas uz gramatiskām atšķirībām, kas pastāv konkrētā valodā, tātad uz atšķirīgiem izteikšanas līdzekļiem (Palmer 1994, 5). Tā, piemēram, nav vienprātības par to, vai starp ieguvēju, saņēmēju un adresātu ir būtiskas atšķirības. Latviešu valodā minētās lomas izsaka ar vienādiem izteikšanas līdzekļiem, savukārt angļu valodā tās izsaka ar atšķirīgiem izteikšanas līdzekļiem (sīkāk par šo lomu norobežošanas grūtībām latviešu valodā sk. 5.4. nodaļā). Tas nozīmē, ka semantiskās lomas ir abstraktas, taču nevar sacīt, ka tās būtu pilnīgi ārpusvalodiskas.

Semantisko lomu sakarā jāmin arī **obligātuma un fakultatīvuma jēdzieni**. Aktanti ir obligāti, jo aktantu elidēšana maina vārda leksisko nozīmi. Taču, kā norāda J. Apresjans, tie var atšķirties cits no cita ar sintaktiskā obligātuma pakāpi – ar to, cik fakultatīva ir to realizēšana tekstā (Апресян 1974, 149). Tātad vienīgi sintaktiskās struktūras sakarā iespējams runāt par to, vai kāds sintaktiskās struktūras komponents, respektīvi, arguments var palikt nerealizēts. Teikuma semantiskajā struktūrā jebkurā gadījumā ir visi tie aktanti, kas atšķir vienu vārdu no cita. Te var minēt piemēru ar darbības vārdu *irēt*. Ja no situācijas, kas tiek nosaukta ar šo darbības vārdu, izņem komponentu *ilgums*, tad tā vairs nav irēšana, bet gan pārdošana (sk., piemēram, Апресян 1974, 120).

Semantisko lomu izpratne saistīta ne tikai ar to, kādas semantiskās lomas tiek šķirtas, bet arī ar to, kādas pazīmes tiek iekļautas katras semantiskās lomas definīcijā. Šajā sakarā daudzu valodnieku darbos (sk., piemēram, Foley, Van Valin 1984; Dowty 1991;

Van Valin 2005a) tiek lietots **prototipa** jēdziens. Ar prototipiskām lomām saprot tipiskus situācijas dalībniekus, kam piemīt visas konkrētai semantiskajai lomai raksturīgās pazīmes vai lielākā daļa šo pazīmju. Jo mazāk raksturīgo pazīmju piemīt konkrētam situācijas dalībniekam, jo mazāk tipisks darbības vārda aktantu struktūrā ir konkrētais aktants. Prototipa jēdziens lietderīgs arī tādēļ, ka tādējādi iespējams izvirzīt katrai lomai tipiskās pazīmes, pretējā gadījumā semantisko lomu definīcijas varētu papildināt ar arvien jaunām pazīmēm, zaudējot vajadzīgo vispārinājumu un pietuvinot definīciju konkrētam semantiskās lomas izteikšanas gadījumam.

Definējot un šķirot semantiskās lomas, jāņem vērā arī tas, ka semantiskās lomas atšķiras ar “ietilpību”. Tā, piemēram, īpašnieka loma parādās tikai tajās situācijās, kurās raksturota piederība, savukārt darītājs ir iesaistīts plašākā situāciju lokā. Tas ir skaidrojams ar reālo īstenību – tajā piederības situācijas ir tikai viens no dažādo situāciju tipiem.

3.1. Semantiskās lomas un aktanti

Darba 1. nodaļā, aplūkojot semantiskās struktūras izpratni, tika minēts, ka no darbības vārda leksiskās nozīmes atkarīgi visi verba paplašinātāji, arī subjekta nosaukums un tā klātiene. Analizējot konkrētus darbības vārdus (tātad pievēršoties propozīcijai), jārunā par tām semantiskajām lomām, kas ir pie attiecīgā darbības vārda. Šīs lomas vairs nesauc par semantiskajām lomām, bet gan par **aktantiem**. Semantiskās lomas norāda kopīgās pazīmes, kuras piemīt dalībniekiem dažādos situāciju tipos (Плунгян 2003, 164), savukārt aktanti jau ir konkretizētas semantiskās lomas. Teikuma semantiskajā struktūrā atspoguļotas vispār pastāvošas semantiskās lomas, turpretim semantiskās struktūras konkretizācijā, respektīvi, propozīcijā (par to sīkāk sk. 1.1.2. nodaļā) noteikts predikāts tiek apvienots ar tieši šim predikātam svarīgiem aktantiem, kas palīdz izteikt attiecīgā verba nozīmi.

Salīdzinot semantiskās lomas un aktanta definīciju, varētu rasties priekšstats par to, ka semantiskās lomas un aktanti ir sinonīmiski jēdzieni. Nodaļas sākumā minētajā semantiskās lomas definīcijā norādīts, ka semantiskā loma ir vispārināts situācijas dalībnieks (sk. VPSV 2007, 348–349), savukārt aktants ir “leksēma, kas nosauc predikāta izteiktās darbības, procesa vai stāvokļa dalībnieku” (VPSV 2007, 23). Tātad atšķirība ir tajā, ka propozīcijas līmenī jau zināms gan predikāts, gan arī tas, kas ir attiecīgās situācijas

dalībnieki, savukārt semantiskajā struktūrā ir norādītas tikai jēdzieniskās attieksmes starp dalībniekiem. Atšķirību var atspoguļot šādi (sk. 6. tabulu):

attieksmju konkretizējums propozīcijā jeb aktanti	<i>MĀRTIŅŠ/D+KAUT/Pred+GAILIS/C</i> <i>TĒVS/D+ART/Pred+ZEME/C</i> <i>BEĀTE/D+PĀRRAKSTĪT/Pred+DIKTĀTS/C</i>
semantiskajā struktūrā atspoguļotās jēdzieniskās attieksmes jeb semantiskās lomas	<i>darītājs–cietējs</i>

6. tabula. Semantisko lomu un aktantu attieksmes

No piemēriem redzams, ka darītāja lomu konkrētā situācijā var uzņemties *Mārtiņš*, *tēvs*, *Beāte*, savukārt cietēja lomu attiecīgajā situācijā uzņemas *gailis*, *zeme* un *diktāts*. Var secināt, ka verbam aktanti ir nepieciešami, lai realizētos tā leksiskā nozīme. Aktantu skaits, kā raksta I. Freimane, rāda verba semantisko orientāciju dažādos virzienos, gan priekšmetiskās (subjekta, objekta u. tml.), gan situatīvās attieksmes (Freimane 1983, 36). Vairumam vārdu aktantu nav daudz – parasti tie ir no viena līdz trim, reti līdz četriem un vairāk (Апресян 1974, 120); līdzīgs ir arī L. Tenjēra uzskats, proti, viņš norādījis, ka verba pārvaldīto aktantu skaits ir no nulles līdz trim (Теньер 1988, 15).

Atbilstoši A. Mustajoki viedoklim, visi aktanti dalāmi četrās lielās kategorijās jeb grupās. Pie pirmās grupas valodnieks pieskaita visus aktantus, kas saskaņā ar runātāja interpretāciju ir spējīgi kontrolēt savu darbību vai pārdzīvot dažādas sajūtas/jūtas. A. Mustajoki norāda, ka prototipisks 1. grupas aktants ir cilvēks (Мустайоки 2006, 159–160). Otrajā grupā ir priekšmetiskie aktanti, tātad aktanti, kas nosauc priekšmetus (piemēram, *galds*); trešajā grupā ir aktanti, kas nosauc vielas (piemēram, *ūdens*), bet ceturtajā aktantu grupā ir abstraktu jēdzienu nosaukumi (piemēram, *domas*) (Мустайоки 2006, 160). Šī klasifikācija noteikti saistāma ar personas un nepersonas jēdzieniem, kur pirmais attiecas uz cilvēku un atbilstoši tiek apzīmēts ar *hum*, bet otrais attiecināms uz augu un dzīvnieku pasauli un tiek apzīmēts ar *unhum*. Pēdējais, kā norāda I. Freimane, strukturējams tālāk, šķirot opozīcijas locekļus *dzīvs (anim)* un *nedzīvs (unanim)* (Freimane 2008, 9).

3.2. Semantiskās lomas un argumenti

Teikuma sintaktiskās struktūras sakarā tiek lietots termins **argumenti** (par argumentiem sk. arī 1. nodaļā). Tomēr argumentu izpratnē valodnieku vidū nav īstas vienotības. Vienas izpratnes pamatā ir uzskats, ka argumenti ir sintaktiskās funkcijas, citiem vārdiem runājot, teikuma locekļi, kurus piesaista predikāts, tātad argumenti ir teikuma priekšmets, papildinātājs, apstāklis (VPSV 2007, 44). Taču citas izpratnes pamatā ir uzskats, ka argumenti ir attiecināmi arī uz semantiskajām lomām, respektīvi, tie ir ekvivalenti aktantiem (sk., piemēram, CPЯ 1989, 494). Promocijas darbā ar argumentiem tiek saprasti teikuma locekļi, kas piesaistīti verbam.

Vienkāršs risinājums, lai izvairītos no terminoloģiskām neskaidrībām, kā uzskata V. Čeifs, ir terminus *predikāts* un *argumenti*, kas parasti tiek lietoti, runājot par teikuma struktūru, aizstāt ar darbības vārda un lietvārda jēdzieniem. Valodnieks norādījis, ka, semantiskajā struktūrā esošais darbības nosaukums (valodnieks lietojis apzīmējumu *semantiskais darbības vārds*) un dalībnieku nosaukumi sintaktiskajā struktūrā tiek atspoguļoti kā darbības vārdi (valodnieks lietojis apzīmējumu *sintaktiski darbības vārdi*) un lietvārdi. Pēc V. Čeifa domām, nav nozīmes vispirms sākt ar vieniem terminiem semantiskajā struktūrā, bet pēc tam pāriet pie citiem terminiem virsējā struktūrā (Чейф 1975, 114).

Faktiski V. Čeifs atklājis abu teikuma struktūru – semantiskās un sintaktiskās – attiecības, taču piedāvātā terminoloģija, pēc promocijas darba autores domām, nevišķ skaidrību, gluži pretēji – nav skaidrs semantiskā un sintaktiskā darbības vārda jēdziens. Sakot, ka semantiskās struktūras vienības tiek izteiktas ar darbības vārdiem un lietvārdiem, valodnieks norādījis uz semantisko lomu gramatiskajiem izteikšanas līdzekļiem.

Promocijas darba autore tomēr uzskata, ka ir lietderīgi paturēt visus iepriekš aplūkotos terminus (*semantiskā loma, aktants, arguments*), jo tie ļauj atklāt teikuma struktūras daudzslāņainību un katram līmenim būtisko (sk. 7. tabulu):

arguments	teikuma priekšmets vai determinants (<i>es salstu/man salst kājas</i>)
aktants	darbības vārdam <i>salst</i> ir viens aktants <i>dzīva būtne, kas salst</i> vai <i>dzīvas būtnes ķermeņa daļa, kas salst</i>
semantiskā loma	<i>izjutējs</i>

7. tabula. Semantisko lomu, aktantu un argumentu attiecības

Darbības vārda apkaime, kurā tas realizē savu nozīmi, tiek dēvēta par argumentu struktūru; tā ir sintaktiska struktūra. P. Metjūsa lingvistisko terminu vārdnīcā norādīts, ka argumentu struktūra ir verba vai citas leksiskas vienības argumentu loks, ko verbs var piesaistīt vai kas obligāti ir nepieciešams verba nozīmes realizēšanai (Matthews 2007, 26). Argumenti ir vienības, no kurām ir atkarīga izteikuma nozīme (БЭС 2000, 129).

Gluži kā semantiskā valence nosaka aktantu struktūru, tāpat sintaktiskā valence nosaka argumentu struktūru. Vārdam piemīt sintaktiskas saistīšanās spējas, kas īstenojas noteiktā distribūcijā jeb kontekstā. Visos valodas līmeņos vārds funkcionē, realizējot savu saistītājspēju jeb valenci (spēju piesaistīt) (Freimane 1985, 12).

Kad noteikts, kādi dalībnieki ietilpst situācijā un kādas situācijā ir to lomas, tālāk jānoskaidro, kā šīs lomas tiek izteiktas gramatiski. Katrai semantiskajai lomai ikvienā valodā ir savi izteikšanas līdzekļi. Kā norāda Dž. Saīds, ir tipiskas atbilstes starp dalībnieku lomām un gramatiskajām attieksmēm (Saeed 2009, 157). Tā, piemēram, fleksīvajās valodās, pie kurām pieder arī latviešu valoda, semantiskās lomas parasti tiek izteiktas ar kādu no lietvārda (vai citu vārdšķiru vārdu, kas lietoti lietvārda nozīmē) locījuma formām. Teikumā *Anna mazgā logus* lietvārda nominatīva forma *Anna* nosauc darītāju, bet akuzatīva forma *logus* nosauc cietēju.

Tāpat semantiskās lomas teikuma sintaktiskajā struktūrā tiek atklātas ar noteiktiem izteikšanas līdzekļiem, tomēr vairākas semantiskās lomas var izteikt ar vienu formālo rādītāju, tāpat vienu semantisko lomu var izteikt ar vairākām gramatiskajām formām. Tas rada grūtības ne vien definēt lomas, bet arī praktiski norobežot tās citu no citas.

Turpmākajās nodaļās aplūkoti teikuma struktūrā būtisko semantisko lomu izteikšanas līdzekļi, tādējādi noskaidrojot semantiskās struktūras īstenošanās iespējas sintaktiskajā struktūrā, kā arī analizēti atsevišķu semantisko lomu robežošanās gadījumi. Promocijas darbā nodaļu ērtākai strukturēšanai lietoti jēdzieni *subjekts* un *objekts*, saprotot ar tiem semantiskos virsjēdzienus, bet tālāk subjekta lomas, kā arī objekta lomas dalītas sīkāk.

4. Subjekta lomu izteikšanas līdzekļi latviešu valodā

Šajā nodaļā aplūkotas subjekta lomas un to izteikšanas līdzekļi latviešu valodā, kā arī atsevišķu subjekta lomu robežgadījumi.

Kā norādīts 3. nodaļā, promocijas darbā ar terminu *subjekts* tiek saprasta vispārināta semantiskā loma, nevis gramatiskais jeb sintaktiskais subjekts. J. Valdmanis, rakstot par vienkārša teikuma paplašināto modeli, norāda, ka predikatīvajam komponentam var būt piesaistīts komponents ar subjekta nozīmi. Šis komponents nosauc “to, kam piemīt īpašība, pazīme, stāvoklis, vai to, kas veic procesu” (Ceplītis, Rozenbergs, Valdmanis 1989, 75). Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā norādīts, ka subjekts ir “vispārināta semantiskā loma, kas ietver darītāju (*Viņš raksta*), izjutēju (*Suns baidās no pērkona*), to, kuram piemīt kāda pazīme (*Ojārs ir gudrs*), un citas semantiskās lomas” (VPSV 2007, 379). Tātad subjekts uzskatāms par makrolomu (par to sīkāk sk. 3. nodaļā), kas apvieno vairākas zemāka vispārinājuma līmeņa lomas – *darītāju (agensu)*, *izjutēju (eksperiensu)*, *īpašnieku (posesoru)* un *pazīmes nesēju*. Minētās lomas ir apvienojamas kā subjekta lomas, jo, pirmkārt, tām ir kopīgi gramatiskie izteikšanas līdzekļi, un, otrkārt, tās prototipiski nosauc dzīvus situācijas dalībniekus.

Subjekta lomu tipiski izteikšanas līdzekļi latviešu valodā ir:

- 1) teikuma priekšmets, piemēram, *Es visu vasaru ravēju, laistīju, kopu [augļus]* (K);
- 2) determinants⁴⁸, piemēram, *Viņai bija bail no mēnessgaismas. Bērnām ir bail no mošķiem* (K);
- 3) vārdkopas atkarīgais komponents, piemēram, *Ābele ir mātes stādīta* (K).

Dž. Saīds, rakstot par semantisko lomu tipiskiem izteikšanas līdzekļiem norāda, ka tie, kaut arī ir tipiski, nav obligāti (Saeed 2009, 157). Valodnieks min, ka parasti darītājs teikumā tiek izteikts ar gramatisko subjektu jeb teikuma priekšmetu, taču var būt gadījumi, kad darītājs teikumā vispār nav minēts (Saeed 2009, 157). Piemēram, teikumos *Domkrats pacēla mašīnu* un *Dators ir pieslēgts internetam ar modemu*. (K) semantiskais subjekts nav minēts, taču teikuma priekšmets teikumā ir, tomēr tas izsaka citu lomu, proti, instrumentu. Šī loma var nostāties teikuma priekšmeta pozīcijā tajā gadījumā, ja darītājs netiek minēts.

⁴⁸ Determinants ir “teikuma palīgloceklis, kas attiecas uz visu teikumu kopumā un nav pakārtots nevienam vārdam resp. teikuma loceklim teikumā. Determinanti visbiežāk atrodas teikuma sākumā. Latviešu valodā tie ir divējādi: determinanti, kas nosauc izjutēju vai to, kuram kas pieder, un ko izsaka ar datīvu, piemēram, *Man salst kājas. Jānim ir liela māja. Meitenei acis iepletās lielākas*, un adverbīālas nozīmes determinanti jeb situanti, piemēram, *Mājā smaržoja pēc sēnēm. Vakarā visa ģimene sapulcējās ap lielo galdu*. Ar datīvu izteiktais determinants latviešu sintaksē saukts arī par netiešo teikuma priekšmetu” (VPSV 2007, 86).

Tātad var teikt, ka semantisko lomu gramatiskie izteikšanas līdzekļi nepaliek neizmantojami. Ja teikuma sintaktiskajā struktūrā runātājs kādu iemeslu dēļ neatspoguļo darītāju, tad darītāja tipiskais izteikšanas līdzeklis teikuma priekšmets izsaka kādu citu lomu, kas var nostāties teikuma priekšmeta pozīcijā.

Šādos gadījumos var runāt par kāda situācijas dalībnieka **ranga pazemināšanu vai paaugstināšanu**. Teorētiskajā literatūrā tiek lietoti jēdzieni *promotion* (angl. ‘ranga paaugstināšana’) un *demotion* (angl. ‘ranga pazemināšana’) (par to sīkāk sk. Geniušienē 1987), kā arī *arguments of high* un *arguments of low prominence* (angl. ‘augsta prestiža argumenti’ un ‘zema prestiža argumenti’) (par to sīkāk sk. Baerman, Brown, Corbett 2005).

Tomēr jāatceras, ka ne visas lomas var nostāties teikuma priekšmeta pozīcijā. Dž. Saīds norādījis, ka subjekta⁴⁹ pozīciju lomas var ieņemt šādā secībā: DARĪTĀJS⁵⁰ > SAŅĒMĒJS/IEGUVĒJS > TĒMA/CIETĒJS > INSTRUMENTS > VIETA (Saeed 2009, 159). Tātad ar teikuma priekšmetu tipiski tiek izteikts darītājs. Ja tas teikumā netiek izteikts ar teikuma priekšmetu, tā vietā ar teikuma priekšmetu tiek izteikts kāds cits no situācijas dalībniekiem atbilstoši minētajai hierarhijai.

Semantisko lomu izteikšanā nozīme ir arī situācijai un komunikatīvajam mērķim. Lai izteiktu subjekta mērķtiecīgi veiktu darbību, latviešu valodā lieto darāmo kārtu. Tās pretstats, proti, ciešamā kārtā ir darbības vārdu kārtā, kas “izsaka uz objektu vērstu darbību, parasti tieši nenosaucot darbības subjektu” (VPSV 2007, 70). Tātad ciešamās kārtas teikumos situācijas dalībnieks, precīzāk, subjekts tiek pazemināts rangā un darbība tiek raksturota no objekta skatu punkta:

Līdz vecuma pensijas piešķiršanai tiek pārtraukta izdienas pensijas izmaksa. (K)

Dziesmu un deju svētku dalībnieku sastāvs tiek noteikts pēc konkursu un skašu rezultātiem. (K)

Minētajos teikumos pazeminātais subjekts, respektīvi, darītājs sintaktiski netiek īstenots, jo ciešamajai kārtai ir sintaktiska marķētājpazīme, proti, “teikuma struktūras maiņa uz darbības subjekta elidāciju” (Kalnača 1998, 155).

Lai izteiktu darbību, kas ir notikusi, notiek vai notiks, tiek izmantota īstenības izteiksme. Savukārt, lai pateiktu, ka darbība kaut kādā mērā vērtējama kā ireāla, izmanto

⁴⁹ Dž. Saīds ar to saprot gramatisko subjektu.

⁵⁰ Semantisko lomu hierarhijas shēmā promocijas darba autore lietojusi latviskos semantisko lomu nosaukumus tāpat kā visur citur darbā.

citas izteiksmes. Darbības vārda izteiksme ietekmē to, ar kādu locījumu teikumā izteiktas subjekta semantiskās lomas, piemēram, vajadzības izteiksmē darītājs un izjutējs tiek izteikts ar teikuma priekšmetu datīvā (sīkāk par to sk. 4.1.1. un 4.2.1. nodaļā).

Turpmākajās apakšnodaļās aplūkotas šādas subjekta semantiskās lomas – *darītājs*, *izjutējs*, *īpašnieks*, *pazīmes nesējs* – un to izteikšanas līdzekļi latviešu valodā, kā arī darītāja un izjutēja lomu robežgadījumi.

4.1. Darītāja lomas izteikšanas līdzekļi latviešu valodā

Darītājs jeb agenss ir “semantiskā loma – aktīvs, parasti ar gribu un apziņu apveltīts situācijas dalībnieks, darbības veicējs” (VPSV 2007, 77), piemēram:

Viņa šuj šineļus aizvērtām acīm. (K)

Opis visur stāda ziemcietes. (K)

Minētajā definīcijā par būtisku darītāja pazīmi tiek izvirzīta gribas un apziņas esamība. Savukārt Dž. Saīds par darītāju sauc darbības ierosinātāju, kas spējīgs darboties ar gribasspēku (Saeed 2000, 140). V. Plungjans min, ka darītājs ir tāds situācijas dalībnieks, kurš ir aktīvs un darbības gaitā tērē savu enerģiju (Плунгян 2003, 165). Krievu valodas enciklopēdiskajā vārdnīcā norādīts, ka darītājs nosauc dzīvu situācijas dalībnieku, tās apzinātu iniciatoru, kurš kontrolē situāciju, izpilda noteikto darbību un ir situācijas “enerģijas avots” (БЭС 2000, 17). P. Metjūsa lingvistisko terminu vārdnīcā dots šāds darītāja definējums: 1. Nomens, kas nosauc darbības darītāju (-us). 2. Sintaktiska kategorija, kas norāda uz opozīciju *darītājs–cietējs*. 3. Elements, kas pasīvā konstrukcijā atbilst subjektam aktīvā konstrukcijā (Matthews 2007, 12). Definīcijas 2. punkts liek domāt, ka darītājs vienmēr kādu ietekmē, respektīvi, ka verba apkaimē jābūt arī kādam cietējam, taču tas attiecināms tikai uz pārejošu verbu apkaimi. Nepārejošu verbu apkaimē nav minēts cietējs, piemēram, teikumā *Es braucu uz Rīgu* verbs *braukt* saistīts ar darītāju *es*, kā arī ar virzienu *uz Rīgu*.

Aplūkojot darītāja lomas izpratni, jāpievērš uzmanība opozīcijai *dzīvs – nedzīvs*. Daļa autoru, kā redzams iepriekš minētajās definīcijās, darītāju skaidro kā situācijas dalībnieku, kas ir apveltīts ar gribu un apziņu, tātad ir arī dzīvs. Taču te jāpievērš uzmanība arī tam, vai dzīva būtne ir cilvēciska būtne vai kāds dzīvnieks, putns:

Dzeguze turpina kūkot mūžu. (ĒH)

Ja vārnas skrien uz vakariem, tad rītā slikts laiks. (K)

Suns parasti uzbrūkot garāmgājējiem. (K)

Šķiet, ka tādos gadījumos nevar runāt par apzinātu rīcību. Kaut arī nosauktas dzīvas būtnes, tām nepiemīt spēja kontrolēt vai apzināti virzīt situāciju. Tomēr nevar noliegt, ka *dzeguze, vārna* un *suns* aktīvi rīkojas, tātad piemēros tie izsaka darītāja lomu.

Dažu autoru darbos norādīts, ka darītājs var būt arī nedzīvs. Tā, piemēram, E. Jakaitienes pētījumos norādīts, ka šo semantisko lomu var uzņemt nedzīvs priekšmets vai dabas parādība, kas var radīt darbību, piemēram, *Vējš pūš. Autobuss brauc.* (sk. Jakaitienē 1988, 62; Jakaitienē 2010, 67). Līdzīgs uzskats atrodams arī mūsdienu lietuviešu valodas gramatikā. Tur norādīts, ka predikāts, kas apzīmē darbību, piesaista subjektu, kas ir aktīvs darbības veicējs vai tās izraisītājs – dzīva būtne vai nedzīvs priekšmets un dabas parādība – (Ambrasas 2005, 494), piemēram, *Bērni rotaļājas. Bāka rādīja ceļu. Vējš noplēsa jumtu.* Opozīcija *dzīvs – nedzīvs* ir tieši saistīta ar verba personas kategoriju. Kā norāda A. Kalnača, verba “1. un 2. persona izsaka tikai dzīvas būtnes resp. cilvēka veiktu darbību. .. Pretstatā tam verba 3. personā darbības subjekts nav ierobežots, tas var būt jebkas – dzīva būtne, nedzīvs priekšmets, abstrakts nojēgums, dabas parādība utt.” (Kalnača 2000, 182).

Nedzīvus priekšmetus un abstraktus nojēgumus var saistīt arī ar citu semantisko lomu, kura dažu autoru darbos minēta līdzās darītāja lomai. Tā ir aktora⁵¹ loma (sk., piemēram, Saeed 2009; Foley, Van Valin 1984; Jackendoff 1990). Kā norāda Dž. Saīds, aktora loma ir vispārīgāka par darītāja lomu. Tātad darītāja loma ir viens no vispārīgākas lomas veidiem. Dž. Saīds ar aktora semantisko lomu saprot arī tādu darbības darītāju, kas nav apveltīts ar gribu (Saeed 2009, 155), piemēram, *Mašīna sabrauca ezi.* Tas nozīmē, ka aktors var būt nedzīvs. Atbilstoši Dž. Saīda viedoklim, jebkurš darītājs jeb agenss var būt arī aktors, bet ne otrādi (Saeed 2009, 155).

Iepriekš aplūkotajos piemēros atklājas, ka dažādos pētījumos līdzīgu situāciju dalībnieki tiek analizēti atšķirīgi. Tā, piemēram, E. Jakaitienes minētais piemērs *Autobuss brauc* tieši sasauca ar Dž. Saīda piemēru *Mašīna sabrauca ezi.* Situācijas ir līdzīgas – abās darbība izriet no transportlīdzekļa, taču E. Jakaitiene *autobusu* sauc par darītāju, kamēr Dž. Saīds *mašīnu* dēvē par aktoru.

Aplūkojot citus līdzīgus teikumus, piemēram,
Kad lidmašīna sāk ieskrieties, no kādas vietas ceļas dūmi. (K) vai

⁵¹ Par aktora lomu sk. sīkāk arī 3. nodaļā.

Priekšējais ritenis iesprūda bedrē, kuru smiltīs bija izrakuši bērni, un velosipēds gaisā apmeta kūleni. (K),

jāsecina, ka šajos teikumos nosauktie priekšmeti ir instrumenti kādas ar gribasspēku apveltītas būtnes rokās, jo *lidmašīna* vai *velosipēds* pats no sevis nevar lidot, braukt vai apmest kūleni. Šo situāciju semantiskajā struktūrā ietilpst kāds dzīvs un ar apziņu apveltīts dalībnieks, precīzāk, darbības darītājs, kas vada attiecīgo transportlīdzekli. Teikuma sintaktiskajā struktūrā tas netiek minēts vai arī tas tiek inkorporēts priekšmeta nosaukumā, tādējādi parādot, ka darītājs un transportlīdzeklis ir cieši saistīti. Teksta autors ar metaforas palīdzību galveno uzmanību pievērsis tieši nedzīvajiem priekšmetiem, ar kuriem kaut kas notiek. Tātad te varētu runāt par instrumenta semantisko lomu, kas tiek pielīdzināta darītāja lomai.

Arī abstraktus jēdzienus teikumos

Zīmēšana attīsta fantāziju. (K) un

Aerobika nodarbina visas muskuļu grupas. (K)

metaforizējot var uzskatīt par darītājiem vai aktoriem. Tas atkarīgs gan no verba nozīmes, respektīvi, verbi *attīstīt* un *nodarbināt* izsaka darbību, gan no pašu lietvārdu nozīmes, jo arī tie nosauc darbību. Šādiem abstraktas nozīmes lietvārdiem un to nozīmē lietotiem citu vārdšķiru vārdiem tiek piedēvēta arī tēmas semantiskā loma, taču šī tēmas lomas izpratne nesaskan ar promocijas darbā paturēto izpratni. Promocijas darbā ar tēmu tiek saprasta viena no objekta semantiskajām lomām, kas nosauc dalībnieku, kurš situācijā tiek pārvietots (sīkāk par to sk. 5.2. nodaļā).

Darītāja lomas sakarā noteikti jāaplūko piemēri, kuros darbība izriet no dažādām dabas parādībām, piemēram:

Ja migla no rīta ceļas gaisā, būs labs laiks. (K)

Daži neesot centušies dzēst, ko zibens ir nodarījis. (K)

Lapas drīz vien iznēsā vējš. (K)

Kā norādīts iepriekš, lietuviešu valodas pētījumos teikumos *Vējš pūš* un *Vējš noplēsa jumtu* par darītāju tiek saukts *vējš*. Šeit jāmin E. Redforda atziņa, kurā norādīts, ka darītājs izraisa vai provocē kādu darbību (Radford 2004, 190). Tā ir būtiska pazīme, kas norāda uz nepārprotamu darītāja aktivitāti. Tā kā dabas parādības norit pašas no sevis, neviena neietekmētas, tad var sacīt, ka šie aktanti tik tiešām ir darbības darītāji un tērē savu enerģiju darbības veikšanai. Darītāja lomā *migla*, *vējš* vai *zibens* nonāk ar metaforas palīdzību, jo situācijas raksturošanai tiek lietoti darbības vārdi, kurus attiecina uz cilvēku (*cilvēks ceļas, dara, nēsā kaut ko*), tātad kopumā var secināt, ka arī dabas parādības var

uzņemt darītāja lomu. Savukārt Dž. Saīds norāda, ka dabas parādību nosaukšanai var lietot īpašu semantisko lomu *spēks*, ar to saprotot nedzīvu vienību, kas kaut ko izraisa (Saeed 2009, 156).

Metaforizēti darītāji ir arī šādos teikumos:

Atcerēsīties, ka arī dzīvniekiem sāp, ka tos moka izsalkums, aukstums un slimības .. (K)

Mani moka sirdsapziņas pārmetumi .. (K)

.. jūs dziedat tā, it kā jūs mocītu vēdergriezis un jūs gaidītu kādu ārstu .. (K)

Tevi var mocīt galvassāpes, vēdergriezis, var samazināties vispārējā pretošanās spēja slimībām. (K)

Līdzīgi kā dabas procesi notiek paši no sevis, arī dažādas sajūtas vai slimības var rasties pašas no sevis, tādēļ tām var piedēvēt zināmu aktivitāti.

Aplūkotajos teikumos priekšmeti, abstraktie jēdzieni un dabas parādības neatbilst visām darītāja lomai svarīgajām pazīmēm – minētās parādības nav aktīvas, tām nav gribasspēka, tās nekontrolē situāciju. Taču atšķirība starp nedzīviem priekšmetiem vai abstraktiem jēdzieniem un dabas parādībām ir tāda, ka dabas parādības tomēr zināmā mērā var uzskatīt par darbības iniciatorēm.

Tātad, lai nosauktu nedzīvus situācijas dalībniekus, no kuriem izriet darbība, iespējams lietot dažādas semantiskās lomas, piemēram, darītāja, aktora vai instrumenta, arī spēka lomu. Pēc promocijas darba autores domām, pirmkārt, nav lietderīgi šķirt aktora lomu kā vispārīgāku lomu, jo aplūkotie aktora lomas skaidrojumi atklāj, ka vienīgā atšķirība starp darītāju jeb agensu un aktoru ir tāda, ka aktors nav obligāti apveltīts ar gribu. Otrkārt, analizējot teikumus, kuros nosaukta jebkāda veida darbība, ko veic jebkāds situācijas dalībnieks, nav lietderīgi šķirt spēka lomu, jo tā ir attiecināma uz šaurāku dalībnieku loku, tātad tuvojas konkretizētām, respektīvi, zemāka vispārinājuma līmeņa lomām. Šajā gadījumā lietderīgāk šķiet paturēt darītāja jeb agensa lomu un izmantot prototipa jēdzienu (par to sk. sīkāk 3. nodaļā).

Tādējādi, apkopojot minētās darītāja lomas definīcijas, var izvirzīt šādas prototipiskam darītājam raksturīgas pazīmes: 1) aktīvs; 2) apveltīts ar gribu un apziņu; 3) dzīva būtne; 4) darbības veicējs; 5) darbības iniciators; 6) tērē savu enerģiju darbības veikšanai; 7) spēj kontrolēt situāciju. Tas nozīmē, ka par prototipiskiem darītājiem uzskatāmi cilvēki, jo tiem piemīt visas minētās pazīmes, un arī dzīvnieki, kaut gan var diskutēt par to, vai dzīvnieki ir apveltīti ar gribu un apziņu. Par mazāk prototipiskiem

darītājiem būtu uzskatāmas arī dažādas dabas parādības un slimības vai dažādi fiziski vai emocionāli stāvokļi, jo tie notiek paši no sevis, tos nav iespējams kontrolēt vai ietekmēt. Savukārt iepriekš aplūkotajos teikumos priekšmeti, piemēram, *mašīna*, *autobuss* būtu uzskatāmi vai nu par instrumentiem vai metaforizētiem, neprototipiskiem darītājiem. Abstrakti jēdzieni tāpat kā priekšmeti par darītājiem būtu uzskatāmi tādēļ, ka tie ir metaforizēti, tātad arī tie saucami par neprototipiskiem darītājiem.

Kā jau tika minēts nodaļas sākumā – subjekta lomai tipisks izteikšanas līdzeklis ir teikuma priekšmets. Turpmākajā apakšnodaļā aplūkots ar teikuma priekšmetu izteikts darītājs.

4.1.1. Ar teikuma priekšmetu izteikts darītājs

Teikuma priekšmets ir teikuma virsloceklis, kas formas ziņā saistīts ar izteicēju savstarpēja atkarīguma attieksmēs un kopā ar to veido teikuma gramatisko centru, kā arī nosauc runas priekšmetu, kura darbību, stāvokli vai pazīmi raksturo izteicējs (VPSV 2007, 390), tātad nosauc tādas darbības darītāju vai pazīmes nesēju, kuru raksturo izteicējs (MLLVG II 1962, 212). Teikuma priekšmeta nosaukto runas priekšmetu raksturo otrs teikuma virsloceklis izteicējs.

“Teikuma priekšmets ir teikuma virsloceklis, kas parasti izteikts ar nominatīva, retāk – ģenitīva vai datīva formu un kas nosauc runas priekšmetu” (Ceplītis, Rozenbergs, Valdmanis 1989, 31). Tā kā tipisks teikuma priekšmeta locījums ir nominatīvs, vispirms promocijas darbā aplūkoti piemēri, kur darītāja lomai teikuma sintaktiskajā struktūrā atbilst teikuma priekšmets nominatīvā.

Kā zināms, katram locījumam ir sava semantika. Balstoties uz locījumu nozīmēm, tie tiek dalīti centrālajos un perifērajos locījumos. Tā, piemēram, Romāns Jakobsons (*Roman Jakobson*), aprakstot krievu valodas locījumu nozīmes, par centrālajiem locījumiem nosaucis nominatīvu, ģenitīvu un akuzatīvu, norādot, ka referenti⁵², kas izteikti šo locījumu formā, ir uzskatāmi par izteikuma centrālo saturu (Jakobson 1984, 78; Jakobson 1958, 158). A. Kalnača uzsvērusi, ka centrālie jeb gramatiskie locījumi “veido teikuma semantiskās un gramatiskās struktūras pamatu” (Kalnača 2002, 137). Tātad tas nozīmē, ka tieši ar šiem locījumiem teikumā parasti tiek izteikti verba nozīmes īstenošanai

⁵² Referents ir “konkrēta reālija, ko konkrētā lietojumā nosauc valodas vienība, piemēram, izteikumā *Tas ir Jānis* vārda *Jānis* referents ir persona, uz ko tiek norādīts konkrētā runas situācijā. Šajā nozīmē mēdz lietot arī terminu *denotāts*” (VPSV 2007, 323).

būtiski situācijas dalībnieki jeb aktanti, kuri var uzņemties dažādas subjekta un objekta lomas.

Savukārt ar perifērajiem locījumiem – datīvu, instrumentāli un lokatīvu – izteiktie referenti veido izteikumā nosauktās situācijas perifēriju (Jakobson 1984, 78; Jakobson 1958, 158). Kā norāda A. Kalnača, perifērie jeb semantiskie locījumi nodrošina “dažādu papildinformāciju par subjekta un objekta attieksmēm” (Kalnača 2002, 137). Šādu locījumu pretstatu atklāj arī semantisko lomu izteikšanas līdzekļi. Tā kā teikumā līdzās verbam svarīgs ir subjekta nosaukums, jo tas palīdz īstenoties predikatīvajam sakaram, tad likumsakarīgi, ka subjektu visbiežāk izsaka ar vienu no centrālajiem locījumiem, respektīvi, nominatīvu. Teikuma priekšmets nominatīvā uzskatāms par tipisku darītāja lomas izteikšanas līdzekli, jo, kā minēts iepriekš, teikuma priekšmets ir viens no virslocekļiem un tas “piesaka” runas priekšmetu.

Kā norādījis Džons Laienss (*John Lyons*), katram locījumam ir sava pamatfunkcija. Nominatīva pamatfunkcija ir izteikt subjektu (Lyons 1968, 295). To, ka locījumiem ir savas tipiskas funkcijas, norādījusi arī A. Kalnača, uzsverot, ka “latviešu valodā skaidri redzama tendence subjekta un objekta sfēras sadalījumu nostiprināt ar viena veida locījumiem. Subjekts vienmēr tiecas būt nominatīvā, tiešais objekts – akuzatīvā, ģenitīvam atstājot atribūta funkciju” (Kalnača 2002, 139). Tieši teikuma priekšmets nominatīvā ir primārais subjekta lomu izteikšanas līdzeklis, bet, piemēram, ģenitīvs un arī citi locījumi “subjekta funkcijā ir perifērija, kas fiksējama atkarībā no vārdu saistāmības dažādos vārdu savienojumos un konstrukcijās” (Kalnača 2002, 140).

Jāpatur prātā, ka darītāja lomu ar teikuma priekšmetu izsaka darāmās kārtas teikumos.

Teikuma priekšmets var būt izteikts ar dažādu vārdšķiru vārdiem. Tomēr “pašas raksturīgākās vārdu šķiras šā teikuma virslocekļa izteikšanai ir lietvārdi un personu vietniekvārdi. Šo vārdu šķiru vārdi nominatīva formā savā laikā ir bijuši morfoloģiskais pamats teikuma priekšmeta kategorijas izveidē” (MLLVG II 1962, 213). Arī ekscerpētajā valodas materiālā visbiežāk teikuma priekšmets izteikts ar lietvārdu vai vietniekvārdu. Teikuma priekšmetu var izteikt arī ar īpašības vārdu, darbības vārdu divdabja formā, skaitļa vārdu vai darbības vārdu nenoteiksmē. Tomēr jānorāda, ka nav svarīgi, ar kādas vārdšķiras vārdiem darītāja loma (un subjekta lomas vispār) tiek izteikta, jo teikuma semantiskās un sintaktiskās struktūras attieksmes nemainās, mainot teikuma priekšmeta vārdšķiru.

Turpmākajās apakšnodaļās analizēti piemēri, kuros teikuma priekšmets izteikts ar deklinējamu vārdšķiru vārdiem nominatīvā, kā arī piemēri, kuros teikuma priekšmets izteikts ar deklinējamu vārdšķiru vārdiem datīvā (vajadzības izteiksmē). Aplūkoti arī gadījumi, kad darītāja loma izteikta ar determinantu un vārdkopas atkarīgo komponentu.

Darītājs var būt izteikts ar teikuma priekšmetu, piemēram, **lietvārdu nominatīvā**:
Meitenes skrien uz mākslīgo saulīšu iestādēm. (K)

Vectēvs pukstēja, ka tā ir tukša darīšana, bet tomēr palīdzēja. (ĒH)

Amerikāņi vispār runā ar citām mutes daļām nekā mēs, mēle un žokļi strādā pilnīgi citādi. (S)

Darītāja lomu izsaka arī dažādi **vietniekvārdi**, piemēram, personu vietniekvārdi, norādāmie vietniekvārdi un nenoteiktais vietniekvārds teikuma priekšmeta funkcijā:

Es visu vasaru esmu strādājis dārzā: stādīju, ravēju, laistīju, kopu augļus. (K)

Mēs celsimies agri un kāpsim līdz 4000 m augstumam, kur ierīkosim nometni. (K)

.. interneta veikals⁵³ .. ir radīts, lai tajā ērti un vienkārši varētu iepirkties ikviens. Tas darbojas internetā 24 stundas diennaktī .. (K)

.. dzīve vienmēr nebūs tik grūta. Galu galā tā atgriezīsies normālajās sliedēs. (K)

Kāds nosmērējis mašīnas sānus ar krāsu. (K)

Kāds atkal atstājis vaļā durvis. (K)

Vietniekvārdu nozīme, kā norādījusi Dz. Paegle, ir ļoti abstrakta, taču “tā konkretizējas, ir izsecināma katrā gadījumā no konteksta, no kopsakara ar pārējiem vārdiem” (Paegle 2003, 72). Savukārt D. Nītiņa norādījusi, ka vietniekvārdi “rāda lietu sakārtojumu mūsu domās, to uzdevumu noteiktā situācijā vai runas momentā .. . Ar vietniekvārdu palīdzību tiek veikta situācijas, ar to saistīto personu, priekšmetu, pazīmju, norišu klasifikācija pēc savstarpējo attieksmju un funkcionālajām pazīmēm” (Nītiņa 2001, 48). Minētie piemēri apliecina, ka vietniekvārdu nozīmi nosaka tieši konteksts. Personu vietniekvārdi sakārto teikumā izteikto situāciju, nošķirot vienu runātāju *es* vai runātāju kopumu *mēs* no dialogā neiesaistītās 3. personas, kas izteikta ar *viņi*. Savukārt norādāmie vietniekvārdi norāda uz konkrētiem, runas situācijā atpazīstamiem priekšmetiem, dzīvām būtnēm vai to pazīmēm (Paegle 2003, 81; VPSV 2007, 258). Iepriekš minētie teikumi ar norādāmajiem vietniekvārdiem saprotami tikai attiecīgajā saziņas situācijā, kontekstā nosakot vietniekvārda referentu. Savukārt piemēros ar nenoteiktajiem vietniekvārdiem

⁵³ Piemēros pasvītrots vietniekvārda referents.

darītājs teksta autoram un teksta adresātam nav zināms. Ar nenoteiktajiem vietniekvārdiem izteiktos darītājus nevar noteikt arī kontekstā.

Vienu un to pašu darbību vienlaikus var veikt vairāki darītāji, respektīvi, darītāju kopums. Nosaucot darītāju kopumu ar vietniekvārdu, dažkārt nepieciešams precizēt tā saturu. To var konkretizēt ar dažādiem vārdu savienojumiem (Paegle 2003, 77), piemēram:

Mēs ar māsu dejojām baleta studijā un beidzām mūzikas skolu. (K)

Mēs visi strādājam vienā lielā komandā pacienta labā. (K)

Viena otru skubinot, abas ar māsu skrējām uz Žīguru vilcienu. (K)

Darītāja lomu var izteikt arī teikumpriekšmeta funkcijā lietoti **skaitļa vārdi nominatīvā**:

Ja runājot viens šķauda, tad saka, ka viņš niekus runā. (K)

Šajā piemērā skaitļa vārds *viens* nav lietots skaitļa vārda funkcijā. Pēc nozīmes to varētu aizstāt vai nu ar lietvārdu *cilvēks*, vai ar nenoteikto vietniekvārdu *kāds*, jo teikumu var attiecināt uz jebkuru dzīvu runājošu būtni. Tādā gadījumā jārunā par substantivāciju, respektīvi, skaitļa vārdu pāreju lietvārdos, jo skaitļa vārdi tipiski izsaka specifisku pazīmi, respektīvi, skaitu.

Līdzīgs ir nākamais piemērs:

Laulība ir laimīga tad, kad viens krāc, bet otrs nedzird. (K)

Taču šajā piemērā nevar runāt par skaitļa vārdu aizstāšanu ar lietvārdiem. Šī teikuma semantiskajā struktūrā ir divi dalībnieki – viens no laulāto pāra, kurš krāc, un otrs, kurš var uztvert krākšanu. Sintaktiskajā struktūrā šie situācijas dalībnieki ir izteikti ar skaitļa vārdiem *viens* un *otrs*, lai tādējādi norādītu abu attieksmes. Šī piemēra sakarā varētu domāt par izlaistu lietvārdu vai lietvārda funkcijā lietotu lokāmo divdabi:

Laulība ir laimīga tad, kad viens cilvēks krāc, bet otrs cilvēks nedzird.

Laulība ir laimīga tad, kad viens laulātais krāc, bet otrs laulātais nedzird.

Sastopami arī tādi gadījumi, kad skaitļa vārdi (līdzīgi kā vietniekvārdi) teikuma priekšmeta funkcijā lietoti, ja uz tiem ir kāda norāde, respektīvi, ja tiem ir referents iepriekš kontekstā, piemēram,

Mazajiem putniem liels bars nozīmē drošību. Piemēram, kamēr viņi barojas, citi sargā. (K)

Par substantivāciju var runāt arī piemēros, kuros darītājs izteikts ar teikuma priekšmeta funkcijā lietotu **īpašības vārdu nominatīvā**, piemēram:

Bagātie domā, ka sievietē ir rokassomiņa, ko var nopirkt, pavalkāt un aizmest. (S)

Kādreiz arī viņa vecais spēlēja basketbolu. (K)

Pēc precībām jaunie brauc pie baznīckunga pātaros. (K)

Minētajos piemēros īpašības vārdi ir substantivējušies. Īpašības vārds *vecais* šajā gadījumā lietots kā lietvārda *tēvs* ekvivalents, savukārt ar īpašības vārdu *jaunie* domāts jaunlaulāto pāris.

Te var aplūkot arī piemērus ar lokāmajiem divdabjiem, kas ir substantivējušies un tiek lietoti teikuma priekšmeta funkcijā, piemēram:

Bijušie ieslodzītie .. rīkojas atbilstoši sabiedrības gaidām – noziedzīgi. (G)

Politiski represētie pulcējas Ikšķilē. (G)

Šajos piemēros ar lokāmajiem divdabjiem nosauktajiem situācijas dalībniekiem ir divas semantiskās lomas. Pirmkārt, tie ir darītāji, jo tie ietilpst tādu verbu aktantu struktūrā, kuri izsaka aktīvu darbību (*rīkoties, pulcēties*), otrkārt, tie ir arī cietēji, uz ko norāda lokāmo divdabju *ieslodzītie* un *represētie* nozīme. Tātad te var runāt par semantisko lomu sinkrētismu (sīkāk sk. arī 2.2. nodaļā).

Rezumējot var sacīt, ka ar teikuma priekšmetu nominatīvā izteikts darītājs norāda uz semantiskās un sintaktiskās struktūras simetriju, jo darbība izriet no subjekta un ir vērsta uz objektu, kā arī subjekts ir izteikts ar tipisku izteikšanas līdzekli.

Kā jau iepriekš norādīts, teikuma priekšmets tipiski tiek izteikts ar deklinējamiem vārdiem nominatīvā, tomēr tas var būt izteikts arī ar kādu atkarīgo locījumu.

Latviešu valodā **teikuma priekšmets tiek izteikts ar deklinējamiem vārdiem datīvā** (par datīvu plašāk sk., piemēram, Ozols 1957 (1967); Freimane 1985; Valdmanis 1994; Lokmane 2002a). I. Lokmane par datīvu norāda, ka “teikumā tas ļoti bieži ir strukturāli nozīmīgs – proti, ir nepieciešams, lai teikums būtu nozīmes ziņā pabeigts un varētu pastāvēt kā saziņas vienība. Par strukturālu nozīmīgumu liecina arī datīva atrašanās vieta – tuvu verba finītajai formai, bieži pa kreisi no tās” (Lokmane 2002a, 151).

Datīvs tipiski tiek lietots labējās valences locekļu izteikšanai, respektīvi, netiešo objektu izteikšanai (sk., piemēram, Lyons 1968, 295; Paegle 2003, 41), jo “šajā nozīmē tam nav konkurentu” (Lokmane 2002a, 151), taču visai bieži datīvs izsaka arī kreisās valences locekli, respektīvi, subjektu (sk. Paegle 2003, 41). Teikumā vispirms svarīgs subjekts, jo tas kopā ar darbības vārdu veido teikuma predikatīvo minimumu.

Datīva kā teikuma priekšmeta sakarā viedokļi atšķiras. Tā, piemēram, A. Ozols uzskatījis, ka subjekts, kas izteikts datīvā, ir uzskatāms par netiešo teikuma priekšmetu (Ozols 1957 (1967), 202). Savukārt, piemēram, I. Freimane uzskata, ka teikuma priekšmets

noteiktos gadījumos var būt izteikts ar datīvu, proti, teikumpriekšmets datīvā ir pie verba vajadzības izteiksmē, pie verba nenoteiksmē un pie semantiskā modificētāja (par datīvu kā teikumpriekšmetu plašāk sk. Freimane 1985, 32–43; Lokmane 2002a; par datīva subjekta nozīmi sk. arī Kalme, Smiltnece 2001, 98 un Paegle 2003, 41). Promocijas darba autore pievienojas viedoklim par to, ka nosauktajos gadījumos ar datīvu izteiktais teikuma loceklis ir uzskatāms par teikuma priekšmetu.

Kā jau norādīts, darītāja semantiskā loma tiek izteikta ar teikuma priekšmetu datīvā **pie verba vajadzības izteiksmē**, piemēram:

*Severīns nesaprata, kāpēc **vecākiem** jāstrīdas.* (K)

***Garīdzniekiem** jāievēro visi šā likuma noteikumi par laulību reģistrāciju un valsts nodevu ..* (K)

Šajos teikumos vajadzības semantika izteikta ar pilnnozīmes vārdiem *strīdēties* un *ievērot* un palīgdarbības vārdu *būt* (tagadnē tas var būt elidēts). Nomenu datīvā par teikuma priekšmetu pie verba vajadzības izteiksmē var uzskatīt, ja atzīst, ka īstenības izteiksme un vajadzības izteiksme ir viena un tā paša teikuma modeļa formas. Tādā gadījumā ar datīvu izteiktais teikuma loceklis patur to pašu sintaktisko funkciju, kāda tam ir īstenības izteiksmes teikumā nominatīva formā. Tātad par pamatu tiek ņemts paradigmatisks kritērijs (Freimane 1985, 32). Turklāt teikuma semantiskajā struktūrā abos gadījumos saglabājas vienas un tās pašas situācijas dalībnieku attieksmes. Vērā jāņem arī datīva semantika – datīvam ir “spilgtāk vai mazāk spilgti izteikta subjekta nozīmes nianse” (Lokmane 2002a, 155).

Iepriekš minētos teikumus vajadzības izteiksmē var pārveidot īstenības izteiksmē:

Sal. *Severīns nesaprata, kāpēc **vecākiem** jāstrīdas*

*Severīns nesaprata, kāpēc **vecāki** strīdas.*

Sal. ***Garīdzniekiem** jāievēro visi šā likuma noteikumi ..*

***Garīdznieki** ievēro visus šā likuma noteikumus ..*

Nākamajos teikumos vajadzības nozīme ir izteikta ar pilnnozīmes vārdiem *rakstīt* un *izcīnīt* un palīgdarbības vārdu *būt*:

.. *kad **Severīnam** bija jāraksta sacerējums ..* (K) un

*Pirms ievākties pazemes alā, **Mikijam** bija jāizcīna daudzās nažu kaujas.* (K)

Tā kā palīgdarbības vārds ir pagātnē, to nevar elidēt.

Vajadzības semantika ir arī teikumos, kuros līdzās pilnnozīmes vārdiem lietoti dažādi **semantiskie modificētāji** (sīkāk par semantiskajiem modificētājiem sk. Kārkliņš

1976a, 64–67). Tā, piemēram, modālas nozīmes semantiskie modificētāji verbi *vajadzēt* un *nākties* izsaka darbības nenovēršamību, vajadzību. Par to var pārliecināties, sistēmiski pārveidojot teikumus ar semantiskajiem modificētājiem teikumos vajadzības izteiksmē:

Sal. .. *uz pārbaudēm Mikijam vajadzēja iet arī pēcāk.* (K)

.. *uz pārbaudēm Mikijam bija jāiet arī pēcāk.*

Sal. *Mikijam pirmo reizi mūžā nācās nogalināt.* (K)

Mikijam pirmo reizi mūžā bija jānogalina.

Sal. .. *Leilai atkal nācās paskaidrot ..* (K)

.. *Leilai atkal bija jāpaskaidro ..*

Tomēr starp aplūkotajiem piemēriem katrā pāri pastāv nelielas nozīmes atšķirības, proti, teikumi ar semantisko modificētāju *nākties* atšķirībā no atbilstošajiem piemēriem vajadzības izteiksmē norāda, ka darītājs nelabprāt veic teikumā minēto darbību, tātad šo teikumu nozīmei uzslāņojusies papildu nianse.

Savukārt nākamajos piemēros ir semantiskie modificētāji, kuri izsaka nepatiku vai vēlmi kaut ko darīt:

.. *Severīnam nepatika melot.* (K)

.. *reizēm viņam gribējās uzstāt priekšniekam uz pleca un teikt ..* (K)

Taču tieši pilnnozīmes verbi *melot* un *uzstāt* norāda uz to, ka abi ar datīvu izteiktie teikuma priekšmeti nosauc darītāju.

Jau iepriekš tika norādīts, ka šāds datīvs, kas izteikts līdzās semantiskajam modificētājam (par to sk. Freimane 1985, 34), promocijas darbā uzskatīts par teikuma priekšmetu.

Teikuma priekšmets datīvā var būt izteikts arī pie cita veida semantiskajiem modificētājiem, piemēram, izpausmes veida modificētājiem:

.. *tomēr pusotra gada laikā Eiropas Savienībai izdevās panākt vienošanos ar ASV.* (K)

Šajā teikumā verbs *izdoties* norāda uz darītājam (savienībai) negaidītu situācijas pavērsienu vai atrisinājumu, vai uz piepūli, kas darītājam vajadzīga, lai atrisinātu situāciju.

Kā norādīts iepriekš, teikuma priekšmets tiek izteikts ar datīvu arī **pie verba nenoteiksmē**, piemēram:

Ko gan citu man tagad darīt? (K)

Vai man tev palasīt pasaciņu? (G)

Šajos piemēros darītājs izjūt vajadzību kaut ko darīt, turklāt, kā redzams otrajā piemērā, vajadzība nav paša darītāja noteikta, bet gan kāda cita situācijas dalībnieka noteikta. Jāvērš uzmanība arī uz to, ka otrajā piemērā darītāju nosaka vārdu secība, proti, divām datīva

formām esot blakus, tiek ievērota neitrāla vārdu secība – pirmais tiek minēts subjekts, pēc tam tiek minēts objekts. Tādēļ šajā piemērā darītājs ir *man*, savukārt netiešais objekts ir *tev* (par netiešajiem objektiem sīkāk sk. 5.4. nodaļā).

Atšķirībā no darītāja, kas izteikts ar teikuma priekšmetu nominatīvā, darītājs, kas izteikts ar teikuma priekšmetu datīvā, tiek padarīts mazāk aktīvs, dažkārt pat atkarīgs no citiem situācijas dalībniekiem, tam situācijā ir arī izjutēja pazīmes. Tātad latviešu valodā svarīga ir locījuma semantika, jo atkarā no tās vienai semantiskajai lomai var uzslāņoties arī citas semantiskās lomas pazīmes.

4.1.2. Ar vārdkopas atkarīgo komponentu izteikts darītājs

Teikuma sintaktiskajā struktūrā darītāja lomu var izteikt arī ar vārdkopas atkarīgo komponentu. Vārdkopā komponenti saistīti pakārtojuma sakarā, kur neatkarīgais komponents ir jebkurā gramatiskā formā, bet atkarīgais komponents ir neatkarīgā komponenta noteiktā formā (VPSV 2007, 434).

Darītājs kā atkarīgais komponents vārdkopā var būt izteikts **ar ģenitīvu**, jo viena no ģenitīva nozīmēm ir subjekta nozīme, respektīvi, ģenitīvs “norāda uz subjektu, no kura izriet .. darbība” (Kalme, Smiltnece 2001, 96). Darītājs tiek izteikts ar ģenitīvu pie ciešamās kārtas pagātnes lokāmajiem divdabjiem kā vārdkopas neatkarīgajiem komponentiem, piemēram:

*.. pats garšīgākais likās **vecāsmammas** ceptās rudzu maizes šķēle.* (K)

*Pāri mugurai tika pārlikta **manis** šūtā sedziņa un sasprausta ar saktu uz krūtīm.* (K)

Aplūkotajos teikumos vārdkopās ar divdabjiem tieši divdabis norāda uz aktīvu darbību, kuru pagātnē ir veicis vai turpina veikt ar vārdkopas atkarīgo komponentu izteiktais darītājs. Tā kā šie piemēri ir polipropozitīvi, tie sīkāk analizēti promocijas darba 6. nodaļā.

Teikumus, kuros darītājs izteikts ar vārdkopas atkarīgo komponentu, var pārveidot teikumos ar darītāju, kas izteikts ar teikuma priekšmetu:

Sal. *Šis mētelis ir manas **māsīcas** šūts.*

*Šo mēteli ir šuvusi mana **māsīca**.*

Sal. *Krekls ir **kožu** sacirsts.*

*Kreklu ir sacirtušas **kodes**.*

Sal. *Mežs ir **vēja** izārdīts.*

*Mežu ir izārdījis **vējš**.*

Nominatīvs ir lietvārdu pamatlocījums, tādēļ tas situācijas dalībnieks, kura izteikšanai tiek izmantots nominatīvs, teikumā noteikti ir hierarhiski augstākā rangā. Tātad nominatīva forma norāda uz situācijā svarīgāko dalībnieku. Piemēru pāros skaidri redzams, kā mainās teikumā izteiktā informācija – pirmajā teikumā svarīgs ir objekts, precīzāk, cietējs, bet pārveidotajos teikumos katrā piemēru pārī svarīgāks ir subjekts, precīzāk, darītājs. Tas norāda, ka gramatiskās formas maiņa ietekmē ne vien teikuma sintaktisko struktūru, bet arī teikuma komunikatīvo struktūru, mainot teikuma aktuālo daļījumu.

Teikuma sintaktiskajā struktūrā darītāju izsaka ģenitīvā arī tad, ja “tam par apzīmētāju ir kāds no nenoteikta skaitļa vārda vai apstākļa vārda nozīmē lietotiem vārdiem *daudz, maz, vairāk* u. c.” (MLLVG II 1962, 214; sk. arī Ceplītis, Rozenbergs, Valdmanis 1989, 32), piemēram:

Korpusa materiālus izmanto maz studentu. (K)

Daudz ļaužu ir atnākuši uz koncertu. (K)

Šādos vārdu savienojumos, kuros pirmais komponents ir kāds vārds ar nenoteikta daudzuma nozīmi un otrs komponents ir kāds deklinējams vārds ģenitīvā, abi komponenti ir gan gramatiski, gan arī jēdzieniski saistīti, tāpēc tos abus kopā var uzskatīt par paplašinātu, precīzāk, saliktu teikuma priekšmetu (MLLVG II, 215). Kā norāda J. Valdmanis, salikts teikuma priekšmets var būt izteikts ar sintaktiski vai jēdzieniski nedalāmiem vārdu savienojumiem (Ceplītis, Rozenbergs, Valdmanis 1989, 32). Aplūkotajos piemēros tie ir sintaktiski nedalāmi vārdu savienojumi, jo tieši daudzuma nosaucējs nosaka lietvārda gramatisko formu.

Līdzīgi ir piemēri, kuros nenoteiktu vai aptuvenu daudzumu izsaka lietvārdi *vairums, puse, daļa* un citi, piemēram:

Vairums cilvēku strādā vairāk nekā astoņas stundas dienā. (K)

.. puisis ir no nelabvēlīgas ģimenes, tādēļ lielākā daļa klasesbiedru ar viņu nesarunājas. (G)

Šajos piemēros semantiski galvenais ir lietvārds ģenitīvā, bet sintaktiski galvenais ir lietvārds nominatīvā, tātad darītāja nosaukums ģenitīvā ir tādēļ, ka to pieprasa daudzuma nozīmē lietotie vārdi.

Mūsdienu latviešu valodā gan ir vērojama tendence šādos savienojumos ģenitīva vietā lietot nominatīvu:

Šajā kursā aptuveni simts zemessargi atbilstoši apkalpes specialitātei apguva darbību ar 90 mm prettanku bezatgrūdes lielgabalu. (K)

Celtniecības brigādē strādājuši apmēram desmit cilvēki. (K)

Uz Irāku dodas desmit karavīri. (K)

Semantiski teikumi ar daudzuma nozīmi un teikumi ar subjekta ģenitīvu ir atšķirīgi. Teikumos ar subjekta ģenitīvu ir izteiktas divas vai vairākas propozīcijas, un ar ģenitīvu tiek nosaukts tas subjekts, kurš veicis kādu darbību, par kuras rezultātu teikumā ir runa. Savukārt teikumos ar daudzuma nozīmi izteikta tikai viena propozīcija, kuras subjekts, precīzāk, darītājs tiek nosaukts ar ģenitīvu.

Kopumā var secināt, ka darītāja loma tiek izteikta ar ģenitīvu, lai sniegtu teksta adresātam vairāk informācijas, respektīvi, lai izteiktu vairākas propozīcijas. Darītāja ģenitīvs varētu norādīt arī uz situācijas dalībnieka pazemināšanu rangā, tādējādi izceļot nevis darītāju, bet gan pašu situāciju vai procesu, kā arī darbības rezultātu. Tāpat darītājs tiek izteikts ar vārdkopas atkarīgo komponentu, ja to pieprasa otrs vārdkopas komponents, piemēram, skaitļa vārds, apstākļa vārds vai lietvārds daudzuma nozīmē, taču tādā gadījumā tas tikai gramatiski tiek noformēts ģenitīvā, bet semantiski nav saistīts ar vairākām situācijām, kā arī netiek pazemināts rangā.

4.1.3. Darītāja sintaktiskā nullforma

Subjekts kopā ar predikātu veido teikuma struktūras predikatīvo minimumu, taču subjekta lomas teikuma sintaktiskajā struktūrā var nebūt izteiktas. Tādēļ vispirms jāpievēršas nullformas jēdzienam, pēc tam aplūkojot gadījumus, kuros subjekta, precīzāk, darītāja loma netiek izteikta, kā arī nosakot, kurā no gadījumiem var runāt par nullformu.

Latviešu valodniecībā ar nullformu saprot “formālās izpausmes trūkumu vārdformai, kas veic noteiktu sintaktisku funkciju un konstatējama pretstatā formāli izteiktiem tās pašas paradigmas elementiem” (VPSV 2007, 265). Nullformas jēdziens saistīts ar teikuma struktūras izpratni, proti, sintaktiskās struktūras dalījumu dziļajā un virsējā sintaktiskajā struktūrā (sīkāk par teikuma sintaktiskās struktūras izpratni sk. 1.2. nodaļā).

Šķirot teikuma dziļo sintaktisko un virsējo sintaktisko struktūru, iespējams runāt par sintaktiskajām pozīcijām, kuras teikuma virsējā struktūrā var būt piepildītas, vai arī var palikt tukšas. Ņina Valgina (*Нина Валгина*) norāda, ka sintaktiskās pozīcijas jēdziens ļauj atklāt daudzu sintaktisko parādību gramatisko dabu, piemēram, vienveidīgu teikuma locekļu, nepilnu teikumu gramatisko dabu. Ņ. Valgina uzsvērusi šī jēdziena noderīgumu,

runājot tieši par nepilniem teikumiem, kā arī norādījusi, ka nepilnu teikumu kā tādu nav, jo ikvienā teikumā vajadzīgās sintaktiskās pozīcijas ir. Tomēr runas situācijā šīs pozīcijas var palikt neaizņemtas, tātad leksiski nepiepildītas (Валгина 2000). Ņ. Valginas viedoklis sasaucas ar N. Čomska Pārvaldījuma un saistījuma teorijā izteikto viedokli par to, ka katrā teikumā jābūt subjektam. A. Holvūts norādījis, ka subjekta nulles realizācija, tātad nerealizēts subjekts, nenorāda uz subjekta dzēšanu no semantiskās struktūras, bet gan uz subjekta nenoteiktību un/vai to, ka subjektam nav references (Holvoet 2001, 56; par subjekta nullformām sk. arī Vogina 2012b).

Darītājs teikuma virsējā sintaktiskajā struktūrā var nebūt realizēts dažādos gadījumos. Pirmkārt, darītājs (2. pers. vsk. vai dsk.) netiek izteikts **pavēles izteiksmes** teikumu virsējā struktūrā, piemēram:

Sauc draugus, ņemiet un ēdiet visi! (K)

Nevienā manā reklāmā neatradīsiet imperatīva formu Dari to, izvēlies to, izbaudi šo. (K)

Darītāja neizteikšana virsējā sintaktiskajā struktūrā, pēc promocijas darba autores domām, ir saistīta gan ar to, ka darītājs nosakāms no imperatīva formas galotnes, gan arī ar to, ka imperatīva forma ļauj izteikties īsāk. Turklāt imperatīva formu lieto tad, ja darītājs ir saprotams no saziņas situācijas.

Ja situācijā ir vairāki situācijas dalībnieki, kuriem tiek doti rīkojumi, tad ir svarīgi arī teikuma sintaktiskajā struktūrā izteikt darītāja lomu, piemērm:

Tu ņem somu, tu nes grozu, lai viņš nes telti. (K)

Šajā sakarā J. Endzelīns norādījis, ka “imperatīvam personas vietniekvārdu kā subjektu pievieno tikai tad, ja darīšana ar pretstatu citām personām” (Endzelīns 1951, 1019). Šis jautājums skarts arī K. Mīlenbaha darbā “Teikums”, kur valodnieks rakstījis, ka “piem., *strādā* – te izteicējs skubinājums uz strādāšanu, teikuma priekšmets uzrunātā, otrā persona (tu). Daži tādus teikumus izskaidro par nepilniem, sacīdami, ka viņos esot teikuma priekšmets izlaists. Nu, izpildīsim tad tādus teikumus pamanīto robu: *ej tu, sažini tu*. Vai tūdaļ mūsu valodas apziņa tādām nevietā ieliktam ielāpam nepretojas?” (Mīlenbahs 1898 (2009), 224). K. Mīlenbahs gan norāda, ka atsevišķos gadījumos teikuma priekšmetu var norādīt ar personu vietniekvārdu, taču “tad teikuma priekšmets iegūst uzsvaru teikumā” (Mīlenbahs 1898 (2009), 224).

Darītāja loma var palikt neizteikta sintaktiskajā struktūrā, ja **darītājs nosakāms pēc izteicēja finītās formas**:

Aromterapijas kursos, kas notiek mūsu skolā, mācu gatavot kosmētiskos līdzekļus no dabiskām vielām. (K)

*Tā nopietni **spinningoju** tikai no 4.30 līdz 6.30. (K)*

***Izdomājām** paskatīties Zvārtes iezi. (K)*

*Pašas nepieciešamākās lietas izdzīvošanai ir sērkokociņi, šķiltavas, ja **braucat** ar laivām, jo tās neizmirst. (K)*

Kā tika norādīts iepriekš, aplūkojot teikumus pavēles izteiksmē, eksplicīts subjekta nosaukums nav nepieciešams, jo to izsaka darbības vārda finītā forma. Tomēr visos aplūkotajos piemēros, ieskaitot teikumus pavēles izteiksmē, nevar runāt par īstām nullformām, jo darītājs nav atņemts pilnīgi, tas ir izteikts ar citiem līdzekļiem. Tātad jārunā nevis par pilnīgu nullformu, bet gan uz citu formu rēķina gramatiski kompensētu formu.

Teikuma sintaktiskajā struktūrā darītāju neizsaka gadījumos, kad tas nav zināms vai arī ir ļoti **vispārināts**:

*Tā jau **saka**: “Dievi nemīl laimīgos.” (I)*

*Bet man nemitīgi **prasa**, no kurienes tas gaišums manās filmās. (I)*

*Izrādēs, filmās **rūda**, ka tādā traģiskā mirklī sākas histērija, asaru plūdi. (I)*

Kā norāda A. Kalnača, darbības vārda finītā forma “kontekstā it kā iegūst infinītas, ar konkrētu personu nesaistītas verba formas izpausmi” (Kalnača 1998, 156), šādā veidā panākot darbības vispārinājumu vai nenoteiktību. Sintaktiski neizteiktais darītājs var būt jebkurš cilvēks. Tāpat no minētajiem piemēriem ir secināms, ka rīkoties tā, kā minēts teikumos, mēdz daudzi cilvēki.

Vispārināts darītājs raksturīgs arī ēdienu recepšu izklāstos:

***Liek** tvaicēties ziedkāpostus, līdz tie ir mīksti. (M)*

*Sviestu **ieliek** dziļākā bļodiņā, pievieno trīs ēdamkarotes cukura un miltus. (D)*

*Kad rabarberu žagariņi atdzisuši, tos **pārkaisa** ar pūdercukuru. (D)*

Recepšu izklāstos, tāpat kā iepriekš aplūkotajos piemēros, darītājs netiek minēts, jo tas var būt jebkurš cilvēks. Tātad darbības vārda trešās personas forma tiek lietota vispārinātās personas nozīmē.

Jāaplūko arī tādi teikumi, kuros teikuma priekšmets izteikts ar darbības vārda nenoteiksmi:

***Kristīties** nozīmē slēgt ar Dievu vienošanos. (K)*

***Mīlēt** nozīmē saprast, bet saprast – izskaidrot. (K)*

***Mīlēt** nozīmē prast rīkoties. (K)*

***Melot** nozīmē sacīt to, kas nav patiesība. (K)*

Šajos piemēros ir vispārināts darītājs, tātad, pēc runātāja domām, teikumu saturu var attiecināt uz jebkuru cilvēku. Vispārinājums tiek panākts tieši ar nenoteiksmes formu, jo tā

ir laika, personas, kārtas un izteiksmes ziņā neitrāla forma (par to sk. MLLVG I 1959, 630; Kalme, Smiltnece 2001, 256; Nītiņa 2001, 64; Paegle 2003, 90). Taču šajos gadījumos darītāja lomas neesamība nav sintaktiski noteikta – darītāja loma ir ietverta verba leksēmā.

Darītājs var nebūt minēts teikuma sintaktiskajā struktūrā, ja tas saziņas **situācijā nav svarīgs**:

Mūs ar brālīti izšķīra, kad viņš vēl negāja skolā, un tikāties tikai jau kā lieli puisi. (I)

Bija arī gadījumi, kad nepaklausīgos nošāva. Aizveda no kūts pēdējo gotiņu, par spīti bērnu raudām un vecāku vaimanām. (K)

Man bioloģijā ielika divnieku. (K)

Pirmo un otro piemēru var analizēt arī kā piemēru, kurā darītājs nav zināms, taču teikumā raksturotie notikumi var būt saistīti ar nepatīkamām atmiņām, tādēļ darītāju, ja tas tomēr ir zināms, teikumā apzināti nemin. Savukārt trešajā piemērā svarīgāka varētu būt pati darbība, nevis tās darītājs. A. Kalnača norāda, ka šādi “teksta fragmentos, kur tiek izklāstītas kādas atmiņas par senākiem laikiem vai notikumiem .. tiek panākts ļoti vispārināts un iespējami objektīvs kāda laikmeta vai notikuma dokumentējums” (Kalnača 1998, 157; sk. arī Kalnača 1999, 66).

Sastopamas arī **kontekstuāli nosacītas darītāja nullformas**, piemēram:

[Tā viņš visu mūžu nostrādāja Koventrijā.] Pēc daudziem tur pavadītiem gadiem apprecēja kādu angļu medmāsu, taču jau nākamajā nedēļā sapratis, ka ticis sātana nagos. (I)

Te var runāt arī par īpašu tekstveides paņēmienu, respektīvi, redukciju, kas arī iespējama konteksta ietekmē. Šajā piemērā ir reducēts teikuma priekšmets, proti, darītāja lomas pozīcija netiek aizpildīta sintaktiski.

Latviešu valodā sakrīt atsevišķas darbības vārdu finītās formas, tad virsējā sintaktiskajā struktūrā realizēts darītājs ļauj precizēt teikuma saturu:

Viņš lasa lekcijas Kolumbijas universitātē un muzicē grupā Smoking. (K)

Vīri guļ dienas vidū, sievas lasa miežu vārpas. (K)

Vai pašlaik tu strādā pie kāda jauna tulkojuma? (K)

Šajā sakarā J. Endzelīns norādījis, ka “pie “verbum finitum” atbilstošais personas vārds liekams .., ja no verba galotnes skaidri neizriet persona” (Endzelīns 1951, 519).

Darītāja nullformas ir **ciešamās kārtas** teikumos, piemēram:

Studenti tiek uzņemti atklātā un vienlīdzīgā konkursā, pamatojoties uz centralizēto eksāmenu rezultātiem. (K)

.. ja rektors tiek atcelts no amata, Ministru kabinets ieceļ .. rektora vietas izpildītāju. (K)

Ciešamās kārtas teikumos darītājs ir tiktāl pazemināts rangā, ka tas tiek elidēts, tādējādi darbība tiek raksturota no cietēja skatu punkta (par to sk. Kalnača 1998, 155).

Atsevišķi jāaplūko atgriezeniskie verbi, kuri izsaka darbību, kas norisinās it kā pati no sevis, piemēram:

Svārki šuvās divas nedēļas. (K)

Cilvēka vārds rakstās ar lielo burtu. (K)

Pārslēdzos uz brūklenēm. Tagad tās jau gatavas un daudz, un ātri lasās. (K)

Informācija no ekrāna lasās skaidri un saprotami. (K)

Šādi piemēri tiek aplūkoti atgriezenisko verbu funkciju sakarā, taču biežāk tie tiek minēti valodas kultūras sakarā, norādot, ka tie latviešu valodā “sastopami retumis” (MLLVG I 1959, 561), kā arī uzsverot, ka to vietā “jāatrod citas izteiksmes iespējas” (Kalme, Smiltiece 2001, 208; sal. ar Freimane 1993, 207–208). Tomēr, kā liecina ekscerpētais valodas materiāls, tādu piemēru skaits mūsdienu latviešu valodā pieaug. Katrā no aplūkoto piemēru nosauktajām situācijām ir kāds darītājs, kas *šuj, raksta, lasa* kaut ko, taču sintaktiskajā struktūrā, līdzīgi, kā tas ir ciešamajā kārtā, darītājs netiek minēts.

Arī šajos piemēros, tāpat kā ciešamajā kārtā, darbība atspoguļota, izceļot objektu. Tas teikuma sintaktiskajā struktūrā tiek atspoguļots kā rangā paaugstināts situācijas dalībnieks. Minētie piemēri jāaplūko ciešamās un darāmās kārtas sinonīmijas sakarā. Kā norādījusi A. Kalnača, “teikumos, kur refleksīvais verbs ir pasīvā nozīmē, ir tā pati sintaktiskā konstrukcija, kas teikumos verbu ciešamās kārtas formā” (par to plašāk Kalnača 1998; sk. arī Kalnača, Lokmane 2012).

Promocijas darba autores ekscerpētajā valodas materiālā pagaidām nav daudz piemēru ar subjektu sintaktiskajām nullformām, kur subjekts būtu dzīvnieks. Korpusa materiālos atrodami šādi divi piemēri ar nerealizētu dzīvnieka, respektīvi, darītāja nosaukumu:

Atkal rej. Tā noteikti ir “Ģevjāņu” niknā kucīte. (K)

.. visā pārējā laikā te [mežā] mūžīgi ņudz un čab, kliez, brēc un rej, un, kad es apguļos palasīt kādu grāmatu, tad lappusi tūlīt nolaiža kāds suns vai saķer ar mellenēm nosmērēta roķele .. (K)

Šajos piemēros nerealizētie darītāji ir atrodami vai nu tajā pašā teikumā, vai tālāk kontekstā. Tātad te var runāt nevis par īstām, bet gan drīzāk konteksta vai saziņas situācijas noteiktām darītāja nullformām. Šādus piemērus varētu sagaidīt vairāk, jo subjekta nozīme jau ietverta pašā darbības vārdā (*rej, čiepst, kūko, ņaud* utt.), tomēr te varētu saskatīt

līdzību ar vienkomponta teikumiem, kuros arī reizumis parādās subjekta nosaukums, piemēram:

*Kad janvārī maz **sniega snieg**, tad tas skādējot laukiem un kokiem.* (K)

*Ļoti ērta stāvvietā, sevišķi lietū un kad **puteņo sniegs**.* (K)

Šādos vienkomponta teikumos subjekta pozīcija tiek aizpildīta sintaktiski, taču semantiskajā struktūrā subjekta lomas nav. Ja šāds tautoloģisks subjekts ir sīkāk raksturots, respektīvi, ja tam minēta kāda pazīme, tad tas tiek izteikts arī sintaktiskajā struktūrā, piemēram:

*Alžīrijā uzsnidzis metru **biezs sniegs**.* (K)

*Ja putina **stīprs putenis**, tad velnam kāzas.* (K)

Tas ir pamatoti, jo pazīme sintaktiski var tikt izteikta kā apzīmētājs tikai vārdkopā ar raksturojamo lietvārdu.

Rezumējot var secināt, ka latviešu valodā īstas darītāja nullformas ir darāmās kārtas divkompontu teikumos ar vispārinātu nozīmi, kā arī ciešamajā kārtā. Pārsvārā divkompontu teikumos sintaktiski neizteikti darītāji tiek kompensēti, izsakot to nozīmi vai nu ar izteicēja personu galotnēm, vai konteksta palīdzību. Darītāja nullformas tipiski ir teikumos, kuros šo semantisko lomu uzņemas cilvēks.

4.2. Izjutēja lomas izteikšanas līdzekļi latviešu valodā

Izjutējs jeb eksperienss⁵⁴ ir viena no subjekta semantiskajām lomām līdzās darītāja, īpašnieka vai pazīmes nesēja (dalībnieka, kuram piemīt kāda pazīme) semantiskajai lomai.

Izjutējs ir “semantiskā loma – dzīva būtne, kas izjūt stāvokli, procesu vai darbību, bet neietekmē to, piemēram, *Jānis dzirdēja durvis aizveramies. Zēnam bail no negaisa.*” (VPSV 2007, 168). Šī definīcija sasaucas ar Dž. Saīda skaidrojumu – izjutējs ir situācijas dalībnieks, kurš zina par darbību vai stāvokli, ko raksturo predikāts (Saeed 2009, 154). Tas norāda, ka izjutējs ir dalībnieks, kas tikai izjūt darbību vai stāvokli, bet nekontrolē to. E. Redfords izjutēju skaidro kā dalībnieku, kurš piedzīvo kādu psiholoģisku stāvokli

⁵⁴ Dažādos teorētiskos avotos lietotā terminoloģija mēdz atšķirties. Tā I. Freimane, kuras darbi citēti promocijas darbā, izjutēja nosaukšanai lieto terminu *pacienss* (sk. Freimane 2008, 123). Taču šis termins promocijas darbā lietots citas lomas nosaukšanai – pacienss ir viens no objektiem, respektīvi, cietējs.

(Radford 2004, 190). V. Plungjans izjutēju definē kā situācijas dalībnieku, kas uztver redzes, dzirdes u. c. veidu informāciju (Плунгян 2003, 165). A. Mustajoki savukārt norāda, ka izjutējs ir emocionāla, fizioloģiska stāvokļa dalībnieks. Atšķirībā no darītāja izjutējs nekontrolē un nerada situāciju, bet tikai atrodas tajā, pārdzīvojot emocijas vai fizioloģiskas sajūtas (Мустајоки 2006, 162).

Definīcijās norādīta izjutēja obligāta pazīme – dzīvums. Tātad šī loma var nosaukt tikai dzīvu, just spējīgu situācijas dalībnieku – dzīvu būtņi. Tas redzams nākamajos piemēros:

“Šodien es iekšēji jūtos laimīga – ļoti, ļoti laimīga. Jūtos kā iepriekšējā Isinbajeva,” priecājās pasaules rekordiste. (K)

Jau apli iepriekš es jutu, ka mašīnas balansējums ir izmainījies un tad pazuda spiedienu riepā. (K)

Gan minētajās definīcijās, gan piemēros redzams, ka izjutējs bieži vien ir saistīts ar situācijas tipu, kurā nosauktas, raksturotas dažādas emocijas. Kā norāda A. Mustajoki, visbiežāk izjutējs ir cilvēks, taču arī mājdzīvnieki vai vispār cilvēkam “tuvākie” dzīvnieki var būt izjutēji (Мустајоки 2006, 228), piemēram:

*Astes luncināšana var nozīmēt, ka **suns** ir satraukts, saspringts, noraižējies. (G)*

*Sēžot rindā pie dakteriem, **kaķis** uztraucas. (K)*

Tāpat izjutēja lomā var būt arī cilvēku grupa, piemēram:

***Žūrija** dzird koristus labi, taču paši dziedātāji sevi gandrīz nedzird .. (K)*

***Komanda** priecājas līdz, un savus sveicienus nodod arī FS METTA un FS METTA/Latvijas Universitāte spēlētāji, treneri .. (G)*

Vārda *žūrija* leksiskā nozīme ir ‘speciālistu grupa, komisija’ (LVV_T), vārda *komanda* leksiskā nozīme minētajā teikumā ir ‘sportistu grupa, ko vada kapteinis’ (LLVV_T).

Atsevišķi aplūkojami tādi piemēri kā:

***Liepājas Universitāte** ir gandarīta un priecājas uzsākt projekta “Jauno mediju mākslas izveide un attīstība Liepājā” īstenošanu. (G)*

*“**Grindeks**” ir patiesi gandarīts par ilggadējo sadarbību ar Latvijas Universitāti un it īpaši Ķīmijas fakultāti. (G)*

Šie piemēri no iepriekš aplūkotajiem teikumiem atšķiras ar to, ka subjekts ir nevis personu grupa, bet gan iestāde vai organizatorisks veidojums – *universitāte un uzņēmums*. Par šāda tipa piemēriem A. Mustajoki norādījis, ka iestādes vai organizatoriski veidojumi nevar būt par izjutējiem, bet ar metonīmijas palīdzību var kļūt tikai par darītājiem. Tā valodnieks min piemērus:

Universitāte nolēma paaugstināt pasniedzēju algas.

**Universitātei bija kauns.*

**Universitāte bija labā noskaņojumā.⁵⁵ (Мустајоки 2006, 229)*

Pēc promocijas darba autores domām, gan *iestāde*, gan *uzņēmums* tomēr var būt izjutēji, kā tas ir minētajos teikumos. Arī valodas lietojums atklāj, ka šādi piemēri latviešu valodā nav retums:

Uzņēmums priecājas iesaistīties jauno ķīmiķu talantu, zināšanu un pieredzes veicināšanā. (G)

Kā viena no lielākajām pētījumu bibliotēkām Kornela Universitātes bibliotēka priecājas pievienoties savām līdzinieku iestādēm šajā sadarbībā ar Google. (G)

Tātad gan iestādes, gan organizācijas ar metonīmijas palīdzību var uzņemties ne vien darītāja lomu, bet arī neprototipiska izjutēja lomu. Turklāt, kā redzams analizētajos teikumos, verbs *priecāties* veic semantiskā modificētāja funkciju, tādējādi teikuma sintaktiskajā struktūrā tiek sablīvēta informācija, veidojot divas propozīcijas.

Prototipisks izjutējs jeb eksperienss ir tikai dzīvs situācijas dalībnieks – cilvēks vai dzīvnieks –, kurš spēj just, uztvert kādu informāciju, bet nevar situāciju ietekmēt. Tēlaini izsakoties, izjutējs ir situācijas liecinieks, kamēr darītājs ir situācijas līdzautors. Tātad izjutēja pazīmes ir: 1) dzīva būtne; 2) pasīvs; 3) fizioloģiska, psiholoģiska vai emocionāla stāvokļa izjutējs; 4) nespēj kontrolēt situāciju.

Izjutējs teikuma sintaktiskajā struktūrā parasti ir izteikts ar teikuma priekšmetu, tādēļ izjutējs tāpat kā darītājs pieskaitāms pie subjekta semantiskajām lomām. Runātājs saskata zināmu līdzību starp izjutēju un darītāju, un daudzos gadījumos ir grūti norobežot abas lomas vienu no otras. Taču tāpat izjutējs var tikt izteikts, piemēram, ar determinantu:

*Es pamanīju, ka **jums** garšo ķiploki. (K)*

***Man** garšo brūnie rīsi un **mammas** sautētie dārzeņi. (K)*

Turpmākajās apakšnodaļās aplūkoti izjutēja semantiskās lomas izteikšanas līdzekļi, savukārt darītāja un izjutēja semantisko lomu robežgadījumi aplūkoti atsevišķā apakšnodaļā.

⁵⁵ Ar * atzīmētie piemēri, pēc A. Mustajoki viedokļa, nav literāri.

4.2.1. Ar teikuma priekšmetu izteikts izjutējs

Izjutējs līdzīgi kā darītājs parasti tiek izteikts **ar teikuma priekšmetu nominatīvā**:

Policisti viņa elpā saoda alkohola smaku. (K)

*Domāju, ka tramvaja vagonā **cilvēki** dzird, kā es dziedu.* (K)

Aplūkotajos piemēros predikāti ir uztveres verbi *saost* un *dzirdēt*. Uztveres verbi nosauc informācijas uztveršanu ar kādu no piecām maņām – redzi, dzirdi, ožu, garšu, tausti –, un izjutējs ir tipisks uztveres verbu nosauktajā situācijā, tātad tieši verbs nosauc situācijas tipu.

Džofrijs Līčs (*Geoffrey Leech*) šķir inertas uztveres verbus no aktīvas uztveres vārdiem. Inertas uztveres verbi nosauc uztveri vai izziņu, kas neprasa no situācijas dalībnieka apzinātu piepūli vai nodomu. Tātad ar apzīmētāju *inerts* valodnieks domā pasīvu uztveres situāciju. Šāda situācija jānošķir no uztveres situācijas, kurā uztvērējs aktīvi pievērš uzmanību kaut kam (Leech 2004, 25–26). Tā, piemēram, teikumā

*Parasti **mēs** klausāmies, bet daudz ko nedzirdam.* (K)

darbības vārds *klausīties* norāda uz apzinātu, aktīvu un kontrolētu uztveri, savukārt darbības vārds *dzirdēt* norāda uz nekontrolētu, pasīvu uztveri. Tādējādi šajā teikumā *mēs* ir gan darītājs, gan izjutējs (sīkāk par abu lomu robežgadījumiem sk. 4.3. nodaļā).

Teikumā *Aiz sienas **es** dzirdu mūziku.* (K) tiešais darbības vārds *dzirdēt* norāda, ka darbība notiek (precīzāk, mūzika skan) neatkarīgi no klausītāja, kurš atrodas aiz sienas. Tātad klausītājs ir pasīvs informācijas uztvērējs, respektīvi, situācijas izjutējs, ne vairs darītājs.

Savukārt teikumā

*.. radiatoru gandrīz auksti, tāpēc **mēs** salstam visas aukstās dienas ..* (K)

par izjutēja semantisko lomu var runāt tādēļ, ka verbs *salst* nozīmē ‘just aukstumu, ciest no aukstuma’ (LVV_T).

Izjutējs, kā minēts iepriekš, ir ne vien uztveres verbu aktantu struktūrā, bet arī emociju verbu aktantu struktūrā, piemēram:

Liena tomēr mīl savu Kasparu. (K)

Kādēļ skatītāji tā mīl Pixar filmiņas? (K)

.. es jūtos kā apķepusi no tiem seriāliem .. (K)

Mēs jūtam pienākumu strādāt. (K)

Viņš baidās no nākotnes. (K)

Šie teikumi gan varētu tikt interpretēti arī kā teikumi, kuros izteikta darītāja semantiskā loma. Tā, piemēram, I. Freimane runā par agensa jeb darītāja psihisko lauku, kurā ietilpst dažādi emociju verbi, piemēram, *just*, *jūsmot*, *skumt* (Freimane 2008, 125). Šajā grupā var iekļaut arī verbu *mīlēt* un *baidīties*, jo arī tie izsaka psihisku (emocionālu) stāvokli. Tātad, atbilstoši I. Freimanes izpratnei, ar teikuma priekšmetu izteiktie subjekti pie emociju vārdiem uzskatāmi par darītājiem. Promocijas darba autore sliecas domāt, ka emociju vai sajūtu sakarā ir grūti noteikt, cik aktīvi un mērķtiecīgi šajās norisēs iesaistās cilvēks. No vienas puses, cilvēks var tikai piedzīvot emociju, sajūtu esamību, bet, no otras puses, cilvēks var izrādīt vai neizrādīt savas emocijas, apspiest kādas sajūtas, tomēr šādā gadījumā cilvēka kontroles spēja attiecas uz emociju, sajūtu izpausmi, taču ne uz emociju vai sajūtu esamību. Tādēļ, pēc promocijas darba autores domām, šo verbu aktantu struktūrā tomēr ir izjutējs, nevis darītājs.

Kā norādīts izjutēja definīcijās, izjutējs var būt dzīva, just spējīga būtne, taču latviešu valodā gan daiļliteratūrā, gan publicistikā, gan reizēm zinātniskos tekstos ar metaforu palīdzību par izjutēju ir kāds augs:

*Iespējams, **puķes jūt** saimnieces īpašo attieksmi. (K)*

*Kaut arī iestādīti tikai pirms dažām dienām, **tupeņi mīl** zemes irdināšanu. (K)*

*Tas kopā veido ļoti savdabīgus biotopus, kur sastopamas daudzas retas augu **sugas**, kas **mīl** augt ar kaļķi bagātā augsnē. (K)*

***Pelargonija mīl** gaismu, labi jūtas uz palodzes. (K)*

Darbības vārds *just* nozīmē ‘1. Uztvert ar maņu orgāniem; sajūst. 2. Pārdzīvot (emocijas, jūtas). 3. Apzināties, saprast; arī nojaust’ (LVV_T). Darbības vārds *mīlēt* nozīmē ‘1. Izjust mīlestību. .. 3. Izjust dziļu interesi, aizrautīgi nodoties (kam)’ (LVV_T). Darbības vārds *justies* nozīmē ‘1. Sajūst, apzināties sevi (kādā fiziskā vai psihiskā stāvoklī); pārdzīvot sevi (kādas jūtas). 2. Apzināties, atzīt sevi (par ko, par kādu)’ (LVV_T). Darbības vārdu *just*, *mīlēt* vai *patikt* semantika norāda, ka tie saistīti ar cilvēkiem. Tā kā augi gluži kā cilvēki vai dzīvnieki uzņem skābekli, tajos notiek dažādu vielu apmaiņa, tiem ir savs dzīves cikls, tad var teikt, ka tie ir dzīvi. Tādējādi minētos darbības vārdus var attiecināt arī uz augiem, kas aplūkotajos piemēros ir uzskatāmi par neprototipiskiem izjutējiem.

Līdzīgi kā darītājs, arī izjutējs teikuma sintaktiskajā struktūrā var tikt **izteikts ar teikuma priekšmetu datīvā**. Viens no gadījumiem, kad izjutējs izteikts ar teikuma priekšmetu datīvā, ir vajadzības izteiksme. Tā norāda uz “nepieciešamu, obligāti īstenojamu darbību” (VPSV 2007, 416), savukārt subjekts šādā teikumā izjūt vajadzību

kaut ko uztvert, just. Turklāt, kā norāda Anna Vežbicka (*Anna Wierzbicka*), bieži šādas datīva konstrukcijas izsaka no ārpuses uzspiestu vajadzību (Вежбицкая 1997, 55). Tā, piemēram:

.. **vecākiem**, kuru bērniem ir vērojamas kāda veida alerģijas, jāklausa bērna klepus, jo pastāv lielāks astmas risks. (K)

Beidzot 3. klasi, **skolēniem** ir jāzina degšanas pazīmes .. (K)

Katram sava dzīve jāizjūt, jāizsmaržo, jāizgaršo .. (K)

Minētajos teikumos redzams, ka teikuma priekšmets tieši tāpat, kā iepriekš ar nominatīvu izteiktais teikuma priekšmets, var būt substantīvs vai pronomens. Vajadzības izteiksme arī norāda uz to, ka teksta autors subjektam liek būt aktīvam uztvērējam, kam ir jārikojas, lai uztvertu informāciju, skaņu, smaržu, garšu utt.

Izjutējs tiek izteikts ar teikuma priekšmetu datīvā līdzās semantiskajiem modificētājiem. Tā, piemēram, ar teikuma priekšmetu datīvā izteikts izjutējs ir iespējams teikumos ar modālu realizāciju:

.. **man** vismaz reizi mūžā gribas redzēt uzplaukušu papardes ziedu. (K)

Ko **tev** Imantdienās kārojas dzirdēt visvairāk? (G)

Šos piemērus iespējams pārveidot ar tiešo verbu palīdzību, tādējādi pārliecinoties par to, ka datīvs šajos teikumos izsaka teikuma priekšmetu:

Sal. .. **es** vismaz reizi mūžā gribu redzēt uzplaukušu papardes ziedu.

Ko **tu** Imantdienās kāro dzirdēt visvairāk?

Pārveidojumu gaitā modālā nozīme teikumos saglabājas, taču teikuma priekšmets tiek izteikts ar nominatīvu. Teikuma priekšmeta formas maiņa norāda uz dalībnieka statusa maiņu situācijā – pasīvā izjutēja lomai uzslāņojas darītāja pazīmes, tātad situācijā šis dalībnieks tiek rādīts kā aktīvāks nekā tas, kurš izteikts ar teikuma priekšmetu datīvā.

Savukārt teikumos ar fāzes semantisko modifikāciju izjutēju nevar izteikt ar teikuma priekšmetu datīvā; tas ir iespējams tikai ar teikuma priekšmetu nominatīvā:

Kad **viņas** sāka mīlēt sevi, kā praviets ikvienā sieviešžurnālā, izrādījās, ka viņas iesējušas vētru. (K)

Sal. * Kad **viņām** sākt mīlēt sevi ..

Šis fakts varētu būt skaidrojams ar to, ka tie modificētāji, kuri saistās ar subjektu datīvā, ir atgriezeniski verbi, savukārt tie, kas saistās ar subjektu nominatīvā, ir tieši verbi. Tātad subjekta forma ir atkarīga no modificētāja gramatiskās formas.

4.2.2. Ar determinantu izteikts izjutējs

Izjutēja loma latviešu valodā tiek izteikta arī ar **determinantu**. Determinanti ir tie teikuma locekļi, kas “piesaistīti visam teikumam kopumā un iesaistās uz t. s. determinatīvā sakara pamata – tie no izteicēja (vai kāda cita teikuma locekļa) valences neizriet” (Lokmane 2010, 63). Par determinatīvu sakaru I. Lokmane jau agrāk norādījusi, ka tas ir sakars, kur formu salāgojuma nav (*Man salst.*) (Lokmane 2002a, 156).

Determinanti visbiežāk atrodas teikuma sākumā. Latviešu valodā tie ir divējādi: determinanti, kas nosauc izjutēju vai to, kuram kas pieder, un ko izsaka ar datīvu, piemēram, *Man salst kājas. Jānim ir liela māja. Meitenei acis iepletās lielākas*, un adverbiālas nozīmes determinanti jeb situanti, piemēram, *Mājā smaržoja pēc sēnēm. Vakarā visa ģimene sapulcējās ap lielo galdu*. Ar datīvu izteiktais determinants latviešu sintaksē saukts arī par netiešo teikuma priekšmetu (VPSV 2007, 86).

Determinants izsaka izjutēju pie vienpersonas verbiem, piemēram:

*Jau kuro mēnesi **man** sāp auss.* (K)

*.. ieraudzīju tādu vīrieti, **man** visi kauliņi notirpa.* (K)

***Viņam** varbūt nedaudz smeldza pakrūtē par pamestajiem bērniem un sievu ..* (K)

*Kad ieraugām trūcīgos, ubagojošos cilvēkus, **mums** iesāpas sirdī ..* (K)

Kā norāda I. Freimane, pasīvās personas jeb izjutēja sakarā var runāt par fizioloģiskiem procesiem vai stāvokļiem, kā arī par psihiskiem stāvokļiem (Freimane 2008, 126). Minētajos piemēros redzami fizioloģisku stāvokļu verbi. Turklāt parasti šiem verbiem ir ne vien ar determinantu izteikts animēts subjekts, kas “ir obligāts dziļajās struktūrās, bet var būt fakultatīvs virsējās” (Freimane 2008, 126), bet arī tiešā objekta nosaukums, precīzāk, neīstā subjekta nosaukums teikuma priekšmeta funkcijā.

Neīstais subjekts, kā tas redzams aplūkotajos piemēros, parasti nosauc vai nu cilvēka vai citas dzīvas būtnes ķermeņa daļu vai orgānu, piemēram, *auss*, *kauliņi*. Savukārt, ja fizioloģisko sajūtu avots nav zināms vai nav vēlēšanās to atklāt, tad tiek nosaukta vieta (Freimane 2008, 127), piemēram, *pakrūtē*, *sirdī*. Atšķirība starp vietas norādi un konkrēta orgāna nosaukšanu saistīta ar sajūtu avota apzināšanos (Freimane 2008, 127) – tā pirmajos divos piemēros sāpju avots ir *auss* un *kauliņi*, bet trešajā un ceturtajā piemērā ir tikai vietas nosaukums *pakrūtē* un *sirdī*, neprecizējot, kas tieši smeldz vai iesāpas.

Tāpat ir sastopami piemēri, kuros determinants izsaka izjutēju pie verba, kas lietojams gan kā trīspersonu, gan kā vienpersonas verbs. Par to var pārliecināties, pārveidojot teikumus:

Sal. *Es samērcēju upē kājas, un **man salst.*** (K)

*Es samērcēju upē kājas, un **es salstu.***

Sal. *Kad pilsētnieks aizbrauc uz laukiem, **viņam** kādu laiku reibst galva, kamēr atkal pierod pie svaigā gaisa.* (K)

*Kad pilsētnieks aizbrauc uz laukiem, **viņš** kādu laiku reibst no svaigā gaisa, kamēr atkal pierod pie svaigā gaisa.*

Minētajos teikumos attiecīgie verbi gan kā vienpersonas, gan kā trīspersonu verbi izsaka ļoti līdzīgu nozīmi: *Man salst* (ja nav precizēta ķermeņa daļa) un *es salstu* nozīmē, ka aukstums aptver visu subjektu, savukārt reiboņa saistīta ar galvu, tādēļ teikums *viņš reibst* izsaka to pašu, ko teikums *viņam reibst galva*.

Arī teikumā ***Viņai nosvīdusi** piere un mazliet **sūp** galva no rūgtas ziedu smaržas istabā.* (K) verbu *nosvīst* var lietot gan kā vienpersonas, gan kā trīspersonu verbu, taču, lietojot to kā trīspersonu verbu, teikums *viņa nosvīdusi* nozīmē, ka svišana aptvērusi visu subjektu, savukārt, lietojot šo verbu kā vienpersonas verbu, tiek precizēta ķermeņa daļa, kuru svišana aptvērusi. Tātad atkarā no predikāta leksēmas atšķiras izjutēja izteikšanas līdzekļi.

Atsevišķi jāaplūko šādi teikumi:

*Kopš tā laika marinētā silķe **vīram** garšo.* (K)

***Man** patīk basketbols.* (K)

***Bērniem** patīk, ja maizīti pārgriež un ieliek iekšā gurķīti un desiņu kā hamburgerā. Tas **viņiem** garšo vislabāk.* (K)

Šajos teikumos atkarā no verba lietojuma var runāt par izjutēja vai kādu citu semantisko lomu. Verbi *garšot* un *patikt* šajā gadījumā lietoti kā vienpersonas verbi. Verbam *garšot* aplūkotajos piemēros ir nozīme ‘izraisīt patīkamu garšas sajūtu, baudu (par ēdienu, dzērienu)’, savukārt verbam *patikt* ir nozīme ‘izraisīt patiku’ (LLVV_T). Tādējādi visos teikumos determinants izsaka izjutēja lomu.

Taču tad, ja attiecīgie verbi lietoti kā trīspersonu verbi, teikumi iegūst citu nozīmi un subjektiem ir citas lomas. Piemēram, *vīrs garšo silķi* aktantam *vīrs* ir darītāja un reizē arī izjutēja loma, jo verbs *garšot* šajā gadījumā lietots ar nozīmi ‘nedaudz nobaudīt (ēdienu, dzērienu), lai novērtētu (tā) garšu’ (LLVV_T). Savukārt verbs *patikt* kā trīspersonu

verbs norāda, ka teikuma priekšmets ir patikšanas objekts, proti, *es patīku kādam, bērni patīk kādam*, bet izjutējs ir cits dalībnieks.

Ar determinantu izteikts izjutējs ir teikumos ar ciešamās kārtas tagadnes divdabi: *Atbildi .. zina folkloriste Ilga Reizniece, kas plašākai auditorijai zināma kā folkloras kopas "Iļģi" vadītāja.* (K)

Ekscerpētais valodas materiāls liecina, ka izjutējs tiešām parasti ir cilvēks vai dzīvnieks. D. Kristals norādījis, ka datīvs parasti izsaka ar verbu nosauktā stāvokļa vai darbības dzīvu (animētu) izjutēju (Crystal 2009, 129). Tātad tiek aktualizētas binārās opozīcijas *cilvēks–ne-cilvēks* un *dzīvs–nedzīvs*. Šajā piemērā subjekts *auditorija*, kas sākotnēji nozīmējis telpu, tagad tiek lietots arī ar nozīmi 'klausītāju kopums' (LVV_T), tādēļ tas uzskatāms par izjutēju.

Savukārt teikumā

Pat pavisam politiskās dzīves vērotājam redzams, ka Latvijā ir ļoti ietekmīgi cilvēki, kuri var jūtami iespaidot un arī iespaido politiskos procesus. (K)

aktantam *vērotājs* ir izjutēja loma gan tādēļ, ka predikāts nosauc uztveri ar redzi, gan arī tādēļ, ka lietvārda leksiskajā nozīmē ietilpst uztveršana ar redzi: 'ilgstoši, uzmanīgi, iedziļinoties skatīties (uz ko), aplūkot (ko)' (LVV_T). Tātad šajā gadījumā izjutēja lomas izteikšanai izmantota propozitīvā leksika.

Ar determinantu izteikts izjutējs ir teikumos ar izpausmes veida semantiskajiem modificētājiem, piemēram:

Man reiz gadījās redzēt sava kaķa rotaļu ar peli. (K)

Vai manai paaudzei laimēsies vēl piedzīvot kaut ko līdzīgu? (K)

4.2.3. Ar vārdkopas atkarīgo komponentu izteikts izjutējs

Latviešu valodā izjutēja loma var būt izteikta arī ar vārdkopas atkarīgo komponentu, piemēram:

Neviena nemanīts viņš izslīdēja pa durvīm. (K)

Viņš man atbildēja un deva izskaidrojumus par manis redzētām norisēm. (K)

Manis aplūkotās lugas .. katra dod savu atbildi. (K)

Atvēlētajā lauciņā .. ierakstiet jūsu izdomāto e-pasta adresi. (K)

Izjutējs tiek izteikts ar vārdkopas atkarīgo komponentu tad, ja tas attiecīgajā situācijā nav primārs. Tā kā tādā gadījumā izjutējs saistīts ar divām situācijām, respektīvi, ir iekļauts

polipropozitīvā teikumā, tad var teikt, ka izjutējs tiek novirzīts malā. Tā teikumā *Neviena nemanīts viņš izslīdēja pa durvīm* teksta autors visu uzmanību koncentrējis uz darbību, kas tiek nosaukta ar predikātu *izslīdēt*. Tātad svarīgākais šajā piemērā ir dalībnieks, kas grasās kaut kur doties, respektīvi, darītājs. Savukārt izjutējs izteikts ar noliegto vietniekvārdu ģenitīvā. Šādos gadījumos, kad uzmanība ir koncentrēta uz citu darbību, izjutējs novēro situāciju no malas, tātad ir novērotājs (sk. Падучева 2004, 67).

Izjutējs tāpat kā darītājs var tikt izteikts arī ar lietvārda ģenitīvu pie daudzuma nosaukuma, piemēram:

Daļa draugu bija par to jau dzirdējuši. (K)

Prezidenta uzrunu klausījās daudz cilvēku. (K)

Minētajos teikumos loģiskie izjutēji ir *draugi* un *cilvēki*. Tieši šie vārdi, kaut arī izteikti ar atkarīgo locījumu, ir semantiski galvenie, bet sintaktiski šo loģisko subjektu formu nosaka daudzuma nosaukumi, proti, vārdi *daļa* un *daudz*. Tātad lietvārds tiek izteikts ar ģenitīvu tikai daudzuma nosaukuma dēļ. Kā norāda Dz. Paegle, šāda tipa piemēros ir “dalāmais ģenitīvs .., kas atrodas aiz substantīviem, kas nosauc kādu daļu no visa kopuma” (Paegle 2003, 39–40). Šādas konstrukcijas ar izjutēja ģenitīvu neatšķiras no konstrukcijām ar darītāja ģenitīvu pie daudzuma nozīmē lietotiem vārdiem, jo ģenitīvs šādos gadījumos ir gramatiski nevis semantiski nosacīts.

4.2.4. Izjutēja sintaktiskā nullforma

Līdzīgi kā darītājs, tāpat arī izjutējs teikuma sintaktiskajā struktūrā var nebūt minēts. Ekscerpētā valodas materiāla analīze ļauj secināt, ka izjutēju sintaktiskajā struktūrā nemin vairāku iemeslu dēļ, taču ne vienmēr var runāt par īstām nullformām (par nullformas jēdzienu sk. arī 4.1.3. nodaļā).

Viens no iemesliem, kāpēc izjutējs teikuma sintaktiskajā struktūrā var nebūt minēts, ir tas, ka šīs situācijas dalībnieks **nosakāms pēc verba formas**:

Par basketbolu pat nedomāju un jūtos labi. (K)

No pieredzes sava dzīvokļa pārbūvē zinu, ka telpai svarīgi saglabāt visus četrus stūrus, jo tā ir ērtāk izvietot mēbeles. (K)

Nu viņa piecēlās un nozuda priekšnama dziļumos, vēl brīdi dzirdējām aprautus soļus .. (K)

Izbaudi stilu ar Nokia Xpress .. (K)

Aplūkotajos piemēros ir šķietama nullforma, jo izjutējs nav izteikts ar atsevišķu leksēmu, taču tas nosakāms pēc darbības vārda finītās formas. Attiecīgi pirmajos divos piemēros tas ir pats teksta autors *es*, trešajā teikumā tas ir teksta autors kopā ar citiem situācijas dalībniekiem *mēs* un ceturtajā teikumā tā ir otrā persona *tu*.

Var tikt izlaists arī trešās personas vietniekvārds vienskaitlī un daudzskaitlī, taču tad jāņem vērā, ka darbības vārda forma abos gadījumos ir vienāda. Pie tam trešās personas vietniekvārdu nav tipiski atņemt, jo tādējādi teikuma nozīme kļūst ļoti vispārināta. Ne visos gadījumos šāds vispārinājums ir iespējams. Kaut arī pēc analogijas ar iepriekšējiem piemēriem var izveidot teikumu *Vai dzird troksni?*, šādā kontekstā tas nav dabisks piemērs. Tas būtu aplūkojams tālāk, runājot par vispārinātu izjutēju.

Otrs iemesls, kāpēc izjutējs sintaktiskajā struktūrā var nebūt minēts, ir tā **vispārinājums**. Tas veido opozīciju ar konkrētību, un šīs opozīcijas izpausme ir saistīta ar objektīvo realitāti. Kā norādījusi A. Kalnača, “ja valodā tiek atainoti periodiski vai ilgstoši notikumi, pastāvīgi eksistējošas parādības, tad visbiežāk šāda darbība izsaka vispārinājumu, tāpēc tai nav ciešas piesaistes ne laikam, ne telpai. Darbības vispārinājums var būt saistīts .. arī ar darbības subjekta abstrakciju” (Kalnača 1999, 61; sk. arī Kalnača 1998).

Ekscerpētais valodas materiāls atklāj gan regulāras, ilgstošas darbības, gan konkrētus notikumus, kuros nav minēts izjutējs, piemēram:

Lai ārstētu slimību, jāzina tās diagnoze. (K)

Apkārtnes mežos un pļavās ārstniecībai noderīgu augu ir daudz, jāzina tikai, kā tie lietojami. (K)

Šajos teikumos nosauktas tādas darbības, kuras var notikt jebkurā laikā, kā arī var atkārtoties, tātad tām nav piesaistes konkrētam laikam. Kā norādīts iepriekš, verba trešās personas forma liecina par vispārinātu personu, taču pirmajā teikumā verba *zināt* aktants nevar būt jebkurš cilvēks, bet gan tikai ārsts, savukārt otrajā teikumā aktants var būt jebkurš cilvēks.

Nākamajos piemēros minēti konkrēti notikumi, kuri ir piesaistīti noteiktai vietai un laikam:

Uz Orion teātra skatuves Stokholmā vēl līdz februāra vidum redzams Raiņa Jāzeps un viņa brāļi iestudējums. (K)

Diemžēl no nopietniem avotiem zināms, ka šis fonds Latvijā ir likvidēts. (K)

Pēc SEB Unibankas klientu izraudītās intereses un jautājumiem redzams, ka šobrīd uzkrājumu veidošana kļūst aizvien aktuālāka. (K)

Šajos piemēros izjutējs varētu būt jebkurš cilvēks. Saziņā tādi teikumi ar nerealizētu izjutēju ir visai bieži, bet, kā norāda I. Lokmane, “teikums bez šāda datīva nevar būt patstāvīga saziņas vienība. .. Izjutēja nosaukums meklējams kontekstā vai noprotams no saziņas situācijas” (Lokmane 2002a, 155).

Trešais iemesls varētu būt tas, ka izjutējs **nav zināms vai nav svarīgs** saziņas situācijā. Saziņas situācijā nesvarīgu dalībnieku parasti pazemina rangā. Nullformas sakarā tad var teikt, ka izjutējs ir tik ļoti pazemināts rangā, ka sintaktiski netiek izteikts. Taču, pēc promocijas darba autores domām, nav iespējams droši noteikt, vai teksta autors nezina izjutēju vai uzskata to par nesvarīgu.

Rezumējot aplūkoto izjutēja izteikšanas līdzekļu klāstu, jāsaka, ka teikuma sintaktiskajā struktūrā realizēts izjutējs visbiežāk tiek izteikts ar teikuma priekšmetu nominatīvā vai datīvā (pie darbības vārdiem vajadzības izteiksmē), tāpat izjutējs var būt izteikts arī ar determinantu. Tāpat izjutējs var būt izteikts ar vārdkopas atkarīgo komponentu (lietvārdu vai vietniekvārdu ģenitīvā). Teikumi ar izjutēja sintaktisko nullformu atklājuši vairākus iemeslus, kuru dēļ šī semantiskā loma var nebūt izteikta teikuma sintaktiskajā struktūrā: pirmkārt, izjutējs nosakāms pēc verba finītās formas, taču tad to nevar uzskatīt par īstu izjutēja nullformu, jo semantiskās lomas trūkums tiek kompensēts ar verba formu; otrkārt, izjutējs ir vispārināts, bet ir izsecināms no konteksta vai saziņas situācijas; treškārt, izjutējs situācijā nav zināms vai nav svarīgs.

Izjutēja izteikšanas līdzekļu izvēle daudzos gadījumos ir gramatiski nosacīta. Kā jau rakstīts iepriekš, izjutējs ir dažādu procesu un stāvokļu aktants. Tos izsaka ar trešās personas jeb vienpersonas verbiem (Freimane 2008, 126). I. Lokmane raksta, ka “daļu verbu latviešu valodā vispār nevar lietot citādi kā 3. personas formā, tad procesa vai stāvokļa izjutēju iespējams nosaukt vienīgi ar datīvu” (Lokmane 2002a, 154), tātad vai nu ar teikuma priekšmetu datīvā vai determinantu.

Līdzās gramatiskiem nosacījumiem jāmin arī komunikatīvie nosacījumi. Par to var pārliecināties, mainot izjutēja izteikšanas līdzekļus, lai atbilstoši saziņas situācijai un saziņas mērķim situācijā uzsvērtu svarīgāko:

Sal. *Tu redzēji sīvu kautiņu.*

Tevis redzētais kautiņš bija sīvs.

Kautiņš bija sīvs.

Sal. *Laika ziņu moderators zina rītdienas laika prognozi.*

Laika ziņu moderatoram ir zināma rītdienas laika prognoze.

Ir zināma rītdienas laika prognoze.

Salīdzinot dažādi izteiktos izjutējus, vērojama nozīmes atšķirība. Kā norāda I. Lokmane, “ar nominatīvu izteiktam stāvokļa vai procesa izjutējam piemīt zināma aktivitātes nokrāsa” (Lokmane 2002a, 154). Savukārt ar atkarīgajiem locījumiem izteiktie izjutēji tiek pazemināti rangā. Izjutēja izteikšanas līdzekļi atklāj teksta autora attieksmi – izsakot izjutēju teikuma sintaktiskajā struktūrā, izjutējs tiek marķēts kā nozīmīgs situācijas dalībnieks. Ja teksta autors kādu iemeslu dēļ nemin izjutēju, tas liek domāt par to, ka izjutējs atrodams kontekstā, ir vispārināts vai varbūt nav svarīgs. Par to var pārliecināties, analizējot teikumus *Kautiņš bija sīvs.* un *Ir zināma rītdienas laika prognoze.* Abos piemēros izcelts pats fakts par kautiņu un to, ka laika prognoze vispār jau ir zināma. Katras piemēru grupas pamatā ir viena un tā pati propozīcija, bet katra teikuma struktūras shēma īstenību atspoguļo mazliet citādi. “Struktūras shēma dod objektīvā satura “gramatisko projekciju”, interpretē īstenību, maina skatījuma rakursu” (LVG 2013, 773).

Analizējot izjutēja lomas, kā arī citu semantisko lomu realizācijas teikuma sintaktiskajā struktūrā, jāpatur prātā gan **semantiskās opozīcijas**, piemēram, dzīvs pretstatā nedzīvam, animēts pretstatā neanimētam, gan **gramatiskās opozīcijas**, piemēram, aktīvs pretstatā pasīvam, indikatīvs pretstatā pārējām izteiksmēm, nominatīvs pretstatā atkarīgajiem locījumiem. Šīs opozīcijas ļauj nošķirt situācijas ar komunikatīvi būtisku izjutēju no situācijām, kurās izjutējam nav tik būtiska loma.

4.3. Darītāja un izjutēja lomu robežošanās

Darba 3. nodaļā norādīts, ka subjekta loma kā makroloma apvieno vairākas konkrētākas lomas. Iepriekšējās apakšnodaļās tika analizēti darītāja izteikšanas līdzekļi, kā arī izjutēja izteikšanas līdzekļi. Lielākoties abas semantiskās lomas gramatiski tiek izteiktas ar vieniem un tiem pašiem līdzekļiem. Ekscerpētajā valodas materiālā ir virkne piemēru, kuros subjekta lomai piemīt gan darītāja, gan izjutēja pazīmes.

Aplūkojot subjekta lomu sīkāk darītāja un izjutēja lomā, precīzāk iespējams noteikt īstenības situācijas tipu. Predikāts var nosaukt, piemēram, stāvokli vai aktīvu darbību. Tas ietekmē arī situācijas dalībnieku lomu ar konkrēto verbu nosauktajā situācijā – semantiskais subjekts var būt darbības darītājs vai procesa, stāvokļa izjutējs.

Grūtības precizēt subjekta lomu var rasties tādēļ, ka nav vienprātības par kāda verba piederību noteiktai tematiskajai grupai. Tā, piemēram, valodnieku vidū mēdz atšķirties uzskati par intelektuālas darbības verbiem:

9. klasē ķīmijā skolēni zina par bīstamo vielu ietekmi uz cilvēka veselību un prot sniegt pirmo palīdzību nelaimes gadījumos. (K)

Anorektiķi nemitīgi domā par ēdienu .. (K)

Dž. Līčs šķir inertas uztveres verbus, pie tiem pieskaitot verbus *domāt, zināt, saprast, iztēloties, aizmirst* u. c., norādot, ka tie neietver apzinātu piepūli (Leech 2004, 26). Atbilstoši šim viedoklim, gan aktants *skolēni*, gan aktants *anorektiķi* ir izjutējs.

Savukārt I. Freimane uzskata, ka minētie verbi būtu jāaplūko aktīvās personas, respektīvi, darītāja lauka sakarā. “Aktīvās personas lauku veido aktīva darbība ar aktīvu subjektu (agensu)” (Freimane 2008, 123). Verbi *zināt, domāt, koncentrēties, pētīt, uzskatīt* atbilstoši valodnieces uzskatiem ietilpst darītāja intelektuālajā laukā (sīkāk par to sk. Freimane 2008, 125), piemēram:

Tad viņš rūpīgi koncentrējās, ar piemiegtu aci nomērīdams attālumu starp dūcīti un grīdu .. (K)

Aleksis pētīja namu pamatus, meklējot ūdenskrānu. (K)

Senie maiji uzskatīja pirti par neatņemamu sastāvdaļu slimību ārstēšanā. (K)

Tātad no minētā I. Freimanes viedokļa izriet, ka ar šiem darbības vārdiem nosauktajā situācijā subjekts ir darītājs, nevis izjutējs.

Līdzīgs ir A. Mustajoki viedoklis, proti, valodnieks šajā sakarā uzsver, ka tādi verbi norāda uz informācijas apstrādi, tātad no situācijas dalībnieka tiek prasīta aktīva, apzināta rīcība. Tādā gadījumā subjekts, kaut arī ne pilnībā kontrolē informācijas apsvēršanu, tomēr mērķtiecīgi veic intelektuālo darbību, tātad ir darītājs (Mustajoki 2006, 213).

Pēc promocijas darba autores domām, I. Freimanes un A. Mustajoki paustajam viedoklim var piekrist, taču jāņem vērā, ka intelektuālā darbība subjekta aktivitātes ziņā var būt atšķirīga. Tā, piemēram, verbs *zināt* nosauc citas apzinātas darbības – mācīšanās – rezultātu. Zināšanu apguve noteikti prasa subjekta aktīvu iesaistīšanos, tātad subjektam ir jābūt darītājam, savukārt zināšanu esamību varētu uzskatīt par stāvokli, tātad subjekts varētu būt izjutējs vai arī darītājs ar izjutēja iezīmēm. Turpretim verbs *domāt*, kam “Mūsdienu latviešu valodas vārdnīcā” minētā nozīme ir ‘izziņas darbībā censties noskaidrot īstenības parādības, to būtību, veidot slēdzienus, secinājumus par tām’ (MLVV_T), nepārprotami norāda uz aktīvu subjekta prāta darbību. Līdzīgi arī verba *koncentrēties* nozīme ‘apzināti koncentrēt savu uzmanību’ (LVV_T) norāda uz aktīvu

subjektu, respektīvi, darītāju. Tas nozīmē, ka intelektuālo jeb domāšanas verbu grupā atrodami verbi, kuru subjektam piemīt divu lomu – darītāja un izjutēja – pazīmes.

Semantisko lomu robežgadījumi saistāmi arī ar vienādiem izteikšanas līdzekļiem, jo tie apgrūtina lomu noteikšanu.

Subjekta lomu nošķiršanā nozīmīga ir teikumā lietotā darbības vārda izteiksme.

Sal. *Māsa lasa grāmatu.*

Māsai jālasa grāmata.

Pirmajā piemērā var nošķirt ar lietvārda nominatīvu izteiktu subjektu un ar lietvārda akuzatīvu izteiktu objektu. Šajā piemērā lietota īstenības izteiksme, kas norāda, ka ar darbības vārdu izteiktā darbība reāli notiek. Tā kā lasīt nav iespējams neapzināti, tad var sacīt, ka *māsa* veic aktīvu darbību. Otrajā piemērā ir tāda pati situācija ar tiem pašiem situācijas dalībniekiem – subjektu un objektu. Taču situācija atspoguļota citādi – īstenības izteiksmes vietā izmantota vajadzības izteiksme, tādēļ subjekts izteikts ar lietvārda datīvu, bet objekts izteikts ar lietvārda nominatīvu. Kā zināms, vajadzības izteiksme “norāda uz nepieciešamu, obligāti īstenojamu darbību” (VPSV 2007, 416). Tātad īstenības izteiksmes teikumā aktants *māsa* ir darītājs, savukārt vajadzības izteiksmes teikumā var runāt par darītāja un izjutēja lomas vienlaicīgu piemītību.

Vienlīdz svarīgi ir pievērst uzmanību arī darbības vārda atgriezeniskumam, kas raksturo konkrēto īstenības situāciju. Atgriezeniskie darbības vārdi var teikumam piešķirt modālu nozīmi, piemēram, teikumā

Nespēju turēties pretī kārdinājumam, man apēdās pāris sliktas lietas. (K)

atgriezeniskais darbības vārds *apēsties* norāda uz spontānu, nekontrolētu darbību. Subjekts teikumā izteikts ar datīvu. Tā kā darbība notikusi spontāni, *man* vairs nav uzskatāms tikai par darītāju vien, drīzāk šajā teikumā izteikta arī izjutēja loma.

Modālas nozīmes ir arī šādos teikumos:

Severīnam nepatīk melot. (K)

.. reizēm viņam gribējās uzstāt priekšniekam uz pleca. (K)

Pirmajā teikumā *Severīns* jūt nepatiku pret meliem, savukārt otrajā piemērā *viņš* jūt vēlmi uzstāt priekšniekam uz pleca. Tātad abi situācijas dalībnieki vispirms sajūt nepatiku vai vēlēšanos ko darīt un tad pieņem lēmumu sākt darboties. Līdz ar to abi izjutēji vienlaikus ir darītāji.

Kā redzams iepriekš minētajos piemēros, vienam situācijas dalībniekam vienlaikus var būt divas semantiskās lomas, piemēram, subjekts ir gan darītājs, gan izjutējs. Te var minēt arī dažus atgriezenisko un tiešo verbu pārus, kuros atgriezeniskais verbs izsaka

aktīvu iesaistīšanos uztveres situācijā, bet tiešais verbs izsaka pasīvu uztveri. Šādi pāri ir, piemēram, *klausīties* un *dzirdēt*, *skatīties* un *redzēt*. Atgriezeniskais darbības vārds norāda, ka skaniskas vai vizuālas informācijas uztvērējs ne tikai fiksē notiekošo, bet arī velta zināmu daļu savas enerģijas, lai informāciju varētu uztvert, piemēram:

Mēs pamatīgi izstaigājam .. Ermitāžu, rūpīgi klausāmies gides stāstīto. (K)

Es noskatījos Mihaila Gruzdova izrādi Baraba, kas manī atstāja ļoti spēcīgu iespaidu. (K)

Aplūkotajos piemēros darbības vārdi *klausīties* un *noskatīties* teikumiem piešķir apzinātas uztveres niansi. Tātad aplūkotajos piemēros subjekti *mēs* un *es* ir ne vien darītāji, bet vienlaikus arī izjutēji.

Ja situācijas dalībnieks uzņemas vairākas lomas vienlaikus, tad var runāt par **semantisko lomu sinkrētismu**. Ir iespējams šķirt dažādus sinkrētisma veidus, tādēļ ir svarīgi pievērst uzmanību teikuma semantiskās un sintaktiskās struktūras attieksmēm. Teikuma sintaktiskās struktūras pamatā var būt vienkārša semantiskā struktūra, proti, viena propozīcija, bet ir gadījumi, kad teikuma sintaktiskajā struktūrā tiek īstenota sarežģītāka semantiskā struktūra, respektīvi, vairākas propozīcijas (plašāk par polipropozitīviem teikumiem sk. 6. nodaļā). Teikumā ar vienu propozīciju situācijas dalībniekam var būt vairākas lomas vienlaikus, piemēram,

Viņa drebošiem pirkstiem sataustīja pulsu .. (K),

kur aktants *viņa* ir gan izjutējs, gan darītājs pie verba *sataustīt*.

Savukārt polipropozitīvos teikumos situācijas dalībniekam katrā propozīcijā ir cita semantiskā loma, piemēram,

Kaut kas Leitāna teiktajā Mikijam lika sarausīties. (K)

Šajā piemērā ir objekta infinitīvs, respektīvi, “darbības vārda nenoteiksmes forma, kas teikumā nosauc darbību, kuru veic ar papildinātāju izteikts darītājs” (VPSV 2007, 266). Verbs *likt* aplūkotajā piemērā atklāj semantisku niansi – darbība nenotiek brīvprātīgi, ir kāds ietekmētājfaktors. Teikumā ir izteiktas divas propozīcijas un katrā no tām *Mikijam* ir sava loma. Pirmajā propozīcijā *Mikijam* uztver *Leitāna* teikto, tātad ir izjutējs, savukārt otrajā propozīcijā *Mikijam* pret paša gribu ir darītājs.

Lai varētu norobežot darītāja lomu no izjutēja lomas, var izmantot agensivitātes testu (sk., piemēram, Jackendoff 1972; Jackendoff 1990; Saeed 2009; Radford 1988). Tas nozīmē, ka teikums tiek pārveidots, iekļaujot tajā apstākļa vārdus *apzināti* un *tīši, tīšām*. E. Redfords norāda, ka šie apstākļa vārdi ir lietojami tikai kopā ar darītāju (Radford 1988, 375), piemēram:

Jānis apzināti noripināja bumbu lejā no kalna.

**Bumba apzināti noripoja lejā no kalna.*

Tas nozīmē – lai noteiktu, kura no divām semantiskajām lomām izteikta, teikumā jāiesaista minētie apstākļa vārdi. Ja to iespējams izdarīt, tad jādomā, ka teikumā nosaukts darītājs. Taču te jāņem vērā arī darītāja lomas izpratne, jo, kā jau rakstīts iepriekš, par darītāju mēdz uzskatīt arī nedzīvus priekšmetus. Pēc promocijas darba autores domām, nedzīvi priekšmeti par darītājiem var tikt uzskatīti, ja tie ir metaforizēti. Ja tā nav, tad tie būtu jāuzskata vai nu par instrumentiem kāda dzīva darītāja rokās, vai par tēmām.

Agensivitātes tests derīgs gadījumos, kad aktantam situācijā ir tikai viena loma, lai izšķirtos par to, vai tā ir darītāja vai kāda cita semantiskā loma. Taču tad, ja aktants situācijā uzņemas vienlaikus vairākas lomas, agensivitātes tests ļauj noteikt tikai darītāja lomas esamību, bet nepalīdz noteikt otru lomu.

Aktanta semantiskā loma atkarīga no verba nozīmes. Tā, piemēram, teikumā *Elīna vērtējoši apskata katru priekšmetu istabā* .. verba *apskatīt* nozīme ‘ar skatienu uztvert, aptvert. Skatoties iepazīties (ar ko), arī izpētīt (ko)’ (LLVV_T) norāda, ka aktants *Elīna* ir gan darītājs, kas vērš skatienu uz priekšmetiem istabā, gan izjutējs, jo ar redzi uztver vizuālo informāciju.

Rezumējot svarīgāko, jāatceras, ka darītājs pilnībā iesaistās darbībā, tātad darbība ir atkarīga no darītāja un ir vērsta uz rezultātu, tā ir mērķtiecīga. Savukārt izjutējs nav tieši iesaistīts darbībā, kuru viņš izjūt, respektīvi, viņš nepiedalās situācijā savas gribas vadīts, bet gan izdzīvo to, kas ar viņu notiek. Prototipisks izjutējs izjūt stāvokļus, kuros nav darītāja.

4.4. Īpašnieka lomas izteikšanas līdzekļi latviešu valodā

Vēl viena subjekta loma ir **īpašnieks jeb posesors**. Īpašnieka loma, salīdzinot ar citām subjekta lomām, ir vienkāršāk nošķirama, jo tās galvenā pazīme ir kā piederība. E. Jakaitiene šo semantisko lomu skaidro kā personu, kurai pieder objekts (Jakaitienē 1988, 63). Līdzīga definīcija zināma krievu valodniecībā: posesors ir teikumā minētā objekta īpašnieks (БЭС 2000, 83).

Īpašnieka lomas definīcijai pilnībā atbilst tādi teikumi kā, piemēram,

*Var lidot vecās džinsās, bet īstam **pilotam** ir kombinezons.* (K)

*Ne visiem **uzņēmumiem** ir savas IT nodaļas.* (K)

Minētajos piemēros izteikta piederības nozīme. Kā norāda I. Lokmane, šī nozīme “visskaidrāk uztverama, ja apkaimē ir verbs *būt* resp. *nebūt* piederības nozīmē” (Lokmane 2002a, 154).

Šī loma latviešu valodā tipiski tiek izteikta **ar determinantu datīvā**.

Augstskolai ir datoraprīkojums, kas nodrošina studējošo vajadzības. (K)

Augstākās izglītības padomei ir zīmogs ar tās nosaukumu. (K)

Minētajos piemēros redzams verbs *būt* piederības nozīmē, taču, kā liecina mūsdienu latviešu valodas korpusa materiāli, ir virkne piemēru, kuros lietots verbs *piederēt*, tādējādi vēl vairāk uzsverot piederības nozīmi. Verbs *piederēt* nozīmē ‘1. Būt (kā) īpašumā; būt (kāda) rīcībā, (kāda) izveidotam. 2. Būt (kāda) radītam, ierosinātam. 3. Ietilpt, būt iekļautam (kāda grupā)’ (LVV, 828). Kā liecina šī verba nozīmes skaidrojums, *piederēt* var priekšmets vai lieta⁵⁶:

Jahtas parasti pieder lielām organizācijām. (K)

Jau divus gadus man kopā ar kompanjonu pieder neliela viesnīcīna Austrijā. (K)

Piederēt var arī kāds abstrakts jēdziens, piemēram:

Tiesības uz patentu pieder darba devējam (K)

Latvijas Republikā valsts mēroga izložu organizēšanas monopols pieder valstij. (K)

Izgudrotājam neatkarīgi no tā .. ir neatsavināmas personiskās tiesības (K)

Sistēmas lietotājam ir viena *parole* un divi *paraksti* (K)

Ar verbu *piederēt* var būt norādīts idejas autors, piemēram,

Interjera un delikatešu centra ideja un koncepcija pieder kompānijai Reaton. (K)

Pārnestā nozīmē piederība norādīta šādos teikumos:

Modernā vācu sabiedrība uzskata, ka nacistu noziegumi pieder pagātnei. (K)

Lielākoties sapņi pieder tikai un vienīgi prāta zemapziņas stāvoklim. (K)

Pie 3. nozīmes skaidrojuma vārdnīcā norādīts, ka piederību kādai grupai izsaka ar prievārdisku konstrukciju *pie kā* (LVV, 828). Mūsdienu latviešu valodas korpusā atrodami piemēri, kuros īpašnieks izteikts ar datīva formu, kā arī ar prievārdisku konstrukciju:

Šai sēņu grupai pieder arī uzpūstā saknene. (K)

Baravikas pieder garšīgākajām un vērtīgākajām sēnēm. (K)

Zelta brūnsardzene pieder pie vēla rudens sēnēm. (K)

Pie ēdamajām sēnēm pieder gan stobriņu, gan arī lapiņu sēnes. (K)

⁵⁶ Piemēros pasvītrots īpašums.

Aplūkotie piemēri ļauj secināt, ka piederības nozīme atklājas teikumos, kuros īpašnieks ir cilvēks vai cilvēku kopums, bet tāpat arī teikumos, kuros īpašnieks ir kāds abstrakts jēdziens, piemēram, *pagātne* (sk. piemērus ar pārnesto nozīmi).

Īpašnieka loma var būt izteikta arī ar piederības ģenitīvu, proti, **ar vārdkopas atkarīgo komponentu** – apzīmētāju ģenitīvā –, piemēram:

Klienta datu izmaiņas fiziskai personai ir bez maksas. (K)

Kapu svētki Aizkraukles rajonā katoļu kapos notiks jūlija 1. sestdienā. (K)

Kādi izskatīsies slavenību bērni? (K)

Sanda Prūša ekipāža iegūst 1. vietu. (K)

Tomēr tādā gadījumā ar apzīmētāju ģenitīvā izteikta īpašnieka loma ir sekundāra. Centrālā uzmanība ir vērsta uz apzīmētāja nosaukto priekšmetu, lietu vai parādību. Atšķirību, kas pastāv starp datīva formā izteiktu īpašnieku un ģenitīva formā izteiktu īpašnieku, norādījusi gan I. Lokmane, gan Tamāra Buligina un Velta Staltmane. I. Lokmane uzsvērusi, ka piederības nozīmes izteikšanā abi locījumi savstarpēji konkurē, turklāt starp tiem veidojas semantiskas atšķirības, respektīvi, “datīvs norāda, ka piederības attieksmes pastāv runas momentā, turpretim ģenitīva izteiktajai piederībai šādas aktualizācijas nav” (Lokmane 2002a, 155).

T. Buligina un V. Staltmane par ģenitīvu norādījušas, ka tas tiek lietots atributīvos savienojumos tad, kad piederības attieksmes neietilpst apgalvojumā, bet gan veido apgalvojuma prezumpciju (Булыгина, Сталтмане 1985, 210). Savukārt piemēros, kuros ģenitīvs lietots līdzās verbam *būt*, uzmanība tiek vērsta nevis uz piederības faktu, bet gan uz jau zināma objekta īpašnieku (Булыгина, Сталтмане 1985, 210), piemēram,

Tā ir Eda iespēja kļūt par kaut ko vairāk nekā cilvēku. (K)

Tā ir Arsenāla komandas laika gaitā apliecināta prasme. (K)

Piederību izsaka arī ar piederības vietniekvārdiem:

Pārliecinieties, vai uzzīņu dienesta datu bāzē ir patiesa informācija par jūsu firmu. (K)

Tā nav mana māte, tā ir mana sievasmāte. (K)

Kā norādīts iepriekš, piederības nozīme, respektīvi, piederības noliegums izpaužas teikumos ar verbu *būt* un *piederēt* noliegtām formām, piemēram:

Bankas piedāvātos pārskaitījumu pakalpojumus iespējams saņemt pat tad, ja jums nav konta šajā bankā. (K)

Cilvēkam nepieder pat viņa atmiņas. (K)

Noliegumā atklājas daudz sarežģītākas teikuma semantiskās un sintaktiskās struktūras attieksmes. Faktiski tiek noliegta kaut kā piederība, tātad, aplūkojot teikuma semantiskās

struktūras īstenošanos sintaktiskajā struktūrā, var teikt, ka piederības objekta situācijā nemaz nav, proti, tā esamība ir noliegta, taču neesošais objekts sintaktiski ir izteikts. Sintaktiskās pozīcijas aizpildīšana ir svarīga, jo tādējādi tiek norādīts, kas tieši nepieder īpašniekam. Abu teikuma struktūru attieksmēm noliegumā būtu veltāms atsevišķs pētījums.

Teikumā *Andreja austiņai nav mikroфона un lidojot izsaukuma signālu dzirdēt ir grūti* (K) situācijas dalībnieks *austiņa* ir gan piederības objekts, gan arī pazīmes nesējs. Pārveidojot teikumu, ar propozīciju palīdzību iespējams atklāt abas situācijas un dažādās semantiskās lomas:

ANDREJS/Īp+BŪT/Pred+AUSTIŅA/Īpu⁵⁷)

AUSTIŅA/Pn/Īp+BŪT/Pred+MIKROFONS/Paz/Īpu)

Otrajā propozīcijā aktantu *austiņa* var uzskatīt gan par pazīmes nesēju, kura daļa, precīzāk, daļas trūkums ir tieši šim aktantam raksturīga pazīme, gan arī par īpašnieku, kuram trūkst kādas konkrētas daļas. Atkarā no šī aktanta interpretācijas arī *mikrofonam* var būt gan pazīmes, gan arī īpašuma semantiskā loma.

Aplūkojot izjutēja lomu, tika minēti piemēri, kuros izjutējs vienlaikus ir arī darītājs. Arī piederības nozīme var kombinēties ar citām nozīmēm.

Tā, piemēram, teikumā

Atmosties, tev vairs nav sešpadsmit [gadi], lai ticētu pasakām par mūžīgo mīlestību. (K)

dalībnieks *tev* ir ne vien īpašnieks, kuram ir vairāk par sešpadsmit gadiem, bet arī izjutējs, jo novecošana ir process, kas ir sajūtams. Šādā gadījumā izjūtas var traktēt līdzīgi kā kādu lietu, kas arī var piederēt (Lokmane 2002a, 154). Tātad, ja subjektam pieder abstrakts īpašums, subjektu var uzskatīt arī par izjutēju.

Līdzīgi analizējami piemēri, kuros kā piederības attieksmju objekts minētas dzīvas būtnes:

Toties nākamajā dienā Leila Severīnam vaicāja: – ko tu teiktu, ja tev būtu māsiņa? (K)

Reizēm Mikijam likās, ka Leitānam vispār nav draugu. (K)

Patstāvīgā nozīmē lietotam verbam *būt* ir dažādas nozīmes, proti, eksistenciālā, piederības un atrašanās nozīme (Freimane 1985, 50; par to sk. arī Ozols 1963 (1967); Kārklīšs 1976a; Valdmanis 1987). Viena no tām ir piederības nozīme, taču tādā gadījumā verbu *būt* var

⁵⁷ Termina *īpašums* nozīmē lietots arī termins *piederums*, ar to saprotot ar “teikumpriekšmetu nosauktos rīkus, kas pieder vai kurus lieto ar datīvu nosauktais atkarīgā divdabja subjekts” (Ozols 1961 (1993), 159). Sīkāk par to sk. arī promocijas darba 2.2. nodaļā.

aizstāt ar verbu *piederēt*. Lai pārliecinātos par verba *būt* nozīmi, minētos teikumus var mēģināt pārveidot, verba *būt* vietā lietojot verbu *piederēt*:

*.. *ko tu teiktu, ja tev piederētu māsiņa?*

**Reizēm Mikijam likās, ka Leitānam vispār nepieder draugi.*

Pārveidojumu gaitā tiek iegūti teikumi, kuru funkcionēšana dabiskā latviešu valodā ir apšaubāma. Šajā gadījumā *māsiņa* un *draugi* nav tipiski piederības objekti. Minētajos piemēros raksturots noteikts stāvoklis, proti, māsas vai draugu esamība, tādējādi teikumā var saskatīt izjutēja nozīmi. Turklāt šo lomu savstarpēja saplūšana uzskatāma par loģisku, jo, kā norādījušas T. Buligina un V. Staltmane, piederības konstrukcijas ir cieši saistītas ar eksistenciālajām konstrukcijām (Булыгина, Сталтмане 1985, 209).

Var secināt, ka šaubas par īpašnieka lomu nerada teikumi, kuros ir darbības vārds *piederēt*. Ja teikumā ir darbības vārds *būt* vai tā nolieguma forma, tad sīkāk jāanalizē *būt* nozīme. Atkarībā no *būt* lietojuma – tas var būt gan eksistenciālā, gan piederības nozīmē lietots – teikumā var būt realizēta īpašnieka loma, kurai uzslāņojas vēl kāda cita semantiskā loma.

4.5. Pazīmes nesēja lomas izteikšanas līdzekļi latviešu valodā

Pie subjekta lomām jānosauc arī **pazīmes nesēja** loma. Termins ir kalkēts no atbilstoša krievu valodas termina *носитель признака, носитель свойства* (sk. Адамец 1978, 25; Белошاپкова 1977, 125). Šāds vārdkoptermins ir atrodamas arī A. Ozola rakstā “Vārds datīvā kā teikuma loceklis”, kur, aplūkojot datīvu pie vienpersonas verbiem, A. Ozols norādījis, ka šādiem verbiem ir tikai “trešās personas morfoloģiskā forma” un ka “teikuma sakarā tā tiek saistīta ne tikai ar personas pronomena nominatīvu, bet zināmos gadījumos arī ar personas pronomena datīvu kā darītāju vai darbības izjutēju resp. vārdu, kas nosauc kādu reālu objektu kā zināmas pazīmes nesēju” (Ozols 1957 (1967), 161). No tā izriet, ka pazīmes nesējs rāda ar izteicēju nosaukto pazīmi, tātad jebkura loma zināmā mērā ir pazīmes nesēja loma, taču darbā ar pazīmes nesēju tiek saprasta tāda semantiskā loma, kas saistīta ar nominālu izteicēju.

Promocijas darba autore ir domājusi arī par citiem šīs lomas nosaukšanas variantiem, piemēram, *pazīmes izteicējs* vai *pazīmes īpašnieks*, taču šādi vārdkoptermini

varētu radīt pārpratumus, jo gan *izteicējs*, gan *īpašnieks* jau funkcionē latviešu valodniecībā kā patstāvīgi termini. Turklāt vārdkoptermiņš *pazīmes nesējs* lietots arī citos pētījumos (sk., piemēram, Lokmane 2002a), tādēļ, pēc darba autores domām, ir lietderīgi paturēt kalkēto terminu.

Pazīmes nesēja loma dažkārt tiek saukta arī par tēmu. Tā, piemēram, J. Padučeva, rakstot par dažādām semantiskajām lomām, līdās makrolomām *agensam* un *paciensam* min trešo makrolomu *tēmu*. Tā ir loma, kas tiek piedēvēta īpašības nesējam, kā arī objektam, kas tiek pārvietots, piemēram, *Jaundzimušais sver 4 kg; Ivans klibo; Atnes tasīti* (Падучева 2004, 55). Tātad J. Padučevas minētais *īpašības nesējs* piemērā *Jaundzimušais sver 4 kg* ir tas pats pazīmes nesējs.

Pazīmes nesējs ir teikumos, kuros ar nominālu izteicēju ir nosaukta subjekta pazīme:

Patiesība vienmēr ir relatīva. (K)

Bankas **speciālisti** ir enerģiski, jauni, savā darbības jomā kompetenti. (K)

Zupa ir pārāk bieza. (K)

Valmieras un Ventspils reģionālās vides pārvaldes **funkcijas** ir līdzīgas. (K)

Kā liecina minētie piemēri, pazīmes nesējs var būt gan dzīva būtne, piemēram, *speciālisti*, gan ēdiens, piemēram, *zupa*, gan abstrakts jēdziens, piemēram, *funkcijas*.

Pazīmes nesējs, tāpat kā citas subjekta lomas, var būt izteikts **ar teikuma priekšmetu nominatīvā**, piemēram:

Parādnieku par maksātnespējīgu pasludina tiesa, un tās **spriedums** ir galīgs. (K)

A/s maksātnespējas **process** Administrācijai tieši šā iemesla dēļ ir aktuālākais. (K)

Viņas **pagātne** ir miglaina un **nākotne** bīstama. (K)

Savukārt vajadzības izteiksmē tas tiek izteikts **ar teikuma priekšmetu datīvā**, piemēram:

Apdrošinātajam ir jābūt reģistrētam vai jāreģistrējas pie ģimenes ārsta. (K)

Jauna transportlīdzekļa **pārdevējam** ir jābūt autorizētam dīlerim, kas var izsniegt transportlīdzekļa garantiju. (K)

Prezidenta kancelejas **darbiniekiem** ir jābūt divtik piesardzīgiem, veicot jebkāda veida darbības. (K)

Līdzīgi kā runājot par citām subjekta lomām, arī pazīmes nesēja sakarā var runāt par **nullformām**, piemēram:

Špikera lapas var slēpt arī uzvalka piedurknēs, bet tad ir jābūt ļoti manīgam, lai īstā laikā tās paspētu atkal noslēpt. (K)

Ir jābūt atvērtiem un gataviem saņemt un dot. (K)

Ir jābūt ļoti gudram, lai saprastu, kad palīdzīgu roku sniegt un kad ļaut pašam cīnīties. (K)

Šo piemēru sakarā promocijas darba autore sliecas domāt, ka tajos ir izteikts subjekta vispārinājums, jo kontekstā nav izdevies atrast nullformas referentu. Tā visos minētajos piemēros pazīmes nesējs var būt jebkurš cilvēks. Taču atšķirībā no citu subjekta lomu vispārinājuma piemēriem, kur vispārinājumu norāda verbāls predikāts trešās personas formā, šajos teikumos iespējamo pazīmes nesēju teikuma sintaktiskajā struktūrā vienmēr rāda izteicēja nominālā daļa. Turklāt atšķirībā no verbāla predikāta, kas norāda tikai personu, nomināls izteicējs norāda gan personu, gan skaitli, gan dzimti. Pēc promocijas darba autores domām, tieši modālā nozīme, kas piemīt aplūkotajiem teikumiem, ļauj sintaktiski neizteikt pazīmes nesēju.

Par kontekstuāli nosacītu pazīmes nesēja nullformu varētu runāt šādos piemēros:

Šeit ūdenī varēja nemazgāties, bet, lai izdzīvotu, ir jābūt sportistam. [Viņš papeldēja garām saldējumam un ilgi stāvēja pie bumbas.] (K)

[Mākslinieks ar nožēlu atzīst, ka tagad dominē nauda.] Lai strādātu ar koku, ir jābūt fanātiķim, kas naudu neskaita. (K)

Tādā gadījumā pazīmes nesēji ir *viņš* un *mākslinieks*, taču tāpat ir iespējams, ka piemēros domāti vispārināti pazīmes nesēji.

Kā redzams, pazīmes nesēja loma ir teikumos ar nomināliem izteicējiem, respektīvi, uz pazīmes nesēja lomu norāda tieši izteicēja nominālā daļa, kas savukārt izsaka pazīmi.

Taču pazīmes nesējs var būt arī teikumos ar verbāliem izteicējiem. Tādā gadījumā tas tiek izteikts vārdkopā. Atšķirībā no pārējām subjekta lomām, kas vārdkopā tiek izteiktas ar vārdkopas atkarīgo komponentu ģenitīvā, pazīmes nesējs tiek izteikts **ar vārdkopas neatkarīgo komponentu**, bet pazīme tiek izteikta ar vārdkopas atkarīgo komponentu, piemēram:

*Baltais **mags** izgatavo tikai tādas talismanus, kuri izstaro vislabvēlīgāko ietekmi.* (K)

*Baltais filca rumpja **sildītājs** padarīja viņu līdzīgu kukaiņu kūniņai.* (K)

Šādi izteikts pazīmes nesējs teikumā ir ne vien saistīts ar pazīmi, bet var būt saistīts arī ar kādu darbību, tādējādi paralēli pazīmes nesēja lomai uzņemoties vēl kādu semantisko lomu. Tā, piemēram, *mags* ir ne vien pazīmes nesējs, bet arī darītājs verba *izgatavot* aktantu struktūrā. Par metaforizētu, tātad neprototipisku, darītāju var uzskatīt arī *sildītāju*.

Ar vārdkopas neatkarīgo komponentu izteikts pazīmes nesējs var būt izteikts jebkādā locījumā, tādējādi pazīmes nesējs papildus var uzņemties ne vien subjekta, bet arī objekta lomu, piemēram:

*Viņai pavisam noteikti vajadzēja redzēt mazo **istabu**.* (K)

*Kāds tēvs ar savu mazo **dēlēnu** bija devies ikdienas gaitās ..* (K)

Pirmajā piemērā aktants *istaba* ir ne vien pazīmes nesējs, bet arī tēma, bet otrajā piemērā aktants *dēlēns* ir pazīmes nesējs un cietējs vienlaikus.

5. Objekta lomu izteikšanas līdzekļi latviešu valodā

Svarīgākās lomas teikuma struktūrā ir subjekts un objekts (Palmer 1994, 31; sk. arī Holvoet 2009, 16), tās tiek sauktas arī par gramatikas kodola lomām (Farrell 2005, 14). Predikāts kopā ar subjektu veido teikuma struktūras predikatīvo jeb gramatisko minimumu. Savukārt objekts vajadzīgs, lai kopā ar predikatīvo minimumu veidotu teikuma struktūras semantisko minimumu.

Objekts latviešu valodniecībā tiek skaidrots kā “vispārināta semantiskā loma, vispārīgs situācijas dalībnieks, uz ko darbība kādā veidā vērsta (VPSV 2007, 266). Kā norāda I. Freimane, objekta nosaukums pie verba rāda ne vien darbības virzienu, bet arī darbības subjekta aktivitāti (Freimane 2008, 77). Tātad objekts ir saistīts ar aktīvu subjektu un teikumā iesaistās uz labējās valences pamata.

Objekta loma ir saistīta arī ar darbības vārda semantisko valenci. Tā ir darbības vārda spēja “sintaktiski saistīties ar noteiktu semantisku kategoriju vārdu formām” (VPSV 2007, 349). Objekta loma ir tikai pārejošu (divvalentu, trīsvalentu, retāk četrvārtu) darbības vārdu argumentu struktūrā. Pārejoši darbības vārdi “nosauc darbību, kas vērsta uz objektu” (VPSV 2007, 285; sk. arī Paegle 2003; MLLVG I 1959; Nītiņa 2001; Ciematniece 2014). Pārejošu verbu sakarā Talmī Givons (*Talmy Givón*) norādījis, ka prototipiski⁵⁸ pārejoši verbi ir *break* (angl. ‘lauzt’), *build* (angl. ‘būvēt’), *make* (angl. ‘gatavot’), *chop* (angl. ‘skaldīt’), *destroy* (angl. ‘iznīcināt’) u. c. (Givón 2001, 630). T. Givona viedoklim par prototipiskiem pārejošiem verbiem piekrīt arī A. Vežbicka, norādot, ka tie ir verbi, kas nosauc fizisku darbību (Wierzbicka 2004, 421; sīkāk par prototipiskām pārejošām situācijām sk. arī Hopper, Thompson 1980). Tādējādi prototipiska pārejoša situācija, kā min A. Vežbicka, nozīmē mērķtiecīgu cilvēka darbību, kurā dzīva būtne/cilvēks kontrolē un ietekmē mēmus objektus, respektīvi, objektus, kas nerunā: *cērt koku, lauž zaru, kur uguni, cep dzīvnieku, būvē patvērumu* utt. (Wierzbicka 2004, 421). Līdzīgu viedokli paudis R. Jakobsons, norādot, ka pārejošas darbības subjekts ir dzīva būtne, savukārt šādas darbības objekts ir nedzīva būtne jeb vienība (Jakobson 1984, 71). Tādējādi arī prototipisks objekts ir saistāms ar fizisku darbību.

Promocijas darbā šķirti **tiešie un netiešie objekti**, ar tiem, gluži tāpat kā ar objektu, saprotot semantiskās lomas. Latviešu valodniecībā tiešo un netiešo objektu skaidro

⁵⁸ Prototipu teorija tiek lietota semantisko lomu izpētē (par to sk. 3. nodaļā, kā arī, piemēram, Foley, Van Valin 1984; Kuplā 2013).

sintaktiski: tiešais objekts ir “objekts, ko izsaka ar papildinātāju akuzatīvā” (VPSV 2007, 404), netiešais objekts ir “objekts, ko izsaka ar papildinātāju datīvā vai prievārdisku savienojumu” (VPSV 2007, 254).

Promocijas darba pamatā esošā izpratne par objektiem kā semantisku kategoriju balstīta uz diviem atzinumiem. Pirmkārt, uz atzinumu par to, ka tiešie objekti tipiski tiek izteikti ar papildinātāju⁵⁹ akuzatīvā un tipiski nosauc nedzīvus situācijas dalībniekus, kuriem nav rīcībspējas, bet netiešie objekti tipiski tiek izteikti ar papildinātāju datīvā un nosauc dzīvus situācijas dalībniekus, uz kuriem vērsta darbība; otrkārt, uz atzinumu par to, ka situācijas dalībnieks, kurš ir izteikts ar akuzatīvu, ir situācijā atkarīgs no darītāja un veido situācijas centru (Якобсон 1998, 140), bet ar datīvu izteiktais situācijas dalībnieks atrodas situācijas perifērijā (Якобсон 1998, 157). Tātad gan ar akuzatīvu, gan ar datīvu izteiktais situācijas dalībnieks tiek pakļauts darbībai, taču darbības ietekme ir atšķirīga.

R. Jakobsons norāda arī to, ka ar datīvu izteiktais situācijas dalībnieks eksistē neatkarīgi no darbības, bet ar akuzatīvu izteiktais situācijas dalībnieks var eksistēt pirms darbības un darbības gaitā piedzīvot pārmaiņas, kā arī tas var būt darbības rezultāts, respektīvi, tas var rasties darbības gaitā (Якобсон 1998, 157). Šis atzinums atklāj to, kādas ir tiešā un netiešā objekta lomu prototipiskās pazīmes, respektīvi, kādi situācijas dalībnieki var uzņemties tiešā objekta vai netiešā objekta lomu.

Tā situācijas dalībnieki, kuri uzņemas **netiešā objekta** – saņēmēja, ieguvēja un adresāta – lomas, eksistē neatkarīgi no attiecīgās situācijas, piemēram:

*Viņš **man** atsūtīja sarakstu ar universitātēm Amerikā, kur es varētu studēt maģistrantūrā.* (K)

*Visi **man** atbildēja un atsūtīja katalogus.* (K)

Turpretī dalībnieki, kuri uzņemas **tiešā objekta** – cietēja, tēmas un stimula – lomas, var eksistēt jau pirms attiecīgās situācijas vai rasties situācijas rezultātā. Neatkarīgi no situācijas, precīzāk, jau pirms situācijas, var eksistēt dalībnieki ar visām tiešā objekta lomām, piemēram:

cietējs – *Viņš sasita ne vienu vien kristāla **vāzi**.* (K)

tēma – *Kūko dzeguzīte, un pelēks vīrelis ceļ **vijoli** pie pleca.* (K)

stimuls – *.. rīt redzēšu **vīriešus** uniformā.* (K)

⁵⁹ Papildinātājs ir “teikuma palīgloceklis, kas nosauc (tiešo vai netiešo) darbības objektu un ir pakārtots darbības vārdam, retāk lietvārdam vai īpašības vārdam. Latviešu valodā papildinātājs parasti izteikts ar lietvārda atkarīgo locījumu vai prievārdisku savienojumu” (VPSV 2007, 278).

Savukārt situācijas, precīzāk, darbības gaitā var rasties vai zust dalībnieki ar cietēja vai stimula lomu, piemēram:

cietējs, kas situācijā rodas, – *1626. gadā jezuīti uzcēla **baznīcu***. (K)

cietējs, kas situācijā zūd, – *Vakar pēdējo **bandītu** nogalināja kaut kādi maniaki*. (K)

stimuls, kas situācijā rodas, – *Pēc brīža no mazdārza iekšienes sāka izplatīties drausmīga **smaka** ..* (K)

Darbā jau iepriekš norādīts, ka objekts ir ļoti augsta vispārinājuma līmeņa semantiskā loma, kas apvieno dažādus konkrētākus objektus. Objekta definīcijā nav skaidri noteikts, kā darbība var būt vērsta uz objektu un kādu ietekmi tā atstāj uz to. Atkarā no verba nozīmes var runāt par dažādām objektu semantiskajām lomām.

Salīdzināsim šādus teikumus:

*Kad **vadmala** veļ, tad jācep **pankoki**, lai vadmala tik valkana kā pankoki*. (K)

*Vētra vakarnakt nopostīja vairākas **ēkas***. (K)

*.. treniņbiksēs tērptais puisis atvēzējies spēcīgi iesita **viņam pa degunu***. (K)

*Bandžunā uz ielas ieraudzījām mūsu **volgu**, ar ko atbraucām pērn*. (K)

Aplūkojot minētos piemērus, var konstatēt, ka darbība katrā no piemēriem nosaukto objektu ietekmē atšķirīgi. Tātad teikumos nosauktie objekti veido opozīcijas – tā pirmajā piemērā objekti *vadmala* un *pankoki* darbības gaitā rodas, savukārt otrajā piemērā objekts *ēkas* darbības rezultātā pārstāj pastāvēt, bet trešajā piemērā tiešais objekts *deguns* ir netiešā objekta ķermeņa daļa, kas tiek traumēta. Tātad minētajos piemēros nosauktie objekti ir cietēji, lai gan tie tiek ietekmēti dažādi. Ceturtajā piemērā *volga* ir aktants ar uztveres verbu nosauktā situācijā, tātad tas ir stimuls. Kā redzams, objekta makroloma apvieno tiešos un netiešos objektus ar atšķirīgām ietekmes pakāpēm.

Turpmākajās apakšnodaļās aplūkota **tiešā objekta lomu cietējs, tēma un stimuls**, kā arī **netiešā objekta lomu saņēmējs, ieguvējs un adresāts** izpratne un izteikšanas līdzekļi latviešu valodā. Objekta lomas gluži tāpat kā subjekta lomas robežojas savā starpā, tādēļ uzmanība pievērsta arī minēto lomu robežgadījumiem.

5.1. Cietēja lomas izteikšanas līdzekļi latviešu valodā

Prototipisks tiešais objekts ir **cietējs jeb pacienss**; tas ir darītāja darbības mērķis (Farrell 2005, 14). Cietējs ir semantiskā loma – situācijas dalībnieks, kas pakļauts darītāja veiktajai darbībai. Parasti darbības rezultātā mainās cietēja īpašības, stāvoklis vai

novietojums (VPSV 2007, 70; sk. arī Saeed 2009, 153; Van Valin 2005a, 24; Kroeger 2004, 9). F. Palmers cietēju nodēvējis par dalībnieku, kuru tieši iespaido darītājs, kā arī par darītāja darbības beigu punktu (Palmer 1994, 25). Līdzīgs ir arī V. Plungjana viedoklis par prototipisku objektu, proti, cietēju: tas ir ar apziņu apveltīta darītāja darbībā ieliktās enerģijas galapunkts un darbības rezultātā ar to notiek acīmredzamas fiziskas pārmaiņas (Плунгян 2003, 165), piemēram:

Viņa zina, kā pareizi jāvēra buljons. (K)

Virtuālā AB maksājumu karte netiek izgatavota un izsniegta plastikāta formā .. (K)

Jumīts kūla Jumalīti, kam necepa biezu klaipu. (K)

Minētajos teikumos nosaukta mērķtiecīga darbība, kurai ir dzīvs darītājs un nedzīvs cietējs, proti, tāds situācijas dalībnieks, kas nevar ietekmēt darbību.

Cietējs ietilpst to verbu semantiskajā struktūrā, kuri nosauc fizisku darbību (nevis stāvokli). Tas sasaucas ar A. Vežbickas viedokli, ka prototipisks paciēns ir neanimēts, proti, nedzīvs (Wierzbicka 2004, 421). Arī I. Freimane, rakstot par pārejošiem trīspersonu vārdiem, norāda, ka “tādu verbu leksiskās nozīmēs .. ir semantiskie elementi ‘dzīvs darītājs (persona)’ + ‘mērķtiecīgi darīt’ + ‘ietekmējams objekts’” (Freimane 2008, 77–78). Semantiskais elements ‘ietekmējams objekts’ liek domāt par to, ka tas nav rīcībspējīgs, dzīvs situācijas dalībnieks, bet gan priekšmets, kas darbības laikā tiek iespaidots, piemēram, tiek/netiek radīts (kā *buljons, karte, klaips*).

Kā redzams iepriekš minētajās definīcijās, cietējs tiek saistīts ar vārdiem, kas nosauc fiziskas darbības. Taču cietēja loma tiek saistīta arī ar konkrētas tematiskās grupas vārdiem, proti, ar kustības vārdiem, tādēļ tas definēts kā “pasīvs situācijas komponents, dzīva vai nedzīva reālija, tās daļa, kas pakļauta kustībai, kuras rezultātā var tikt mainītas situācijas dalībnieka īpašības, stāvoklis, novietojums, piem.: *Strādnieki ceļ māju. Skolotāja liek bērniem celt augšā rokas*” (Kuplā 2013, 12).

Tātad prototipiska situācija, kurā iesaistīts prototipisks cietējs, ir dzīva darītāja veikta fiziska darbība, kas ietekmē nedzīvu cietēju.

Šajā sakarā Jeļena Padučeva (*Елена Падучева*) norāda, ka paciēns⁶⁰ atšķiras darbības vārdu nozīmju dēļ, taču tiem visiem kopīgs tas, ka šis situācijas dalībnieks tiek pakļauts iedarbībai un dažādām pārmaiņām (Падучева 2004, 55).

Tātad ietekme uz cietēju atkarīga no pārejošā darbības vārda nozīmes. Kā norāda Vladimirs Gaks (*Владимир Гак*), pārejoši darbības vārdi var nosaukt gan objekta radīšanu,

⁶⁰ J. Padučeva lietojusi terminu *paciēns* vispārīgā nozīmē, ar to saprotot visus objektus.

gan objekta iznīcināšanu, gan objekta pārvietošanu, nodošanu citam dalībniekam, gan arī saskari ar objektu utt. (Гак 2000, 288; par to sk. arī Мустайоки 2006, 165). J. Padučeva līdzās objekta radīšanai vai iznīcināšanai un stāvokļa maiņai norādījusi arī parametra nozīmes maiņu (Падучева 2004, 55).

Ietekme uz cietēju var izpausties kā tā radīšana:

*Pirmos **dūraiņus** Jete uzadīja 13 gadu vecumā.* (K)

*Līdz rītdienai man jāuzraksta pētnieciskā darba **plāns**.* (K)

Teikumos nosaukta aktīva darbība, kuras veicējs, respektīvi, darītājs ir dzīva, ar gribasspēku apveltīta cilvēciska būtne, kas rīkojas mērķtiecīgi, lai radītu taustāmu, reālu objektu – *dūraiņus* un *plānu*. Kā redzams, cietējs ir konkrēts priekšmets.

Predikāts var norādīt arī cietēja iznīcināšanu, piemēram:

*.. jau pirmajā reizē uz pacēlāja labos Rossignol **cimdus** *saplēsu*.* (K)

*Lai likvidētu ugunsgrēka nodarītos **bojājumus**, prāvests ar draudzi nekavējoties ķērās pie baznīcas atjaunošanas darbiem.* (K)

Pirmajā piemērā *cimdi* darbības rezultātā ir sabojāti, tādēļ tos vairs nevar izmantot paredzētajam mērķim, savukārt otrajā piemērā *bojājumi* beidz pastāvēt.

Jāaplūko arī tādi piemēri, kuros redzama darbības iznīcinošā ietekme uz cietēju, taču nav zināms, vai darbības laikā cietējs izzūd pavisam vai daļa tā saglabājas, piemēram:

*Vēdera sāpes aizdzien, kad ēd tauksķētus **zirņus** vai stipri saceptu liesu **gaļu**.* (K)

***Tēju** ielēja vienkāršās pudelēs un dzēra aukstu.* (K)

Pirmajā teikumā izteikts darbības vispārinājums, tādēļ nav svarīgi precizēt, vai jāapēd visi zirņi vai gaļa, kas ir pieejama. Savukārt otrajā piemērā nav bijis svarīgi norādīt, vai tika izdzerta visa tēja. Svarīgāks šajā teikumā ir bijis tējas dzeršanas veids. Aplūkotie teikumi ļauj secināt, ka semantiskās lomas atkarīgas no darbības vārda.

Sal. ***Tēju** dzēra aukstu.*

***Tēju** izdzēra aukstu.*

Darbības vārds *dzert* un tā atvasinājums verbs *izdzert* veido opozīciju, jo *dzert* izsaka nepabeigtu darbību, bet *izdzert* norāda uz darbības pabeigtību, kā arī objekta pilnīgu zudumu.

Darbības gaitā cietējs var tikt pārveidots, piemēram:

*Būs iespēja cept **šašlikus** un **desiņas**.* (K)

*Šīs izglītības mērķis ir sagatavot **studentus** patstāvīgam un sekmīgam darbam mārketinga, reklāmas un starptautisko sakaru nodaļās.* (K)

*Lūgšana atjauno un stiprina ģimenes locekļu savstarpējās **saites**.* (K)

Minētajos piemēros ir cietēji, kas eksistējuši jau pirms teikumā nosauktās darbības. Taču darbības gaitā tie tiek pārveidoti. Kā redzams, pārveidot var gan taustāmas lietas, gan dzīvas būtnes, gan abstraktus jēdzienus.

Tāpat var tikt mainīts kāds cietēja parametrs, piemēram:

Vienai alsundzniecei samazināja maksu par izpērkamo zemi, jo viņa to lietojusi jau 12 gadus. (K)

*2. puslaika sākumā liepājnieki samazināja vārdu **starpību**.* (K)

Aplūkotie piemēri ļauj secināt, ka darītāja veiktas darbības cietēju pakļauj dažādām pārmaiņām. Tātad cietēji var būt saistīti ar daudzveidīgām situācijām, tādējādi arī ar ļoti dažādu tematisko klašu vārdiem.

Semantiskās lomas latviskais nosaukums *cietējs* varētu radīt iebildumus, jo tas saistās ar darbības vārdu *ciest*. Iepriekš tika minēts, ka prototipisks cietējs ir neanimēta būtne, tātad nedzīvs priekšmets, savukārt šī verba pirmās trīs nozīmes nepārprotami norāda uz dzīvu būtni – ‘1. Just fiziskas sāpes, mokas. 2. Smagi izjust negatīvus psihiskus pārdzīvojumus. Dziļi skumt, bēdāties. 3. Smagi izjust negatīvus psihiskus pārdzīvojumus. Dziļi skumt, bēdāties. 4. Tikt ievainotam, arī saslimt (par cilvēku). Tikt ievainotam, bojātam (par cilvēka ķermeņa daļām).//Par dzīvniekiem, to ķermeņa daļām.//Tikt bojātam (par augiem).//Tikt bojātam, iznīcinātam (katastrofā, kara laika apstākļos u. tml.) – piemēram, par ierīcēm, celtnēm un citām materiālām vērtībām’ (LLVV_T). Tikai ceturtajā nozīmē minēti paralēlvarianti, kad verbu *ciest* iespējams lietot, runājot gan par augiem, gan par ēkām un dažādiem priekšmetiem. Taču cietēja izpratnē svarīgs aspekts ir tas, ka šīs situācijas dalībnieks ir pilnīgi pasīvs, nevar turēties pretim vai iebilst darītājam. Turklāt termins *cietējs* ir kalkēts no latīņu *patiens* un tas iekļaujas kopējā valodniecības terminoloģijā, jo latviešu valodā ir arī ciešamā kārta.

Var runāt arī par atkāpēm no prototipiskajām pazīmēm. Pārejošā situācijā cietēju var ietekmēt neprototipisks darītājs. Darītāja lomu var uzņemt gan dabas parādība, gan arī dzīvnieks (sīkāk par darītāju sk. 4.1. nodaļā), piemēram:

*Cunami nopostīja gandrīz **pusi ēku** ciematos ..* (K)

*Vispirms bebrs nokoda **apses**, tad – **bērzus**, tagad – **melnalkšņus**.* (K)

Taču objekti arī šajos piemēros ir prototipiski cietēji – nedzīvas, situāciju kontrolēt nespējīgas lietas.

Mērķtiecīga darbība var būt vērsta ne tikai uz nedzīvu objektu, bet arī uz dzīvu objektu, piemēram, cilvēku. Šāds objekts redzams Deivida Kristala (*David Crystal*) minētajā cietēja definīcijā. Tā ilustrēta ar piemēru *The dog bit **the man*** (angl. ‘Suns sakoda

cilvēku) (Crystal 2009, 354). D. Kristals arī norādījis, ka šajā pašā nozīmē ietekmētā dalībnieka nosaukšanai tiek lietoti termini *mērķis* un *saņēmējs*⁶¹ (Crystal 2009, 354). Šajā gadījumā darbības rezultātā nemainās cietēja īpašības vai novietojums, taču cilvēks ir nonācis citā stāvoklī – no vesela cilvēka kļuvis par ievainotu cilvēku.

Cietējs dēvēts arī par darbības uztvērēju: *Skolotāja māca bērņus* (sk. Paegle 2003, 123; Lokmane 2005, 16; Kalme, Smiltiece 2001, 222). Šāda interpretācija sasaucas ar A. Vežbickas viedokli par to, ka mērķtiecīgā darbībā, kas vērsta uz cilvēkiem, cilvēki drīzāk sadarbojas cits ar citu, nevis vienkārši pārdzīvo darītāja veikto darbību, tādēļ tie ir mazāk tipiski pilnīgi pasīvu paciensu lomā (Wierzbicka 2004, 421).

Dēvējot cietēju par darbības uztvērēju, var aptvert plašāku objektu loku, tātad paveras plašākas objektu interpretācijas iespējas. Tomēr šāds skaidrojums var radīt pārpratumu, jo tas var tikt saistīts ar citu semantisko lomu, proti, izjutēju (par to sk. 4.2. nodaļā). Pēc promocijas darba autores domām, lietderīgi ir lietot terminu *cietējs*, paturot prātā, ka var runāt par prototipiskiem cietējiem un mazāk prototipiskiem cietējiem. Turklāt, kā norādīts iepriekš, šis termins saskan ar terminu *ciešamā kārta*, kas atklāj situāciju no objekta skatupunkta. Tātad sistēmiskās atbilstes dēļ šajā nozīmē būtu jālieto tieši termins *cietējs*, nevis *uztvērējs*.

Atgriežoties pie jau minētajiem piemēriem *Skolotāja māca bērņus* un *Suns sakoda cilvēku* un salīdzinot tos ar teikumu *Esmu izšāvis visus bebrus* (K), jāteic, ka darbības rezultātā tiešām cieš *cilvēks* un *bebri*, tātad tie ir prototipiski cietēji, savukārt *bērņi* ir mazāk tipiski cietēji. Minētie piemēri atklāj, ka semantisko lomu noteikšana ir cieši saistīta ar darbības vārda nozīmi. Tā kā darbības vārdi *sakost* ('kožot ievainot' (LVV_T)) un *izšaut* ('šaujot iznīcināt' (LVV_T)) nosauc darbību, kas negatīvi iespaido darbības objektu, objekti *cilvēks* un *bebri* šajā gadījumā uztverami kā cietēji. Savukārt darbības vārds *mācīt* ('izglītēt' (LVV_T)), kā norādīts iepriekš, drīzāk saistīts ar subjekta un objekta savstarpēju sadarbību, turklāt bērņi necieš no mācīšanas, bet gan iegūst zināšanas. Te cietēja loma robežojas ar izjutēju, taču *bērņus* par īstiem izjutējiem saukt nevar, jo prototipisks izjutējs ir tāds, kurš uztver informāciju vai izjūt kādu stāvokli, kurā nav darītāja. Objektu *bērņi* varētu dēvēt par cietēju ar izjutēja pazīmēm.

⁶¹ Promocijas darba autore uzskata, ka termins *mērķis* būtu lietojams, ruājot par adverbijālajām lomām kustības verbu semantiskajā struktūrā, savukārt *saņēmējs* ir saistāms ar kāda objekta nonākšanu pie cita objekta. Aplūkotajā piemērā cilvēks ir *cietējs*.

Līdz šim aplūkoti cietēji ir bijuši vai nu nedzīvi priekšmeti, vai dzīvas būtnes. Tomēr kā vieni, tā otri reāli pastāv īstenībā un ir taustāmi. Taču latviešu valodā netrūkst arī tādu piemēru, kuros minētie objekti ir abstrakti, piemēram:

*.. dažāda satura uzdevumi, praktiskie darbi veicinās **prasmī** strādāt ar kartēm, kontūrkartēm un mācību literatūru ..* (K)

*Praktiskie darbi un uzdevumi veidoti, lai nostiprinātu un paplašinātu **zināšanas** par Āfrikas, Austrālijas, Antarktīdas, Amerikas daudzveidīgo kontinentu un pasaules daļu ģeogrāfiju.* (K)

Arī šādos piemēros nosauktos objektus var dēvēt par cietējiem, jo darbības vārdu nozīme norāda, ka darbības rezultātā gan prasme, gan zināšanas tiks iespaidotas.

Dž. Saīds izvirza jautājumu par to, vai atšķirības starp darbības ietekmes pakāpēm uz minētajiem objektiem nemazina cietēja lomas lietderīgumu (Saeed 2009, 163). Pēc promocijas darba autores domām, kaut arī cietēja semantiskajai lomai ir zemāka vispārinājuma pakāpe nekā tiešajam objektam vai objektam kā makrolomai, tomēr tā ir pietiekama, lai apvienotu vienā grupā tos situācijas dalībniekus, kuri darbības gaitā tiek ietekmēti un mainās.

Turpmākajās apakšnodaļās aplūkoti cietēja lomas izteikšanas līdzekļi latviešu valodā.

5.1.1. Ar papildinātāju izteikts cietējs

Cietējs kā viens no tiešā objekta veidiem visbiežāk tiek izteikts ar papildinātāju (VPSV 2007, 70). Latviešu valodā papildinātājs parasti izteikts ar lietvārda atkarīgo locījumu vai prievārdisku savienojumu (VPSV 2007, 278), visbiežāk ar lietvārdu vai tā ekvivalentu **akuzatīvā**:

*Būdamš **kucēns**, vienu **dīvānu** viņš sagrauzā, bet tagad vairs šis niķis nepiemīt.* (K)

*4 šaubīgos, **dobumainos kokus** sastiprina, nozāgē atlūzušos **zarus**, **saprātīgi samazina vainagu.*** (K)

*Pēc mātes un tēva nāves **mantinieks guļamo** iekāra striķos.* (ĒH)

Minētajos piemēros redzami prototipiski cietēji *dīvāns, koki, zari, vainags* un *guļamais*.

Prototipiska cietēja loma, kas izteikta ar lietvārdu akuzatīvā, sastopama dažādās instrukcijās un pamācībās, piemēram, ēdienu receptēs:

Liek **zivi** katlā, pārlej ar vismaz 2 litriem ūdens, pievieno **saišķīti nesagriezta izopa un liek vārīties**. (IV)

Sagriez **burkānus, brokoļus, kartupeļus**. (IV)

Veidni uz 10 minūtēm liek līdz 180 grādiem **uzkarsētā cepeškrāsnī**. (D)

Cietējs var būt arī dzīva subjekta (izjutēja) ķermeņa daļa, piemēram:

Taisot **špagatu**, **viņš** **sastiepa *cirksni***, **tāpēc četras dienas strādāja sēdošu biezpienmarmelādes ietīšanas rokdarbu**. (K)

Sieva **nokrita uz trepēm un salauza dažas *ribas***. (K)

Ar papildinātāju akuzatīvā cietējs tiek izteikts arī teikumos vajadzības izteiksmē, ja predikātu veido semantiskais modificētājs kopā ar patstāvīgas nozīmes verba infinitīvu, piemēram:

Man **jāspēj uz šiem pamatiem uzlikt *māju***. (K)

Mums **jāgrib izlabot mūsu agrāk izdarītās *pārestības***. (K)

Vajadzības izteiksmes teikumos bez semantiskā modificētāja cietējs atbilstoši literārās valodas normai tiek izteikts **ar papildinātāju nominatīvā**:

Būs **jāmūrē stūra *stabs***, **kas balstīs mājas jumtu**.. (K)

Man⁶² **jāēd pilnvērtīgs *uzturs***. (K)

Taču tāpat ir atrodami piemēri, kur šādos gadījumos cietējs tiek izteikts arī ar papildinātāju akuzatīvā:

Jā**rekonstruē katlu *māju* Bērzaines ielā 38, palielinot tās jaudu**. (K)

.. jā**rekonstruē *krustojumu***, **izveidojot divas braukšanas joslas virzienā uz centru**. (K)

Atsevišķi aplūkojami piemēri, kuros līdzās pārejošam verbam ir minēts procesa nosaukums akuzatīvā, tādējādi veidojot pārejošu konstrukciju, piemēram:

Naukšēnu pagastā **izsludināts konkurss par tiesībām veikt ūdenssaimniecības attīstību**⁶³ pagastā .. (K)

Pie tam šādā konstrukcijā darbības tiešais objekts ir izteikts ar apzīmētāju ģenitīvā. Turpmākajos teikumos redzams, ka šādu pārejošu konstrukciju – procesa nosaukumu kopā ar pārejošo darbības vārdu – var pārveidot, aizstājot to ar deverbālā lietvārda motivētājverbu:

Sal. **Iecerēts ar ERAF atbalstu veikt trīs artēzisko *aku skalošanu* un vienas *akas tamponēšanu*** .. (K)

⁶² Par teikuma priekšmeta izpratni sk. sīkāk 4.1.1. nodaļā.

⁶³ Ar dubultu svītru pasvītrots predikāts, ar viļņotu svītru pasvītrots apzīmētājs, treknrakstā izcelts papildinātājs.

Iecerēts ar ERAF atbalstu skalot trīs artēziskās akas un tamponēt⁶⁴ vienu aku.

Sal. Tiks veikta ūdensapgādes tīklu izbūve 1415 metru garumā .. (K)

Tiks izbūvēti ūdensapgādes tīkli 1415 metru garumā.

Sal. Šī firma lieto tīklā saslēgtus 200 datorus, lai veiktu kompleksus modeļu aprēķinus. (K)

Šī firma lieto tīklā saslēgtus 200 datorus, lai kompleksi aprēķinātu modeļus.

Sal. .. programmu instalāciju vajadzēja veikt paša spēkiem. (K)

.. instalēt programmas vajadzēja paša spēkiem.

Sal. Tā kā ECU ir pieslēgts dažādiem vitāli svarīgiem auto mezgliem, ir vieglāk veikt auto diagnostiku. (K)

Tā kā ECU ir pieslēgts dažādiem vitāli svarīgiem auto mezgliem, ir vieglāk diagnosticēt auto.

Lai minētajos piemēros varētu noteikt objekta tipu, svarīgs ir tieši procesa nosaukums. Šajos teikumos objekti saistīti ar dažādu veidu pārmaiņām, tādēļ tie ir cietēji. Pārveidojumi ļauj secināt, ka ar apzīmētāju izteiktie objekti pie deverbālajiem lietvārdiem tiek pazemināti rangā, tie faktiski izsaka deverbālo lietvārdu pazīmi. Savukārt deverbālie lietvārdi (precīzāk, ar tiem nosauktais process) situācijā tiek izcelti. Pēc pārveidojumiem objekti tiek izteikti ar papildinātāju, tādējādi uzmanība tiek pārvirzīta tieši uz tiem.

5.1.2. Ar teikuma priekšmetu izteikts cietējs

Cietējs var tikt izteikts **ar teikuma priekšmetu nominatīvā**, ja teikums ir **ciešamajā kārtā**, piemēram:

Par televizora turētāju noderēja bišu mājiņa, kurai noņemts jumts un pāri pārlikts dēlis. (ĒH)

Radio un elektriskais gaismeklis bija piestiprināti gultas galvgalī. (ĒH)

Kad kartupeļi vajadzīgajā daudzumā sadiedzēti, Saulgozi izmanto sildīšanai. (ĒH)

Tenis ir agronomiski skolots. (ĒH)

Aplūkoto piemēru sakarā var runāt par darbības orientācijas maiņu. Ciešamā kārtā ir darbības vārda kārtā, kas izsaka uz objektu vērstu darbību, parasti tieši nenosaucot darbības subjektu (VPSV 2007, 69–70). Tātad teikuma sintaktiskās struktūras sākumpunkts ir objekts, precīzāk, cietējs. Turklāt visos aplūkotajos teikumos lokāmie

⁶⁴ Treknraksts un pasvītrojums ar divām svītrām atspoguļo vārdu savienojuma nozīmes koncentrēšanos attiecīgajā darbības vārdā.

ciešamās kārtas divdabji nosauc pagātnē notikušas darbības kā “stāvokli ar pasīvu nozīmi” (Paegle 2003, 146). No tā izriet, ka šajos teikumos treknrakstā izceltie dalībnieki ir cietēji. Taču divu pēdējo teikumu sakarā var sacīt, ka ciešamās kārtas pagātnes divdabji lietoti, lai izteiktu arī pazīmi ar pasīvu nozīmi.

Te gan jāteic, ka starp aplūkotajiem piemēriem pastāv atšķirība semantiskajā struktūrā. Par to var pārliecināties, pārveidojot šos teikumus darāmajā kārtā:

*Par televizora turētāju noderēja bišu mājiņa, kurai noņēma **jumtu** un pāri pārlika **dēli**.*

***Radio** un elektrisko **gaismekli** piestiprināja gultas galvgalī.*

*Kad **kartupeļus** vajadzīgajā daudzumā sadiedzē, Saulgozi izmanto sildīšanai.*

***Teni** ir agronomiski skolojuši.*

Visos teikumos objekti, kas pirms pārveidojumiem tika izteikti ar teikuma priekšmetu, pārveidotajos teikumos ir izteikti ar papildinātāju. Taču izteikšanas līdzekļu maiņa neietekmē šo situācijas dalībnieku semantisko lomu. Tomēr trešo un ceturto piemēru var pārveidot tā, lai mainītos arī situācijas dalībnieku loma – no objekta tie kļūst par subjektu:

*Kad **kartupeļi** vajadzīgajā daudzumā sadīguši, Saulgozi izmanto sildīšanai.*

***Tenis** ir agronomiski skolojies.*

Gramatiski līdzīgs ir šāds darāmās kārtas teikums:

*Kad rabarberu **žagariņi** atdzisuši, tos pārkaisa ar pūdercukuru. (D)*

Taču atšķirībā no iepriekšējiem piemēriem, kuros darāmajā kārtā mainās objekta izteikšanas līdzeklis – teikuma priekšmets, kas bijis ciešamajā kārtā, tiek nomainīts ar papildinātāju darāmajā kārtā –, šajā teikumā objekts turpina būt izteikts ar teikuma priekšmetu nominatīvā. Tātad objekts var saglabāt vienu un to pašu izteikšanas līdzekli gan darāmajā, gan ciešamajā kārtā, turklāt nemainās arī semantiskā loma:

Sal. *Kad rabarberu **žagariņi** atdzisuši, tos pārkaisa ar pūdercukuru;*

*Kad rabarberu **žagariņi** atdzēsēti, tos pārkaisa ar pūdercukuru.*

Tas apliecina jau iepriekš pausto atziņu, ka semantiskās lomas lielā mērā atkarīgas no darbības vārda nozīmes un formas.

5.1.3. Cietēja sintaktiskā nullforma

Objekta lomas, tostarp arī cietējs, atšķirībā no subjekta lomām visbiežāk tomēr tiek izteiktas teikuma sintaktiskajā struktūrā, jo to pieprasa pārejošu darbības vārdu leksiskā

nozīme. Tā var pilnībā īstenoties tikai kopā ar objekta nosaukumu. Taču ekscerpētais valodas materiāls liecina par to, ka cietējs teikuma sintaktiskajā struktūrā var nebūt izteikts, piemēram:

Ja vakaros bērns redz, ka tētis lasa un mamma lasa, viņš dara tāpat. (K)

Mēs diskutējam dažādos psiholoģiskajos apļos, nodarbojamies ar aerobiku, zīmējam un veidojam. (K)

Cietēja nullformu gadījumi ir jāaplūko ciešā kopsakarā ar pārejamības izpratni. Ā. Ozola norādījusi, ka pārejamība ir viens no verba semantiskās struktūras komponentiem, proti, sēma, kas var piemist vienam, vairākiem vai visiem daudznozīmīga verba leksiski semantiskajiem variantiem (Ozola 1983, 7; sk. arī Ozola 1971, 218). Līdzīgu uzskatu pauž I. Freimane, uzsverot, ka “transitīva vai intransitīva ir tieši noteikta verba nozīme. Tāda ir katra no polisēmiska verba nozīmēm” (Freimane 2008, 77). Tātad no minētajiem viedokļiem izriet, ka par pārejamību jārunā tikai konkrētā izteikumā un ka vienu un to pašu verbu iespējams lietot gan pārejoši, gan nepārejoši. Tomēr promocijas darba autore piekrīt uzskatam, ka “katrs verbs ir vai nu pārejošs, vai nepārejošs; pārejamība vai nepārejamība ir katra verba potenciāla īpašība, ko var noteikt arī ārpus konteksta, pēc formas vai tikai pēc satura” (MLLVG I 1959, 548). No šī uzskata var secināt, ka pārejamība piemīt visam verba nozīmju kopumam, nevis atsevišķām tā nozīmēm. Tātad “var runāt par pārejošu/nepārejošu verbu kā tādu, respektīvi, pārejamību kā kategoriju skatīt ārpus konteksta. Savukārt konkrētu izteikumu sakarā var runāt par pārejamības sintaktisku īstenošanos vai neīstenošanos” (Ciematniece 2014, 19).

Ievērojot šādu pārejamības jēdziena izpratni, jāpiekrīt J. Apresjanam, ka var runāt tikai par verba argumentu sintaktisko obligātumu vai fakultatīvumu. Viņš uzskata, ka, piemēram, darbības vārdiem *ēst*, *dzert*, *rakstīt*, *lasīt* objekts ir sintaktiski fakultatīvs. J. Apresjans norādījis, ka daudzi gramātiķi teikumus *Viņš lasa* un *Viņš lasa grāmatu* traktē kā piemērus ar atšķirīgām darbības vārda *lasīt* nozīmēm. Taču jebkurš mēģinājums skaidrot darbības vārdu pirmajā piemērā kā nepārejošu beidzies neveiksmīgi (Апресян 1974, 149). Abus teikumus var analizēt kā nozīmes ziņā atšķirīgus, proti, var pieņemt, ka pirmajā piemērā darbības vārds *lasīt* izsaka vispārīgu spēju vai prasmi, bet otrajā piemērā tas nosauc pārejošu darbību, tātad nozīmē konkrēta objekta lasīšanu. Taču, pēc promocijas darba autores domām, arī teikumā *Viņš lasa* raksturotajā situācijā tomēr ir semantiskais objekts, tikai tas šajā gadījumā ir ļoti vispārīgs, ir konstatējams saziņas situācijā vai nav svarīgs. Tieši tādēļ sintaktiskajā struktūrā tas netiek izteikts.

Aplūkojot, piemēram, darbības vārdu *lasīt* un *rakstīt* šķirkļus latviešu valodas vārdnīcā, redzams, ka arī vārdnīcā nostiprināts uzskats, ka šiem un līdzīgiem vārdiem šķiramas divas nozīmes – 1. nepārejošs darbības vārds, kas norāda uz vispārīgu prasmi lasīt vai rakstīt; 2. pārejošs darbības vārds – lasīt un rakstīt kaut ko konkrētu, piemēram, *lasīt karti, rakstīt diktātu* (sk. LVV_T).

Vārdnīcā atrodamajiem piemēriem ar darbības vārdu *rakstīt* klāt norādīts, vai darbības vārds ir pārejošs vai nepārejošs:

Nepārej. *Bērns neprot rakstīt.*

Nepārej. *Rakstīt ar rakstāmmašīnu.*

Nepārej. *Viņš man vairs neraksta.*

Pārej. *Rakstīt diktātu.*

Pārej. *Šis rakstnieks raksta īsos stāstus.* (LVV_T)

Visos piemēros, kuros darbības vārds *rakstīt* skaidrots kā nepārejošs, tomēr ir viegli pievienojams arī objekts:

*Bērns neprot rakstīt **neko**.*

*Rakstīt **kaut ko** ar rakstāmmašīnu.*

*Viņš man vairs neraksta **vēstules**.*

Teikumos *Bērns neprot rakstīt* un *Viņš man vairs neraksta* objekts ir ļoti vispārināts, tādēļ tas netiek atspoguļots sintaktiskajā struktūrā.

Jāpiekrīt J. Apresjanam, ka, neraugoties uz iespēju vispārināt objektu un tādējādi neminēt to sintaktiskajā struktūrā, tādi verbi kā *lasīt, rakstīt* u. c. ir divvalenti (sk. Апресян 1974, 149), tātad to aktantu struktūrā ir gan subjekts, gan objekts.

Sintaktiski fakultatīvi var būt tiešā nozīmē lietotu darbības vārdu argumenti, piemēram, *Ja meitas vakara krēslā **vērpj**, tad aitas dabū slimību.* (K), savukārt pārnestā nozīmē lietotu darbības vārdu argumenti biežāk ir sintaktiski obligāti. Šis fakts skaidrojams ar to, ka pārnestās nozīmes lielākā mērā ir sintagmatiski nosacītas. Darbības vārda pārnestās nozīmes realizācijai nepieciešams konteksta atbalsts (Апресян 1974, 150), piemēram, *Kristītie jūdi vērpj **sazvērestības** pret karaļnamu.* (K)

Tā iepriekš jau minētajam verbam *lasīt* “Latviešu valodas vārdnīcas” šķirkļi doti šādi piemēri: *Es lasu. Lasīt domas* (LVV_T). Ja domāta lasīšana tiešā nozīmē, tad objektu minēt nav nepieciešamības:

*Es gan **lasīju** skaļi, gan dažreiz pārbaudīju un skaitīju zilbes.* (K)

*Tikai man apsoliet, ka, pirms **lasīsiet** tālāk, ērti apsēdīsieties, labi?* (K)

*Beidzot skolu, viņi knapi prot **lasīt** un rakstīt, un viņiem nav darba.* (K)

Tomēr arī tiešā nozīmē lietotam darbības vārdam *lasīt*, ja tas attiecīgajā saziņas situācijā ir svarīgi, iespējams pievienot objekta nosaukumu:

Arī "Dienā" nesen varējām lasīt kārtējo rakstu par kādu māti, kas sasitusi savu četras nedēļas veco zīdaiņi. (K)

Šekspīru zviedriski esmu lasījis agrāk. (K)

Taču tad, ja runa ir par darbības vārda *lasīt* pārnesto nozīmi, objekta nosaukums ir obligāts, pretējā gadījumā nav skaidrs, ka domāta nevis vispārīga lasītprasme, bet gan īpaša spēja:

Tu laikam proti lasīt domas. (K)

Mēs nemākam un nemūcēsīm lasīt domas. (K)

.. kad vecāki izrāda bailes, satraukumu vai nepatiku par to, ka bērni var lasīt viņu domas, spējas var tikt iznīcinātas. (K)

Cietējs teikuma sintaktiskajā struktūrā var netikt izteikts vairāku iemeslu dēļ. Viens no iemesliem, kādēļ cietējs netiek minēts, ir tas, ka **cietējs ir izsecināms no konteksta**, piemēram:

Viņš prata sev piesaistīt cilvēkus un arī pakļaut [cilvēkus]. (I)

Tur krasta mājā ar tornīti viņš noīrēja telpas savam birojam, ar lielu mīlestību iekārtoja [telpas]. (I)

Viņš internetā pasūtīja lekciju kursus un katru dienu klausījās [kursus]. (I)

Kad iegāju tēva istabiņā, uzreiz pazinu [tēvu], kaut paskats nebūt nebija tāds kā jaunības dienu fotogrāfijās. (I)

Tāpat objekts sintaktiskajā struktūrā var nebūt izteikts, ja teikumā nosaukta regulāra nodarbošanās, paradums. Tātad objekts, precīzāk, **cietējs netiek minēts līdzās habituālas nozīmes verbiem** (sk. Erteschik-Shir 2007, 208), piemēram:

Bērnībā Katrīna bija nesabiedriska, lasīt viņai nepatika, nākošā aktrise mācījās pa roku galam, daudzi priekšmeti viņai nepatika. (K)

Skolēni slikti ēd. (K)

Lielā gavēņa piektdienās sievietes šuva, adīja, lāpīja, bet vīrieši vija striķus. (K)

Šajos piemēros darbības regularitāti norāda laika posmu nosaukumi, proti, *bērnībā* un *lielā gavēņa piektdienās*. Lietvārda lokatīvs *bērnībā* saistās ar noteikta ilguma periodu, tādēļ var secināt, ka visu bērniņu Katrīnai nepatika lasīt. Savukārt vārdkopa *lielā gavēņa piektdienās* norāda, ka domātas vairākas piektdienas vai nu viena gada laikā, vai vairāku gadu laikā attiecīgajā laika posmā, tātad tas norāda uz darbības atkārtošanos. Aplūkotajos piemēros līdzās habituālas nozīmes verbiem cietējs tiek vispārināts.

Divējādi interpretējams ir šāds piemērs:

Pēc vakariņām tēvs pie galda lasīja avīzes, mamma lāpīja vai adīja, un mūsu vieta bija tālāk no gaismas. [Kad nedroši ieminējāties, ka mums jāmūcās, tēvs bargi noteica, ka katram jāievēro savs laiks. Tas iegājās kā likums ..] (K)

Šajā teikumā nekas neļauj spriest par to, ka runa ir par darbības atkārtošanos, tādēļ to var uzskatīt par teikumu, kurā atstāstīts kāds konkrēts pagātnes notikums, kurā lāpīts un adīts daudz dažādu priekšmetu, vai arī lāpīts un adīts kāds konkrēts priekšmets, ko teksta autors neatceras. Tomēr no konteksta ir noprotams, ka teksta autors stāsta par regulārām nodarbēm, ko viņš atceras no bērnības. Par to liecina konteksta teikums *Tas iegājās kā likums*, tātad nodarbes bija regulāras. Tādēļ arī šajā piemērā ir vispārināta cietēja semantiskā loma.

Teikuma sintaktiskajā struktūrā cietēju var neizteikt, ja tas **saprotams no saziņas situācijas**. Tā, piemēram, izteikumos *Aizpogā kārtīgi! Nesaplēs!* cietējs var būt jebkas, ko var aizpogāt vai splēst. Taču saziņas situācijā tās dalībniekiem objekts ir skaidrs, tādēļ tas netiek nosaukts.

Objekta sintaktiskā nullforma ļauj pārvirzīt uzmanību uz ko citu teikumā (sīkāk sk., piemēram, Erteschik-Shir 2007, 203–205). Tā *Lielā gavēņa piektdienās sievietes šuva, adīja, lāpīja* cietēju nullformas ļauj uzsvērt pašu darbību, bet izteikumā *Aizpogā kārtīgi!* uzsvērts aizpogāšanas veids.

5.2. Tēmas lomas izteikšanas līdzekļi latviešu valodā

Tēma ir situācijas dalībnieks, kas darbības laikā tiek pārvietots vai kura vieta tiek raksturota (Crystal 2009, 428; Saeed 2009, 153; Nešpore 2010b, 190; arī Падучева 2004, 55), piemēram, *Zēns aizmeta bumbu pāri vārtiem*. Šajā piemērā tēma ir *bumba*, jo tā tiek pārvietota. Ar šo terminu tiek nosaukts arī situācijas dalībnieks, par kuru kaut kas tiek paziņots (Мустайоки 2006, 173). Tāpat tēma var būt darītāja ķermeņa daļa, kas tiek kustināta (sk. Kuplā 2013), piemēram, *Es vienmēr ar pateicību dziļi liecu galvu sava skolotāja priekšā*. (K) vai *Nedrīkst spert kāju uz privātas zemes*. (K)

Citviet tēma ir raksturota kā dalībnieks, kas pārdzīvo kādas darbības radīto iespaidu (Radford 2004, 190), piemēram, *The police have arrested the suspect* (angl. ‘Policija arestēja aizdomās turamo’) un *She hit him* (angl. ‘Viņa iesita viņam.’) (sk. Radford 2004,

195). Šāda definīcija sasaucas ar promocijas darbā minēto cietēja lomas definīciju. E. Redfords terminu *tēma* lieto, runājot par cietējiem.

Terminoloģiskas neskaidrības saistītas ar to, ka cietēja un tēmas lomas ir līdzīgas, tādēļ tās arī līdzīgi tiek definētas. Gan cietēja lomas definīcijā (sk. VPSV 2007; Гак 2000 u. c.), gan tēmas lomas definīcijā ir minēts, ka objekts tiek pārvietots vai tiek raksturots tā stāvoklis (par cietēju sīkāk sk. 5.1. nodaļā). Te lietderīgi aplūkot dažus piemērus:

Sivēns nolēma uzdāvināt ēzelītim gaisa balonu, ko bija saglabājis kopš kādām viesībām. (K)

17. gs sākumā jezuītiem piešķīra zemes. (K)

Pārvietošana var ietvert arī to, ka objekts tiek nodots kādam citam situācijas dalībniekam. Aplūkotajos piemēros tiešie objekti *balons* un *zemes* darbības gaitā no darītāja nonāk pie saņēmēja (par to sk. sīkāk 5.4. nodaļā), taču ar pašiem objektiem nekādas fiziskas pārmaiņas nenotiek. Dž. Saīds skaidrojīs atšķirību starp tēmu un cietēju, norādot, ka cietējs ir dalībnieks, kas darbības rezultātā tiek ietekmēts vai mainīts, savukārt tēma ir dalībnieks, ko darbības rezultātā pārvieto reālā vai ireālā vidē un kas darbības gaitā paliek nemainīgs (Saeed 2009, 155). Tātad abos iepriekš aplūkotajos piemēros *balons* un *zemes* ir tēma, nevis cietējs. Tādā gadījumā jāprecizē cietēja un tēmas definīcijas – **cietējs** ir nedzīvs vai dzīvs situācijas dalībnieks, kas darbības rezultātā kaut kādā mērā tiek izmainīts, bet nekur nepārvietojas, savukārt **tēma** ir situācijas dalībnieks, kurš tiek pārvietots, bet netiek izmainīts, vai arī kurš tiek tikai pieminēts, bet netiek sīkāk raksturots.

Tā kā tēma gluži tāpat kā cietējs ir tiešā objekta loma, arī tās tipisks izteikšanas līdzeklis ir **papildinātājs** – nomens **akuzatīvā**, piemēram:

Naudu jau visi grib paņemt. (K)

Labdarības biedrība saņēma ziedojumus no draudzes locekļiem skolu uzturēšanai. (K)

Pēc kursu beigšanas viņa saņēma diplomu. (K)

.. tu saņemsi vēstuli uz savu pasta kastīti ar paroli tuvāko minūšu laikā. (K)

Minētajos piemēros objekti nonāk no viena situācijas dalībnieka pie cita. Tātad tie ir situācijā, kurā ir arī netiešais objekts, respektīvi, saņēmējs.

Kā iepriekš norādīts, tēma var būt arī situācijas dalībnieks, kas runājot tiek pieminēts, taču netiek raksturots. Tas redzams piemērā:

Dievmātes baznīca glabā vērtības, kas liecina par dažādu mākslas stilu pastāvēšanu un mijiedarbību Rīgā. (K)

Tiek nosaukts objekts, bet nekas vairāk par to netiek stāstīts. To pašu varētu attiecināt arī uz iepriekšējiem piemēriem ar kustības verbiem *paņemt* un *saņemt*, kuros arī tikai nosaukti objekti *nauda, ziedojumi, diploms* un *vēstule*, sīkāk tos neraksturojot.

Atsevišķi jāaplūko piemēri, kuros pie pārejoša verba ir tiešais objekts akuzatīvā, taču šo vārdu savienojumu var aizstāt ar lietvārda motivētājverbu. Tā, piemēram, teikumā *Darba intervijā sievietei vai vīrietim nedrīkst uzdot **jautājumu** par ģimenes stāvokli vai bērniem.* (K)

predikāta daļu, proti, patstāvīgās nozīmes verba infinitīvu *uzdot* un tā objektu *jautājumu* var pārveidot, respektīvi, aizstāt ar verbu *jautāt*, tādējādi iegūstot predikātu *nedrīkst **jautāt** par ģimenes stāvokli vai bērniem.*

Līdzīgi pārveidojami arī nākamajos piemēros minētie predikāti, kur kopā ar semantisko modificētāju ir verbs patstāvīgā nozīmē:

Sal. *Apelācijas padome **var pieņemt lēmumu** par pieteikuma atkārtotu izskatīšanu.* (K)

*Apelācijas padome **var lemt** par pieteikuma atkārtotu izskatīšanu.*

Sal. *ES valstis trešdien **nespēja panākt vienošanos**, vai atļaut blokā ievest ģenētiski modificētus kartupeļus.* (K)

*ES valstis trešdien **nespēja vienoties**, vai atļaut blokā ievest ģenētiski modificētus kartupeļus.*

Sal. *Sākotnējā stadijā nekādus sīkākus **komentārus sniegt nevarēšu**, jo tā ir komercinformācija ..* (K)

*Sākotnējā stadijā neko sīkāk **nevarēšu komentēt**, jo tā ir komercinformācija.*

Tātad šāda tipa piemēros objektu var izteikt vai nu verbālas vārdkopas sastāvā, vai arī, izmantojot propositīvo leksiku, inkorporēt predikātā. Aizstājot darbības vārdu un tam pakārtoto deverbālo lietvārdu ar darbības vārdu, mainās teikuma semantiskās un sintaktiskās struktūras attiecības. Teikuma semantiskajā struktūrā ir gan darbība, gan darbības ietekmētais objekts. Tādai semantiskajai struktūrai atbilst nepārveidotie piemēri, kur sintaktiskajā struktūrā ir ar eksplicīts objekts. Tādā gadījumā var runāt par abu teikuma struktūru simetriju. Savukārt pārveidoto piemēru sakarā var runāt par semantiskās un sintaktiskās struktūras asimetriju, jo ar propositīvās leksikas palīdzību izdodas saspiest sarežģītāku semantisko struktūru vienkāršākā sintaktiskajā struktūrā. Teikumi ar eksplicīti izteiktu objektu valodas kultūrā tiek uzskatīti par nevēlamiem, tomēr tie tiek lietoti gan lietišķā saziņā, gan arī sarunvalodā.

Aplūkojot šos piemērus, jāsecina, ka tajos nosauktas garīgas darbības un to objekti. A. Mustajoki norādījis, ka šādos gadījumos darbība tikai nosacīti ir vērsta uz objektiem,

tādēļ autors ieteicis lietot terminu *tēma* (Мустајоки 2006, 166). Gadījumos, kad objekts nepastāv reālajā īstenībā, bet rodas subjekta apziņā, Ieva Kuplā minējusi terminu *uztveres tēma* (sk. Kuplā 2013), taču promocijas darba autorei šķiet, ka šāds termins liek domāt par uztveres verbu nozīmes struktūru, tādēļ promocijas darbā, aplūkojot garīgu darbību objektus, paturēts termins *tēma*.

Tēmu latviešu valodā var izteikt arī **ar papildinātāju nominatīvā** vajadzības izteiksmes teikumos, piemēram:

Būtu jāpaliek Latvijā un .. lepni jānes mūsu vārds pasaulē. (K)

Malka jānes pa stāvām trepēm. (K)

Karogs jāpaceļ, saulei lecot, un jānolaiž, saulei rietot. (K)

Bullis ir jāaizved līdz nākamajam mietiņam. (K)

Vajadzības izteiksmē, kā zināms, mainās subjekta un objekta izteikšanas līdzekļi. Literārās valodas normas nosaka, ka objekts vajadzības izteiksmes teikumos izsakāms ar papildinātāju nominatīvā (sk., piemēram, Kalme, Smiltiece 2001, 253; Paegle 2003, 119), taču sarunvalodā šādās konstrukcijās objektu mēdz izteikt ar akuzatīvu, piemēram:

.. šos maisus uz izgāztuvi ir jāaizved reizi nedēļā. (K)

Dzēšgumiju jānoliek tā, lai to būtu iespējams pamanīt. (K)

Šādus literārajai normai neatbilstošus piemērus var skaidrot ar to, ka teikuma semantiskā struktūra gan īstenības izteiksmē, gan vajadzības izteiksmē ir viena un tā pati, proti, *darītājs–tēma*. Vajadzības izteiksmē teikuma sintaktiskā struktūra, salīdzinot ar īstenības izteiksmes teikuma sintaktisko struktūru, papildināta ar vajadzības niansi. Valodas lietotāji uztver to, kas situācijā ir objekts, un atbilstoši to marķē ar gramatiskiem līdzekļiem. Literārās normas nosacījums par objektu nominatīvā vajadzības izteiksmes teikumos nav balstīts uz situācijas semantiku.

Tēma var būt izteikta **ar teikuma priekšmetu nominatīvā** darāmās kārtas teikumos, piemēram:

Drānas karājas uz vadžiem. (ĒH)

Gulta karājās striķos. (ĒH)

Grāmatas krājās uz palodzēm, uz galda un pat grīdas. (ĒH)

Minētajos piemēros raksturots dažādu priekšmetu stāvoklis. Sintaktiskajā struktūrā *drānas*, *gulta* un *grāmatas* ieņem sintaktiskā jeb gramatiskā subjekta vietu, taču tie nav uzskatāmi par semantiskajiem subjektiem. Semantiskajā struktūrā ir bijis kāds ar gribu apveltīts darītājs, kurš attiecīgos priekšmetus ir novietojis noteiktā stāvoklī. Tomēr teikuma sintaktiskajā struktūrā netiek raksturota priekšmetu nonākšana šādā stāvoklī, bet gan

darbības rezultāts, tātad pats stāvoklis. Tas nozīmē, ka situācijā objekti tiek paaugstināti rangā.

Teikums *Grāmatas krājās uz palodzēm, uz galda un pat grīdas* jāaplūko arī darāmās un ciešamās kārtas sinonīmijas sakarā. Kā norāda A. Kalnača, “refleksīvajiem vārdiem noteiktā kontekstā var būt ciešamās kārtas nozīme” (Kalnača 1998, 158). Tā minēto teikumu var pārveidot ciešamajā kārtā – *Grāmatas tika krātas uz palodzēm, uz galda un pat grīdas*. A. Kalnača arī norāda, ka “teikumos, kur refleksīvais verbs ir pasīvā nozīmē, ir tā pati sintaktiskā konstrukcija, kas teikumos ar verbu ciešamās kārtas formā” (Kalnača 1998, 159), proti, abos teikumos *grāmatas* ir ar nominatīvu izteikts objekts:

Sal. *Grāmatas krājās uz palodzēm ..*

Grāmatas tiek krātas uz palodzēm ..

Tātad te izpaužas darāmās kārtas un ciešamās kārtas formu sinonīmija.

Kā redzams pārveidotajā teikumā, tēmas semantisko lomu var izteikt ar teikuma priekšmetu nominatīvā ciešamās kārtas teikumos. Tas redzams arī nākamajos piemēros:

Teksts par pamattiesībām pārvietots uz līguma pielikumu. (K)

Uz galda tiek nolikts rupja auduma maiss. (K)

Grafika logs tiek pārvietots automātiski pa horizontālo un vertikālo asi .. (K)

Šajos teikumos darbība tiek raksturota no tēmas skatu punkta, tātad tēma tiek paaugstināta rangā.

5.3. Stimula lomas izteikšanas līdzekļi latviešu valodā

Vēl viena tiešā objekta loma ir **stimuls** jeb **percepts**. Tas ir informācijas avots vai dalībnieks, kas darbības subjektā izraisa kādas sajūtas, emocijas (Плунгян 2003, 165; Saeed 2009, 154; sk. arī Van Valin 2005a); arī tas, ko uztver. Tādēļ šo semantisko lomu iespējams saukt arī par *uztvērumu* (sk. Kuplā 2013). Stimuls ir to verbu semantiskajā struktūrā, kuros subjekts ir izjutējs (izjutēja lomas skaidrojumu sk. 4.2. nodaļā). Pēc promocijas darba autores domām, visprecīzāk stimulu definējis P. Krēgers: stimuls ir uztveres, izziņas, emociju objekts; vienība, ko redz, dzird, zina, atceras, mīl, ienīst utt. (Kroeger 2004, 9).

Stimuls, līdzīgi kā īpašnieks un pazīmes nesējs, ir semantiskā loma, kura parādās šaurākā situāciju lokā pretstatā, piemēram, cietējam vai darītājam. Stimula jeb uztvēruma loma ir piemēros, kuros ir kāds no uztveres verbiem, piemēram:

*Es sajūtu **bailes** otrā telefona galā.* (K)

*Es sajūtu darbspēju **izsīkumu** ..* (K)

Aplūkotajos piemēros ar papildinātāju akuzatīvā izteiktie stimuli nosauc sajūtas. I. Kuplā par stimulu norāda, ka tas ir “situācijas komponents, kas nav cilvēka radīts, bet objektīvi pastāv dabā un kuru var uztvert vai izjust”, definīciju ilustrējot ar piemēriem:

*Vai tu dzirdēji **pērkonu**?*

Sals cirta dūraiņos iesaiņotajos pirkstos. (Kuplā 2013, 13)

Promocijas darba autore uzskata, ka par stimulu (uztvērumu) būtu uzskatāmas gan dabas parādības, gan dažādi cilvēku radīti objekti, ko var uztvert vai kas rada kādas emocijas, piemēram:

*Džons un viņa kundze Džeina izdzirdēja īru mūzikas **skanās**, kas nāca no kāda krodziņa puses.* (K)

*Sākumā arī **datu bāze** bija aplūkojama tikai Akadēmiskās bibliotēkas lokālajā tīklā ..* (K)

Tātad stimuls situācijā ir līdzās izjutējam.

Stimuls kā viens no tiešajiem objektiem tiek izteikts **ar papildinātāju akuzatīvā** teikumos, kuros ir ar teikuma priekšmetu izteikts izjutējs:

*Klausoties šo **skanīdarbu**, skolēni burtnīcās zīmē noskaņu ainavu.* (K)

*Vai dzirdēji **jaunumus**?* (K)

*Kad vecā čerkesiete cepa plāceņus, viņa izdzirdēja izmisīgus kaķa **naudienus**.* (K)

Tādā gadījumā objekts tiek marķēts kā otrs svarīgākais dalībnieks situācijā, tādējādi teikuma semantiskā un sintaktiskā struktūra ir simetriskas.

Stimuls var būt uztverams ar redzi:

*Šeit ir iespējams .. lasīt spēļu **aprakstus**, skatīties **prezentācijas** ..* (K)

*Eiropas pilsētu maršrutu plānotājs uzrāda **ceļu** kartē, detalizētu brauciena **aprakstu** un **attālumu**.* (K)

Savukārt nākamajos piemēros stimuli ir uztverami gan ar redzi, gan ar dzirdi.
.. *skatītājs un klausītājs uzzina pirmos **jaunumus**, iegūst pirmās **emocijas**, sajūt **vilšanos**.* (K)

*Vēl raidījums sola interesantus **konkursus**, izklaides **ziņas**, kā arī **ieskatu** jaunajām ģimenēm aktuālos sociālajos jautājumos.* (K)

Tāpat ir arī ar garšu uztverami stimuli, piemēram:

.. *varēja pērties īstā melnajā pirtī un izgaršot labākos un veselīgākos lauku **labumus***. (K)

.. *pusdienās pasniegto prosas **biezputru** nogaršoja arī “Bauskas Dzīve”*. (K)

Savukārt teikumā *Cepumos sagaršoju smalku lavandas **niansi***. (K) garšas uztvere izteikta ar objektu *nianse*, kas norāda, ka cepumi mazliet garšo pēc lavandas, tātad, faktiski stimulš šajā teikumā ir *lavanda*, ko var sagaršot.

Turpmākajos piemēros minēti ar ožu uztverami stimuli:

*Māte saoda cigarešu **smaku***. (K)

*Pasmaržoja bērza darvas **ziēpes** un saviebās ..* (K)

Atsevišķi jāaplūko tādi piemēri, kuros pie pārejoša verba ar lietvārdu nosaukts abstrakts nojēgums, ko nevar aptaustīt, sagaršot, izmērīt vai kā citādi objektīvi raksturot. Tie ir nojēgumi, kas saistīti ar cilvēku kā intelektuālu būtni, ar cilvēka garīgo darbošanos, piemēram, *prieks, laime, mīlestība, draudzība* u. c.

*Es te saozu **nepatikšanas***. (K)

*Cilvēks lauza maizi .. un mērcā medū, .. un izgaršoja meža **brīvību***. (K)

Abos piemēros uztveres verbi *saost* un *sagaršot* lietoti pārnestā nozīmē; nosauktos stimulus realitātē nav iespējams uztvert ar attiecīgajām maņām.

Līdzīgi arī nākamajā teikumā izteikts stimulš:

*Jaunā Creation Baumann audumu kolekcija Joy izstaro **dzīvesprieku** un iedvesmo*. (K)

Darbības vārds *izstarot* nozīmē ‘radīt, izplatīt ko staru vai starojuma veidā. *Pārn.*: Acis izstaro prieku, sirsnību’ (LVV_T).

Stimulš var tikt izteikts **ar papildinātāju nominatīvā vajadzības izteiksmes teikumos**, kuros izjutējs ir teikuma priekšmets datīvā, piemēram:

*Katram sava **dzīve** jāizjūt, jāizsmaržo, jāizgaršo ..* (K)

*Neko nevar darīt, katram savs **krusts** jānes*. (K)

Stimulš teikuma sintaktiskajā struktūrā var būt izteikts arī **ar teikuma priekšmetu**. Tādā gadījumā izjutējs tiek izteikts ar determinantu. Tās ir situācijas, kurās raksturota patika pret kādu objektu – pārtikas produktu vai ēdienu, piemēram:

*Es pamanīju, ka jums garšo **ķiploki***. (K)

*Man garšo brūnie **rīsi** un mammaš sautētie **dārzeni***. (K)

*Kopš tā laika marinētā **siļķe** vīram garšo*. (K)

Stimulš var būt arī kāds sporta veids, kas izjutējam patīk, piemēram:

*Man **patīk** basketbols*. (K)

5.4. Saņēmēja, ieguvēja un adresāta lomas izteikšanas līdzekļi latviešu valodā

Semantiskās lomas **saņēmējs jeb recipienss, ieguvējs jeb beneficienss** un **adresāts** ir netiešā objekta lomas (VPSV 2007, 254)⁶⁵. Prototipisks netiešais objekts ir dzīvs – tāds, kurš var saņemt kaut ko, kurš nekontrolē situāciju, bet gūst labumu no situācijas. Netiešā objekta lomas vienmēr ir saistītas ar situācijām, kurās ir darītājs, kā arī kāds no tiešajiem objektiem. Netiešā objekta sakarā tiek norādīts, ka tā raksturīgā semantiskā loma ir recipienss jeb saņēmējs (Matthews 2007, 191; sk. arī Crystal 2009). Arī R. Van Valins norāda, ka netiešais objekts tipiski kodē ditransitīva verba argumentu ar saņēmēja lomu (Van Valin 2005a, 67).

Aplūkojot šo lomu izpratni gan latviešu, gan cittautu valodniecībā, atklājas terminoloģiskas neskaidrības, kā arī grūtības šīs lomas praksē savstarpēji norobežot, jo tās semantiski ir ļoti tuvas. Turklāt latviešu valodā tās izsaka ar vienādiem izteikšanas līdzekļiem, kas vēl vairāk apgrūtina lomu nošķiršanu.

Turpāk tekstā salīdzinātas netiešā objekta semantisko lomu definīcijas, mēģinot noskaidrot, vai starp šīs lomām pastāv būtiskas atšķirības un vai ir iespējams rast kritērijus, kas ļautu norobežot šīs lomas citu no citas.

Latviešu valodniecībā **saņēmējs** jeb recipienss ir situācijas dalībnieks, kura īpašumā (vai rīcībā) darbības rezultātā kas nonāk. Latviešu valodā to visbiežāk izsaka ar papildinātāju datīvā (*Viņš pārdeva **man** savu veco mašīnu. **Kareivim** atsūtīta vēstule.*) (VPSV 2007, 341). Savukārt **ieguvējs** jeb beneficienss ir “situācijas dalībnieks, kuru darbība ietekmē netieši un kura intereses darbība skar. Latviešu valodā to parasti izsaka ar papildinātāju datīvā (*Viņa izcepa **man** kūku. Mēs izmazgājām vecmāmiņai istabu.*)” (VPSV 2007, 149). Norāde par netiešā objekta lomu robežošanas ietverta arī definīcijās, proti, “saņēmējs ir semantiski tuvs ieguvējam jeb beneficiensam, un latviešu valodā tos izsaka vienādi” (VPSV 2007, 341) un “ieguvējs ir semantiski tuvs saņēmējam jeb recipiensam, un latviešu valodā tos izsaka vienādi” (VPSV 2007, 149). Tātad no definīcijām izriet, ka saņēmēja un ieguvēja lomas ir sinonīmiskas.

Adresāts ir viena no netiešā objekta lomām līdzās ieguvējam un saņēmējam. Tas ir “situācijas dalībnieks, kam domāta darītāja izteiktā informācija. Latviešu valodā to

⁶⁵ Par šīm lomām sk. arī Vogina 2010a.

visbiežāk izsaka ar papildinātāju datīvā, piemēram, *Parādiet viesim viņa istabu*, retāk – akuzatīvā, piemēram, *Informējiet mani par to*” (VPSV 2007, 16).

Salīdzinot definīcijas, nākas konstatēt, ka dalībnieks, kuram situācijā ir netiešā objekta loma, darītāja darbības gaitā kaut ko iegūst, respektīvi, savā īpašumā iegūst vai nu kādu taustāmu lietu, vai nonāk izdevīgākā stāvoklī, piemēram, iegūstot informāciju. Tātad definīcijās neparādās būtiskas atšķirības starp lomām.

Aplūkosim definīcijās minētos piemērus, tādējādi mēģinot atrast kritērijus, kas ļauj nošķirt vienu lomu no otras. Teikumi *Viņš pārdeva man savu veco mašīnu* un *Kareivim atsūtīta vēstule* saņēmēja definīcijā nepārprotami norāda uz dalībnieku, kura īpašumā vai rīcībā nonāk objekts. Taču šos piemērus, pēc promocijas darba autores domām, noteikti var analizēt arī kā piemērus, kuros izteikta ieguvēja loma, jo mašīnas pārdošana nes labumu pircējam un arī pārdevējam, bet vēstules saņemšana noteikti ietekmē kareivi.

Kritērijs, kas varētu palīdzēt nošķirt ieguvēju no saņēmēja, varētu būt tas, vai dalībnieks, kurš ir netiešā objekta lomā, pats kaut kādā mērā iesaistās darbībā. Tādējādi skaidri redzama atšķirība starp teikumiem *Viņa izcepa man kūku* (ieguvējs *es* nepiedalījās šajā procesā, bet izbauda rezultātu) un *Viņš pārdeva man savu veco mašīnu* (saņēmējs *es* aktīvi iesaistījās darbībā, jo pirka auto). Arī piemērs *Mēs izmazgājām vecmāmiņai istabu* tādā gadījumā būtu skaidri nodalāms kā piemērs ar ieguvēju, jo *vecmāmiņa* neiesaistījās darbībā. Tomēr šis kritērijs nav piemērojams, analizējot teikumu *Kareivim atsūtīta vēstule*, kas minēts saņēmēja lomas skaidrojumā. Atšķirībā no piemēra par mašīnas pārdošanu nevar sacīt, ka kareivis aktīvi iesaistījies vēstules saņemšanā.

Aplūkojot piemērus, redzams, ka gan *mašīna*, gan *vēstule* no viena cilvēka nonāk pie otra, tātad maina īpašnieku. Savukārt *istaba* pēc tās izmazgāšanas tik un tā paliek vecmāmiņas īpašumā – nenotiek īpašnieka maiņa. Šo kritēriju nevar piemērot, analizējot teikumu *Viņa izcepa man kūku*. Teikumā izteikta ieguvēja loma, jo zināms labums no kūkas netiešā objekta lomas veicējam rodas. Taču te var runāt arī par saņēmēju, jo tad, ja kūka domāta kādam, tā parasti nonāk šī cilvēka īpašumā vai rīcībā. Nošķirt ieguvēju no saņēmēja palīdz darbības vārda nozīmes izpēte. Darbības vārdi *atsūtīt* un *pārdot* jau norāda uz objekta virzību no punkta A uz punktu B, savukārt darbības vārdi *izmazgāt* un *izcept* neatklāj nekādu virzību. Šajā vietā lietderīgi salīdzināt jau iepriekš minēto piemēru *Viņa izcepa man kūku*. un *Viņa uzdāvināja man kūku* – verbs *uzdāvināt* skaidri norāda kūkas virzību no dāvinātāja pie saņēmēja. Tātad saņēmējs vienmēr saistīts ar tiešā objekta pāriešanu viņa īpašumā vai rīcībā.

Lai gūtu plašāku priekšstatu par saņēmēja, ieguvēja un adresāta lomu, jāaplūko arī citos avotos atrodami netiešā objekta lomu skaidrojumi.

Saņēmējs tiek raksturots kā īpašs mērķa paveids, kas norāda, ka mainās kāda objekta piederība. Turklāt saņēmējs neiniciē saņemšanu (Riemer 2010, 338), tātad var uzskatīt, ka saņēmējs ir pasīvs situācijas dalībnieks. Līdzīgu uzskatu par saņēmēju kā mērķa paveidu pauž Dž. Saīds. Valodnieks, aplūkojot piemēru *Margarita received a gift of flowers* (angl. ‘Margarita saņēma ziedus dāvanā’), norāda, ka aktantu *Margarita* var uzskatīt par mērķi/saņēmēju vai ieguvēju, minot arī iespēju aplūkot šo aktantu gan kā mērķi/saņēmēju, gan kā ieguvēju vienlaikus (Saeed 2009, 156).

R. Van Valins min mērķa un saņēmēja atšķirību, uzsverot, ka mērķis ir vietas maiņas galapunkts, savukārt saņēmējs ir piederības pārmaiņu galapunkts (Van Valin 2005a, 24), tātad saņēmējs kļūst par īpašnieku. Tas izriet gan no V. Plungjana skaidrojuma par to, ka saņēmējs mērķtiecīgas darītāja darbības rezultātā iegūst savā īpašumā cietēju (Плунгян 2003, 165), gan arī no I. Kuplās skaidrojuma – saņēmējs ir “situācijas komponents, dzīva reālija, kuras īpašumā (rīcībā) kustības rezultātā kas nonāk, piemēram, *Ceļu policisti kvīts vietā dod ziedus autovadītājam*” (Kuplā 2013, 13).

Pēc promocijas darba autores domām, saņēmējs ir uzskatāms gan par cietēja vietas maiņas galapunktu, tātad mērķi, gan par piederības maiņas galapunktu. Tas redzams šādos piemēros:

Tieši viņš man atsūtīja sarakstu ar universitātēm Amerikā .. (K)

Runām par 1. aprīlī noķertajiem lašiem un taimiņiem ticēšu, kad man atsūtīs apsolītās bildes. (K)

Abos piemēros *man* ir gan sūtījuma galamērķis, gan arī jaunais īpašnieks.

Par ieguvēju tiek saukts situācijas dalībnieks, kuram jāizmanto situācijas gala rezultāts, taču tas situācijā nav ne darītājs, ne cietējs, piemēram, *Zaldātam šuva mundieri*⁶⁶, *Ēzelītim nozaga asti, Caram saslima meita* (Плунгян 2003, 165). Līdzīgi ieguvēju ir definējis Nīks Rīmers (*Nick Riemer*), norādot, ka ieguvējs ir tas, kura labā notiek darbība, piemēram, *Bismarck helped the King* (angl. ‘Bismarks palīdzēja karalim’) (Riemer 2010, 338).

Arī lielajā enciklopēdiskajā vārdnīcā krievu valodā ieguvējs saukts par dalībnieku, kura labā (vai kam par sliktu) notiek darbība (БЭС 2000, 83). Savukārt Dž. Saīds uzsver tikai labuma gūšanu (Saeed 2009, 154). Tomēr no minētajiem autoriem vienīgi F. Palmers

⁶⁶ V. Plungjana minētie piemēri tulkoti latviski. Oriģinālus sk. Плунгян 2003, 165.

ieguvēja skaidrojumā norāda, ka šī semantiskā loma “attiecas galvenokārt uz dzīvu būtni, kuru darbība ietekmē netieši” (Palmer 1994, 10). Tātad prototipisks ieguvējs, tāpat kā saņēmējs, ir dzīvs.

Savukārt D. Kristals norāda, ka termins *ieguvējs* tiek lietots ar nozīmi ‘intended recipient’ (angl. ‘paredzētais saņēmējs’) (Crystal 2009, 52). Tātad iezīmējas ieguvēja un saņēmēja semantiskais tuvums. Tas atspoguļojas arī E. Jakaitienes viedoklī – ieguvējs ir adresāts, saņēmējs, kuram par labu vai sliktu notiek darbība (Jakaitienē 2010, 67). No tā izriet, ka lietuviešu valodniece terminus *ieguvējs*, *adresāts* un *saņēmējs* uzskata par sinonīmiem.

Ieguvējs pārsvarā definēts kā dalībnieks, kura intereses darbība skar, bet neietekmē tieši, tomēr nav minēti skaidri kritēriji, kuri ļautu noteikt, vai darbība dalībnieku ietekmē tieši vai netieši. Kā norādīts iepriekš, ieguvēja definīcija “Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā” ilustrēta ar piemēriem *Viņa izcepa man kūku* un *Mēs izmazgājām vecmāmiņai istabu* (VPSV 2007, 149). Atbilstoši definīcijai darbība skar ieguvēja intereses, tātad ieguvējs ir ieinteresēts, lai notiktu kāda darbība. Tā pirmajā teikumā aktants *es* vēlas, lai kāds viņam izcep kūku, savukārt *vecmāmiņa* vēlas, lai kāds izmazgā viņas istabu. No šāda viedokļa tik tiešām ieguvējs ir tas situācijas dalībnieks, kura intereses darbība skar. Taču nav iespējams noteikt, vai darbība netieši iespaido ieguvēju.

Teikumā *Māte sapina mazajai māsiņai glītas bizes* ar datīvu izteiktais situācijas dalībnieks ir ieguvējs. Salīdzinot definīcijā minētos piemērus *Viņa izcepa man kūku* un *Mēs izmazgājām vecmāmiņai istabu* ar iepriekšējo teikumu *Māte sapina mazajai māsiņai glītas bizes*, viegli konstatējama līdzība starp nosauktajiem ieguvējiem, proti, darbības rezultāts ir pozitīvs – ir izcepta kūka, ir tīra istaba un ir sapītas bizes. Taču starp nosauktajiem objektiem ir arī atšķirība – *kūka* un *bizes* darbības gaitā ir tapušas, turklāt *bizes* ir daļa no *māsiņas*, savukārt *istaba* tikai mainījusi savu kvalitāti. Tātad ieguvums var būt dažāds. Minētie piemēri liek domāt arī par to, ka māsiņa darbības gaitā tiek vairāk ietekmēta, tātad darbība viņu skar tiešāk, jo situācijas tiešais objekts ir viņas daļa.

Uzmanība jāpievērš arī tam, ka daži autori ieguvēju definē kā dalībnieku, kam situācija notiek vai nu par labu, vai par sliktu – tātad nes labumu vai zaudējumu (sk., piemēram, БЭС 2000, 83; Jakaitienē 2010, 67). Šajā sakarā V. Plungjans norādījis, ka korekti būtu šķirt pozitīvi iespaidotu situācijas dalībnieku (piemēram, *noskūpstīt grāfienei roku*) un negatīvi iespaidotu situācijas dalībnieku (*uzkāpt grāfienei uz kājas*) (Плунгян 2003, 165). Tātad var runāt par “dativus commodi” un “dativus incommodi” (sk., piemēram, MLLVG I 1959, 396; Freimane 2008, 94). Taču parasti abējādi iespaidotos

dalībniekus apvieno ar vienu terminu, proti, beneficiensu jeb ieguvēju. Negatīvi iespaidota dalībnieka jeb zaudētāja lomas šķīrums, pēc promocijas darba autores domām, nav lietderīgs, jo tādā gadījumā šīs semantiskās lomas definīcijā tiek iekļauta daļa cietēja semantikas, jo cietējs ir dalībnieks, kas darbības rezultātā “cieš” – kas zaudē vai nu iepriekšējo atrašanās vietu, vai maina formu u. tml. Tātad par ieguvēju būtu jārunā tad, ja situācija nāk viņam par labu.

Visbeidzot adresāts tiek dēvēts par dalībnieku, kuram darītājs nodod informāciju, vēloties, lai viņš to uztver, piemēram, *Māsa izstāstīja man pasaku* (Плунгян 2003, 165). Adresāts tiek skaidrots arī kā klausītājs, persona, ar kuru kāds runā vai kuram adresē izteikumu (Matthews 2007, 8).

Semantiskās lomas nosaukumu ir vērts aplūkot kopsakarā ar vārdu, no kura tas darināts. Tā “Latviešu valodas vārdnīcā” darbības vārdam *adresēt* minētas šādas nozīmes: ‘1. Apzīmēt (sūtījumu) ar adresi, norādot (sūtījuma) saņēmēju. *Adresēt vēstuli iestādei*. 2. pārn. Attiecināt (uz kādu), paredzēt (kādam). *Pārmetums bija adresēts ekskursijas vadītājam*’ (LVV_T). Tātad no verba 1. nozīmes izriet, ka adresāts ir tas, kuram kas tiek sūtīts. Tādējādi saņēmēja definīcijā minētajā piemērā *Kareivim atsūtīta vēstule* aktants *kareivis* būtu uzskatāms arī par adresātu. Tomēr jāņem vērā tas, vai vēstule domāta tieši kareivim un kurš to saņem. Ja vēstule sūtīta kareivim un kareivis to arī saņem, tad šim dalībniekam ir gan adresāta, gan saņēmēja loma vienlaikus. Ja vēstule adresēta kareivim, bet to saņem kāds cits, piemēram, kapteinis, cits kareivis vai pulkvedis, tad adresāta lomā būs kareivis, bet saņēmējs būs kāds cits.

No verba 2. nozīmes izriet, ka adresāts ir runāšanas verbu aktants, piemēram:

.. *tev kā labam draugam varu teikt skaidri un gaiši*. (K)

.. *kad Mikijs centās to atstāstīt vecākiem, viņi neticīgi smējās*. (K)

.. *otram cilvēkam iespējams izstāstīt pat to*. (K)

.. *skolotāja sūdzējās Severīna vecākiem*. (K)

Tātad ekscerpētais valodas materiāls atklāj, ka runātā informācija tikusi attiecināta uz kādu vai paredzēta kādam.

Jāmin arī N. Rīmera piemērs *Bismarck informed the King* (angl. ‘Bismarks informēja karali’) (Riemer 2010, 340). Šis piemērs sasaucas ar “Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā” minēto piemēru adresāta lomas definīcijā, proti, *Informējiet mani par to* (VPSV 2007, 16). Abu piemēru pamatā ir viena un tā pati situācija – informācijas nodošana. Taču N. Rīmers verba *informēt* aktantu struktūrā

norādījis darītāja un izjutēja lomas. Tādējādi var pārliecināties, ka vienas un tās pašas semantiskās lomas izpratne dažādu autoru darbos mēdz būt atšķirīga.

No iepriekš minētajām definīcijām var secināt, ka saņēmējs ir saistīts ar kustības verbiem – kāds tiešais objekts tiek fiziski pārvietots no viena punkta uz otru punktu, līdz nonāk saņēmēja, respektīvi, īpašnieka rokās. Taču arī ieguvējs darbības gaitā kaut ko var iegūt savā īpašumā. Adresāta lomu vismaz vienā nozīmē var saistīt ar runāšanas verbiem, tādējādi norādot, kam informācija domāta.

Šķiet, ka saņēmēja un ieguvēja lomu šķīruma pamatā ir angļu valodas gramatiskā sistēma, jo angļu valodā šīs semantiskās lomas izsaka ar dažādiem izteikšanas līdzekļiem. Savukārt latviešu valodā šīs lomas tiek izteiktas vienādi – parasti ar papildinātāju datīvā. Taču korpusa materiālos atrodami arī piemēri, kuros netiešā objekta loma izteikta ar prievārdisku konstrukciju *priekš + N_G*:

Rezultāts gan priekš manis, gan priekš visas Subaru komandas izrādījās vienkārši fantastisks. (K)

.. viņš to meitu mīlēs un darīs priekš viņas visu. (K)

Es vienmēr mazo, melno šokolādīti priekš viņa paņēmu .. (K)

Kaut gan šādas konstrukcijas no valodas kultūras viedokļa tiek vērtētas kā neliterāras (sk. Freimane 1993) un tajās tiek meklēta krievu valodas ietekme, tomēr tās liecina, ka valodas lietotājs vēlas diferencēt ieguvēju un saņēmēju.

No aplūkotajiem piemēriem izriet, ka saņēmējs, kaut arī situācijā ir netiešais objekts, tomēr tiek ietekmēts tieši, respektīvi, tas tiek iesaistīts darbībā. Tādēļ var piekrist gan N. Rīmera, gan Dž. Saīda viedoklim par saņēmēju kā mērķa paveidu (sk. Riemer 2010; Saeed 2009), jo darītājs darbības laikā kādu priekšmetu nodod saņēmējam. Savukārt ieguvējs darbībā nav iesaistīts, viņš izjūt darbības rezultātu.

Salīdzināsim divas situācijas:

- 1) Kolēģes nolemj padzert kafiju, un viena no kolēģēm atnes otrai kolēģei kafiju no kafejnīcas.
- 2) Kolēģes nolemj padzert kafiju, viena no kolēģēm aizkavējas kabinetā, bet otra kolēģe, gaidot kafejnīcā, jau pasūtina kafiju arī savai kolēģei.

Abās situācijās kafija nonāk pie otras kolēģes, taču atšķiras veids, kā tas notiek. Pirmajā situācijā nosauktajā darbībā ir iesaistītas abas kolēģes, tādēļ viena kolēģe ir darītāja, bet otra kolēģe ir saņēmēja. Savukārt otrajā situācijā kafijas pasūtīšanās ir iesaistīta tikai viena kolēģe, otra kolēģe nemaz situācijā nepiedalās, bet vēlāk izjūt darbības rezultātu, tātad ir ieguvēja. Tomēr abās situācijās nevar noliegt arī otras lomas

uzslāņošanas – tā pirmajā situācijā kolēģe primāri ir saņēmēja, bet vienlaikus arī ieguvēja; otrajā situācijā kolēģe galvenokārt ir ieguvēja, taču arī vienlaikus saņēmēja.

Aplūkojot visas trīs netiešā objekta lomas, šķiet, ka tās raksturo secīgas darbības, kuru rezultāts ir kā iegūšana. Tā, piemēram, kāds nopērk grāmatu, lai uzdāvinātu to savam draugam dzimšanas dienā, un ieraksta grāmatā novēlējumu, tātad adresē grāmatu draugam. Tas nozīmē, ka draugs ir adresāts. Vēlāk grāmata tiek pasniegta draugam, tātad draugs ir saņēmējs. Tā kā grāmata ir pirktā draugam, tad draugs beigu beigās ir arī ieguvējs. Turklāt adresāts un saņēmējs ir lomas, kas marķē vienu un to pašu situācijas dalībnieku no subjekta skatu punkta un no netiešā objekta skatu punkta. Par to var pārlicināties, aplūkojot šādus piemērus:

Dažreiz viņš no tuvākā lielākā ciema pa pastu sūta bērniem medu .. (K)

Ārlietu ministrija grāmatas sūta Latvijas vēstniecībām ārzemēs. (K)

Aplūkotajos teikumos *bērni* un *vēstniecības* no darītāja skatu punkta ir adresāti, jo tiem tiek sūtīti sūtījumi, savukārt no pašu bērnu un vēstniecību skatu punkta viņi ir saņēmēji, jo saņem sūtījumus.

Adresāts un saņēmējs izteikts šādā teikumā:

Jūsu sūtījums sasniedzis adresātu. (K)

Uz adresāta lomu norāda paša dalībnieka nosaukums, savukārt uz saņēmēja lomas piemītību šajā situācijā norāda predikāts (*ir*) *sasniedzis*. Verbam *sasniegt* vārdnīcā minēta šāda nozīme ‘1. Pārvietošanās rezultātā sākt atrasties (noteiktā vietā, pie noteikta priekšmeta u. tml.)’ (LLVV_T). Kā norādīts iepriekš, saņēmējs iesaistīts kustības verbu aktantu struktūrā. Šis piemērs atspoguļo to, ka adresāts (ar nozīmi ‘sūtījuma galamērķis’) netiek šķirts no saņēmēja.

Pēc promocijas darba autores domām, netiešā objekta lomas var šķirt, taču katrai no tām situācijā bieži vien uzslāņojas arī pārējo lomu pazīmes. Starp adresātu un saņēmēju ir lielāka semantiskā saikne, jo tie abi tiek iesaistīti situācijā, turklāt, kā rāda valodas materiāls, nozīmes ziņā tie netiek šķirti. Savukārt ieguvējs paliek ārpus situācijas, kuras rezultātu viņš izjūt, tādēļ to nošķirt no pārējām lomām ir vieglāk.

Lai norobežotu netiešā objekta lomas, nepietiek tās analizēt viena teikuma robežās, jāpēta visa saziņas situācija kopumā, jo ne vienmēr vienā teikumā ir ietverta visa būtiskā informācija. Tā, piemēram, jau aplūkotajā piemērā *Kareivim atsūtīta vēstule* ir tikai fakta konstatācija, bet nav zināms, vai kareivis bijis adresāts un arī vēstules saņēmējs. Semantisko lomu noteikšana un arī savstarpēja norobežošana ir saistīta ar predikāta leksēmu. Atkarā no tās vienu un to pašu dalībnieku var saukt dažādi.

Turpmākajās apakšnodaļās aplūkoti saņēmēja, ieguvēja un adresāta izteikšanas līdzekļi latviešu valodā.

5.4.1. Ar papildinātāju izteikts saņēmējs, ieguvējs un adresāts

Kā norādīts iepriekš, tipisks netiešā objekta lomu izteikšanas līdzeklis ir **papildinātājs datīvā**, piemēram:

Gustavam piešķīra pildspalvu, zīmuli un kladi ar sunīti. [Šeit bija viena gara, gara stunda dienā.] (K)

[Neviens neuzdrošinājās viņas klātbūtnē iesmieties.] .. plēnumā viņai piešķīra koka ordeni par pašai dziedību. (K)

Pagasta padome .. septiņiem bērniem piešķīra brīvpusdienas .. (K)

Minētajos teikumos netiešie objekti ir prototipiski – dzīvas būtnes, kas neietekmē darbību. Visos minētajos piemēros ir viens un tas pats verbs *piešķirt*, taču situācijas dalībniekus, kas izteikti ar datīvu, var analizēt atšķirīgi.

Nemot vērā to, vai situācijas dalībnieks ir vai nav tieši iesaistīts situācijā, iespējams nošķirt teikumus ar saņēmēju un ieguvēju. Tā pirmajā un otrajā piemērā ir izteikti saņēmēji, jo konteksts ļauj secināt, ka tie ir bijuši klāt ar predikātu raksturotajā situācijā, tomēr nevar noliegt, ka darbība zināmā mērā ir notikusi saņēmējiem par labu. Savukārt trešajā piemērā ir izteikts ieguvējs, jo netiešais objekts *bērni* nav bijis klāt situācijā, bet situācija ir notikusi par labu netiešajam objektam. Turklāt saņēmēja loma parasti ir teikumos, kuros tiešais objekts ir taustāms priekšmets vai lieta.

Pēc promocijas darba autores domām, ar papildinātāju datīvā izteiktai saņēmēja lomai uzslāņojas izjutēja sēma, jo saņēmēji arī izjūt to, ka darbības gaitā viņiem kaut kas tiek nodots.

Ieguvēja loma izteikta šādos teikumos:

Adoptētam bērnam dzimšanas apliecībā kā vecākus var ierakstīt adoptētājus .. (K)

.. nodrošina esošajām un nākamajām paaudzēm kvalitatīvu vidi .. (K)

Abos piemēros nosauktās darbības noris kādam par labu, turklāt minētie dalībnieki nav iesaistīti situācijā. Par ieguvēja lomu var runāt arī tādēļ, ka tiešais objekts, kas pāriet pie netiešā objekta, nav priekšmets, bet gan *vecāki* un *vide*.

Par ieguvēja lomu teikumā

.. patents jau piešķirts šādai personai .. (K)

liecina divdabīs *piešķirts*, kas norāda uz darbību, kura veikta un notikusi par labu *personai*. Taču šajā situācijā jāvērs uzmanība arī uz predikāta formu. Minētajā piemērā ir elidēts palīgdarbības vārds *būt*. Tas nozīmē, ka šī teikuma pilna virsējā sintaktiskā struktūra būtu atspoguļojama šādi:

.. *patents jau ir piešķirts šādai personai* ..

Kā redzams, predikāts izteikts darāmās kārtas saliktajā tagadnē, kas norāda “iepriekš notikušas darbības rezultativitāti tagadnē” (VPSV 2007, 337), tātad patents pieder personai. Tādējādi netiešo objektu teikumā var uzlūkot arī par īpašnieku.

Salīdzināsim minēto piemēru ar šādi pārveidotu teikumu:

.. *patents tiek piešķirts šādai personai* ..

Tā kā predikāts ir izteikts ar ciešāmās kārtas salikto tagadni, tas norāda, ka darbība vēl nav noslēgusies, tātad vēl nevar runāt par tās rezultātu. Tādā gadījumā ar datīvu izteiktais aktants ir ieguvējs, nevis īpašnieks, jo patents vēl nav nonācis personas īpašumā.

Savukārt adresāts izteikts nākamajos teikumos:

Viņiem sagribējās greznoties, lai izrādītos citiem. (ĒH)

Savā naivumā Tenim ievaicājos, kālab tad piebūves galā ir divi siltumģeneratori. (ĒH)

Bija iecerēts agronomiem nodemonstrēt Pauļa izgudrojumu. (ĒH)

Kā iepriekš norādīts, adresāts, tāpat kā saņēmējs, ir iesaistīts situācijā, tas ir runāšanas verbu aktants (otrajā piemērā ir runāšanas verbs *ievaicāties*). Par adresāta lomu var runāt tādēļ, ka šajos piemēros darītāju veiktā darbība paredzēta citiem.

Tāpat netiešā objekta semantiskās lomas iespējams izteikt **ar prievārdisku savienojumu**, piemēram:

Paulis aizjoņoja uz rajona centru un gāja tiešā ceļā pie izpildkomitejas priekšsēdētāja. (ĒH)

Jūsu sūtījums jau ir ceļā pie adresāta. (K)

Pakalpojums negarantē laiku, kurā sūtījums tiks saņemts vai nosūtīts līdz saņēmējam. (K)

Divi pēdējie piemēri būtībā raksturo vienu situāciju, taču vienā gadījumā sūtījuma galamērķis nosaukts par adresātu, savukārt otrā gadījumā tas dēvēts par saņēmēju. Pēc promocijas darba autores domām, tas ir atkarīgs no tā, ko runātājs vēlas uzsvērt. Tā, sakot, ka sūtījums ir ceļā pie adresāta, netiek noliegta iespēja, ka sūtījums adresātu var nesasniegt. Savukārt, sakot, ka sūtījums nosūtīts līdz saņēmējam, tiek norādīts, ka sūtījums tiešām sasniegs galamērķi.

5.4.2. Ar teikuma priekšmetu izteikts saņēmējs, ieguvējs un adresāts

Netiešā objekta lomas, kā norādīts iepriekš, tipiski tiek izteiktas ar papildinātāju datīvā. Taču atkarā no verba leksēmas netiešais objekts var tikt izteikts arī **ar teikuma priekšmetu nominatīvā**.

Tā, piemēram, pie verba *saņemt* šādi izteikts ir saņēmējs. Verba *saņemt* 3. nozīme ir 'iegūt, dabūt savā īpašumā, lietošanā (parasti vienreizēju atalgojumu, apbalvojumu, dāvanu u. tml.); dabūt (piemēram, novērtējumu)' (LLVV_T). Verba nozīmes izpēte ļauj noteikt tipiskāko situāciju loku, kurā varētu būt saņēmējs:

Atestātus saņēma 17 skolas audzēkņi. (K)

.. tu saņemsi vēstuli uz savu pasta kastīti ar paroli tuvāko minūšu laikā. (K)

Abonentī saņem dāvanu karti Ls 10 vērtībā no skaistumkopšanas salona. (K)

Pēc pāris dienām šo rindiņu autors saņēma atklātnīti .. no Botānikas institūta kolēģiem (K)

Piemēros minēti prototipiski saņēmēji, respektīvi, dzīvas būtnes, kas darbības rezultātā iegūst taustāmus objektus – *atestātus, vēstuli, dāvanu karti un atklātnīti*. Turklāt visos aplūkotajos piemēros saņēmējs ir pasīvs situācijas dalībnieks, kas nevar ietekmēt objekta saņemšanu.

Ar metonīmijas palīdzību par saņēmēju var būt organizācijas un iestādes, piemēram:

Maksātnespējas administrācija saņēma paziņojumu no Liepājas pilsētas un rajona policijas pārvaldes. (K)

Labdarības biedrība saņēma ziedojumus no draudzes locekļiem skolu uzturēšanai. (K)

Mūsu skola saņēma 10 modernus datorus. (K)

Pirmajā piemērā līdzās metonīmiskam saņēmējam redzams arī metonīmisks darītājs *pārvalde*.

Kā liecina aplūkotie piemēri, verba *saņemt* aktantu struktūrā ietilpst tiešais un netiešais objekts, kā arī darītājs, kurš teikuma sintaktiskajā struktūrā tiek izteikts ar prievārdisku konstrukciju (piemēram, *no pārvaldes un no locekļiem*) vai bieži vien netiek izteikts. Tātad darītājs situācijā ir mazāk svarīgs, tādēļ tas tiek pazemināts rangā. Savukārt netiešais objekts tiek izteikts ar teikuma priekšmetu nominatīvā, tādējādi tiek paaugstināts rangā un kļūst par teikumā izteiktās informācijas centrālo daļu.

Arī verba *iegūt* aktantu struktūrā netiešais objekts teikuma sintaktiskajā struktūrā tiek izteikts ar teikuma priekšmetu nominatīvā:

Mēs ieguvām sliktas kvalitātes kopiju. (K)

Smaiļošanā 1993. gadā E. Buncis ieguva bronzas medaļu .. (K)

Kaut arī abos piemēros ir verbs *iegūt*, teikumos ir izteikti saņēmēji, jo tie ir bijuši iesaistīti attiecīgajās situācijās. Pirmajā piemērā no teikuma satura izriet, ka saņēmējam ir arī cietēja iezīmes, jo saņemta nekvalitatīva kopija, savukārt otrajā piemērā saņēmējam ir arī ieguvēja iezīmes, jo situācija notikusi viņam par labu.

Metonīmisks saņēmējs ir izteikts šādā teikumā:

Atsaucību saņēma iecere veidot Tautas dārzu .. (K)

Atšķirībā no iepriekšējiem piemēriem, kuros ar metonīmiskajiem saņēmējiem saprotami organizāciju darbinieki, darbinieku kolektīvi, šajā piemērā metonīmiskais saņēmējs aizstāj reālo saņēmēju, proti, ieceres autoru. Šajā piemērā objekts ir cilvēku rakstura īpašība.

Pēc promocijas darba autores domām, ar teikuma priekšmetu nominatīvā izteiktiem netiešajiem objektiem uzslāņojas izjutēja sēma.

Netiešā objekta lomas var būt izteiktas arī **ar teikuma priekšmetu datīvā** vajadzības izteiksmes teikumos, piemēram:

*Ja šos sīkos darbiņus pildu es, tad **man** jāsaņem arī laboranta alga.* (K)

***Mums** no šīm valstīm jādabū atvainošanās, jāsaņem kompensācija ..* (K)

***Darbiniekam** ir jāsaņem ārsta izrakstītas aizsargbrilles.* (K)

Šajos teikumos izteikta saņēmēja loma, kurai, kā uzskata promocijas darba autore, uzslāņojas darītāja sēma, tātad saņēmējs nevar būt pilnīgi pasīvs, viņam ir jārikojas, lai saņemtu tiešo objektu.

Savukārt teikumā

*Viņa vadītā padome vienojas, ka pārtikas palīdzība jāsaņem vienīgi **grūtniecēm**.* (K)

netiešais objekts varētu būt gan adresāts, jo vienošanās ir domāta grūtniecēm, gan arī ieguvējs, jo vienošanās noteik par labu šim situācijas dalībniekam.

Ekscerpētais valodas materiāls liek domāt arī par saņēmēja aktivitātes pakāpi situācijā. Verbs *saņemt* teikumā norāda uz pasīvu saņēmēju, un iepriekš jau norādīts, ka saņēmējs neietekmē saņemšanas procesu. Savukārt verbs *iegūt* var tikt lietots gan pasīva saņēmēja nosaukšanai, gan arī aktīva darītāja nosaukšanai:

***Viņi** ieguva diplomu par izrādi kopumā.* (K)

*Dzīvniekus **viņi** ieguva, naktī aplaupot apkārtējās zemnieku saimniecības.* (K)

Pirmajā teikumā *viņi* ir pasīvs saņēmējs, par ko var pārlicināties, pārveidojot teikumu – *Viņiem piešķīra diplomu par izrādi kopumā*. Savukārt otrajā teikumā *viņi* ir aktīvi darītāji, jo ar verbu *iegūt* aizstāts verbs *zagt*, kas nozīmē ‘neatļauti, parasti slepeni, ņemt materiālās vērtības, lai tās nelikumīgi piesavinātos’ (LLVV_T).

Verbu *saņemt* un *iegūt* sakarā var runāt par konversīviem (par tiem sk. arī 36. lpp.). Izmantojot šos verbus, situācija tiek raksturota no netiešā objekta skatu punkta, savukārt, izmantojot verbu *dot* vai no tā atvasinātus verbus, situācija tiek raksturota no darītāja skatu punkta. Atkarā no situācijas vērsuma, proti, no tā, kurš situācijas dalībnieks ir paziņojuma izejas punkts, mainās arī semantisko lomu – netiešā objekta un subjekta – izteikšanas līdzekļi.

Salīdzinot teikumus

Mēs ieguvām sliktas kvalitātes kopiju. (K)

Mums iedeva sliktas kvalitātes kopiju,

ir secināms, ka izteikšanas līdzekļi ļauj mainīt situācijas dalībnieku statusu situācijā. Viens un tas pats situācijas dalībnieks ar teikuma sintaktiskās struktūras palīdzību var tikt rādīts kā saņēmējs, kurš iesaistās saņemšanas procesā, vai kā pasīvs saņēmējs, kurš robežojas ar izjutēju vai pat cietēju.

5.4.3. Saņēmēja, ieguvēja un adresāta sintaktiskā nullforma

Līdzīgi kā subjekta un tiešā objekta semantiskās lomas, arī netiešā objekta semantiskās lomas teikuma sintaktiskajā struktūrā var nebūt minētas. Tas iespējams tādēļ, ka netiešo objektu rāda darbības vārda finītā forma, piemēram:

Esam noslēguši līgumu ar Rīgas domi, un katru mēnesi saņemsim 33 latus par bērnu. (K)

Sakrājot visus nepieciešamos zīmogus kuponā, bez maksas iegūsiēt Nacionālā teātra Skatītāju karti. (K)

Kad esmu slimnīcā un operēju, pusdienās no māsiņām dabūju kādu zupas šķīvi un jutos labi. (K)

Aplūkotajos piemēros eksplicīti nav izteikta daudzskaitļa pirmā un otrā persona, kā arī vienskaitļa pirmā persona. Taču šādos gadījumos nevar runāt par īstu nullformu, jo tā tiek kompensēta ar darbības vārda finīto formu.

Teikuma sintaktiskajā struktūrā var nebūt izteikts arī no **konteksta** vai **saziņas situācijas izsecināms netiešais objekts**, piemēram:

[Uz ceļiem visvairāk cieš iesācēji.] Kolīdz saņem vadītāja tiesības, tā uz motocikla .. (K)

[*Jau Kusas pamatskolas izlaiduma aktā Roberts vada Ādolfa Ābeles dziesmu .. 1936. gadā .. skolas nobeiguma koncertā vada Jurjānu Andreja kantāti "Tēvijai" ar 300 balsu kuplo institūta kori.*] *Dabū skolotāja darbu Kocēnu, toreiz Kokmuižas, pagasta pamatskolā ..* (K)

Netiešā objekta sintaktiskā nullforma ir nākamajos teikumos:

Ja istabu tīru neizslauka, tad dabū bārdainu vīru. (K)

Ja uzklikšķina uz bultiņas, tad iegūst krāsu paleti, no kuras var izvēlēties nepieciešamo krāsu. (K)

Teikumos raksturotajās situācijās netiešais objekts ir **vispārināts**. Tā pirmajā piemērā netiešā objekta lomā var būt jebkura sieviete, savukārt otrajā piemērā netiešais objekts var būt jebkurš cilvēks. Šādi teikumi ar vispārinātu netiešo objektu iegūst rīcības seku nenovēršamības, obligātuma nozīmi, proti, ja izpilda vai neizpilda kādu darbību, tad neizbēgami sagaidāms konkrēts rezultāts.

Netiešais objekts var nebūt minēts tad, ja svarīga ir pati darbība, darbības apstākļi vai darbības tiešais objekts, piemēram:

"Latvijas Gāze" līdz pat aprīlim piegādās dabasgāzi no Inčukalna pazemes gāzes krātuves .. (K)

GlaxoSmithKline Latvia piegādās vakcīnas pret difteriju, stinguma krampjiem, bezšūnu garo klepu un poliomiēlītu. (K)

Dzinēju piegādās tā pati kompānija. (K)

Katru gadu Stokholmā pasniedz Nobela prēmiju. (K)

Netiešie objekti, kas šajos piemēros netiek minēti, var būt saņēmēji, jo tiešie objekti *gāze, vakcīnas, dzinējs* un *prēmija* no viena punkta tiek pārvietoti uz citu punktu, taču tāpat visi netiešie objekti varētu būt arī ieguvēji, jo darbība norit tiem par labu.

Rezumējot var sacīt, ka netiešā objekta sintaktiskās nullformas, tāpat kā tiešā objekta sintaktiskās nullformas ir tad, ja objektu rāda verba finītā forma vai arī to var izsecināt no saziņas situācijas vai konteksta. Tomēr tādos gadījumos jārunā par gramatiski vai konsituatīvi kompensētu nullformu. Par īstām sintaktiskajām nullformām var runāt vispārināta netiešā objekta sakarā, kā arī tad, ja svarīga ir pati darbība.

6. Subjekta un objekta lomas polipropozitīvos teikumos

Kā jau darbā iepriekš norādīts, teikuma sintaktiskā struktūra bieži vien atspoguļo vairākas īstenības situācijas, respektīvi, propozīcijas (par propozīcijas jēdzienu sk. 1.1.2. nodaļā), tādēļ vienam un tam pašam situācijas dalībniekam var būt vairākas semantiskās lomas vienlaikus. Tātad polipropozitīvos teikumos jārunā par semantisko lomu sinkrētismu (par sinkrētismu sk. 2.2. un 4.3. nodaļā).

Polipropozitīvi teikumi, kā norādījis J. Valdmanis, no semantiskās uzbūves viedokļa ir līdzīgi saliktiem teikumiem, kas ietver nevis vienu situāciju, bet divas savā starpā saistītas situācijas. Turklāt polipropozitīvus teikumus var sadalīt un katru no propozīcijām izteikt predikatīvā formā kā monopropozitīvu teikumu (Ceplītis, Rozenbergs, Valdmanis 1989, 95), respektīvi, kā teikumu, kurā atspoguļota viena īstenības situācija.

Bieži vien polipropozitīvos teikumos apvienotajām situācijām ir kopīgs situācijas dalībnieks jeb aktants. Tā, piemēram, teikumā

Aiz muguras Džo vēl dzirdēja māti runājam. (K)

ir izteiktas divas propozīcijas:

DŽO/D+DZIRDĒT/Pred+MĀTE/S

MĀTE/D+RUNĀT/Pred,

kurām kopīgais aktants ir *māte*. Pirmajā situācijā šis aktants ir stimulš (S), bet otrajā situācijā tas ir darītājs (D).

Arī teikuma

Stikla vigvamu aizsedza kādai japāņu korporācijai piederošs debesskrāpis (K)

sintaktiskā struktūra apvieno šādas divas propozīcijas:

DEBESSKRĀPIS/D+AIZSEGT/Pred +STIKLA/Paz⁶⁷+VIGVAMS/C/Pn

JAPĀŅI/Paz+KORPORĀCIJA/Īp/Pn+PIEDERĒT/Pred+DEBESSKRĀPIS/Īpu.

Abām propozīcijām kopīgais aktants ir *debesskrāpis*, kas pirmajā propozīcijā uzņemas darītāja lomu, savukārt otrajā propozīcijā tam ir īpašuma (Īpu) loma. Situācijas dalībnieks *korporācija* ir īpašnieks (Īp), kuram pieder īpašums *debesskrāpis*, taču aktants *korporācija* vienlaikus ir arī pazīmes nesējs (Pn), jo vārdkopā ar atkarīgo komponentu ir izteikta pazīme, kas norāda korporācijas piederību japāņiem. Aktants *vigvams* ir cietējs (C) un pazīmes nesējs (Pn).

⁶⁷ Pazīme kā semantiskā loma šajā darbā atsevišķi nav analizēta. Tā ir minēta, aplūkojot pazīmes nesēja lomu (sk. 4.5. nodaļā).

Kā liecina ekscerpētais valodas materiāls, teikumā var būt vairāk par divām propozīcijām. Tā, piemēram, teikumā

Pāri mugurai tika pārlikta manis šūtā sedziņa un sasprausta ar saktu uz krūtīm. (K)

ir šādas trīs savstarpēji saistītas propozīcijas:

ES/D+UZŠŪT/Pred+SEDZIŅA/C

[KĀDS/D]+PĀRLIKT/Pred+MUGURA/V+SEDZIŅA/T

[KĀDS/D]+SASPRAUST/Pred+SEDZIŅA/C+SAKTA/In+KRŪTIS/V

Visām propozīcijām kopīgais aktants ir *sedziņa*, kam pirmajā un trešajā propozīcijā ir cietēja loma, savukārt otrajā propozīcijā tam pašam aktantam ir tēmas semantiskā loma.

Tāpat teikumus

Redzētās gleznas mani ļoti iespaidoja. (K)

Dzirdētais Jāni ļoti pārsteidza. (K)

var pārveidot šādi, tādējādi atklājot arī uz semantiskās struktūras balstītās propozīcijas:

Es redzēju gleznas, un tās mani ļoti iespaidoja.

ES/Izj+REDZĒT/Pred+GLEZNAS/S

GLEZNAS/D+IESPAIDOT/Pred+ES/C

Jānis dzirdēja kaut ko, un tas viņu pārsteidza.

JĀNIS/Izj+DZIRDĒT/Pred+KAUT KAS/S

KAUT KAS/D+PĀRSTEIGT/Pred+JĀNIS/C

Minētajos piemēros vispirms kāds dalībnieks uztver stimulu ar kādu no maņām, pēc tam uztvertā informācija ietekmē pašu uztvērēju. Tas nozīmē, ka vienam un tam pašam situācijas dalībniekam ir vienlaikus divas semantiskās lomas – vispirms tas ir subjekts, precīzāk, izjutējs, pēc tam kļūst par objektu, precīzāk, cietēju, bet sintaktiski tas izteikts kā papildinātājs akuzatīvā. Šajos teikumos izjutējs un cietējs ir viens un tas pats situācijas dalībnieks. Abi teikumi arī norāda, ka ir notikusi darbības virziena maiņa – no subjekta darbība pārgājusi pie objekta.

Aplūkotajos piemēros sarežģīta semantiskā struktūra ir sablīvēta un izteikta ar vienkāršāku sintaktisko struktūru. Polipropozitīvi teikumi ir saistīti ar situācijas dalībnieku pazemināšanu vai paaugstināšanu rangā (sīkāk par to sk. Geniušienē 1987; Baerman, Brown, Corbett 2005; sk. arī 4. nodaļā).

Piemēram, teikumā

Pāri mugurai tika pārlikta manis šūtā sedziņa un sasprausta ar saktu uz krūtīm. (K)

šūšanas propozīcijas darītājs ir izteikts ar vārdkopas atkarīgo komponentu ģenitīvā *manis*, tātad subjekts tiek pazemināts, savukārt propozīcijām kopīgais aktants *sedziņa*, kas

semantiskajā struktūrā ir tiešais objekts, tiek izteikts ar teikuma priekšmetu, tātad tas tiek paaugstināts. Paaugstināšana vai pazemināšana rangā ir saistīta ar to, kurš no aktantiem situācijā ir svarīgāks. Rangā augstākais aktants teikumā ir arī svarīgākais aktants situācijā.

Aktantu izteikšanas līdzekļi ne vien norāda, kurš aktants situācijā ir svarīgāks, respektīvi, rāda teikuma aktuālo dalījumu, bet palīdz noteikt arī darbību secīgumu. Tā iepriekš minētajā teikumā sedziņas šūšana ir darbība, kas jau notikusi pirms kāda laika, savukārt sedziņas pārlikšana pāri mugurai un saspraušana ir nākamās darbības.

Iepriekš aplūkotajos piemēros visām propozīcijām ir kopīgs aktants. Taču, kā norādījis J. Valdmanis, situācijām kopīgs aktants nav obligāta polipropozitīva teikuma īpašība, un ir iespējami polipropozitīvi teikumi, kuros abām propozīcijām nav kopīga aktanta (Ceplītis, Rozenbergs, Valdmanis 1989, 95).

Vairākas propozīcijas bez kopīga aktanta ir teikumos ar procesuālas nozīmes jeb deverbāliem lietvārdiem, piemēram:

Pēc prezidenta aizbraukšanas Portoprensā valda anarhija. (K)

PREZIDENTS/D+AIZBRAUKT/Pred

PORTOPRENSA/V+VALDĪT/Pred+ANARHIJA/D

Saaukstēšanās simptomi parādās pēc vīrusa iekļūšanas degunā. (K)

VĪRUSS/D+IEKĻŪT/Pred+DEGUNS/V

SAAUKSTĒŠANĀS/Paz+SIMPTOMI/D+PARĀDĪTIES/Pred

Tātad katrā teikumā ir izteikti divi darītāji un divas darbības, kur viena darbība ir otras darbības rezultāts, respektīvi, darbības norit viena pēc otras, turklāt pirmās darbības darītājs neiesaistās otrajā darbībā. Salīdzinot abus teikumus, var redzēt, ka darbību secīgums katrā no tiem sintaktiski izteikts atšķirīgi. Tā pirmajā teikumā pirmo darbību (prezidenta aizbraukšanu) atspoguļojošā propozīcija teikuma sintaktiskajā struktūrā ir izteikta vispirms, savukārt otrajā teikumā pirmā darbība (vīrusa iekļūšana degunā) teikuma sintaktiskajā struktūrā tiek izteikta teikuma beigās. Tas saistīts ar teikuma komunikatīvās struktūras noformēšanu, respektīvi, ar teikuma aktuālo dalījumu. Atkarā no tā, ko teksta autors katrā no teikumiem vēlējis uzsvērt, tiek pārkārtota arī teikuma sintaktiskā struktūra.

Atšķirīgs ir nākamais teikums:

Valde nolēma atbalstīt likumprojekta apspriešanu. (K)

Tajā tiešā objekta pozīcijā ir procesa nosaukums *apspriešana*. Tas nozīmē, ka objekts ietver veselu propozīciju jeb situāciju (par to sīkāk sk. Мустайоки 2006, 166). Tātad teikuma semantiskā struktūra tiek atklāta ne vien ar predikatīvu vienību, bet arī ar propositīvo leksiku (par to sīkāk sk. Lokmane 2012). No tā izriet, ka teikuma semantiskā

struktūra teikuma sintaktiskajā struktūrā tiek vēl vairāk saspiesta. Tādā gadījumā, kā norāda I. Lokmane, “viena semantiska struktūra var būt otras struktūras aktants” (Lokmane 2012, 167). Turklāt arī predikāts norāda uz divām propozīcijām – nolemšanu un atbalstīšanu. Šī teikuma pamatā esošās propozīcijas var atklāt, pārveidojot teikumu par saliktu teikumu:

Valde nolēma atbalstīt to, ka likumprojekts tiek apspriests. vai

Valde nolēma, ka atbalstīs to, ka likumprojekts tiek apspriests.

Tāpat aktants *valde* gan nolemj, gan atbalsta kaut ko, tāpat tas ietilpst divās propozīcijās; savukārt trešā propozīcija sintaktiski izteikta no objekta, respektīvi, likumprojekta orientācijas. No vienas puses, var uzskatīt, ka trešajā propozīcijā ir saziņas situācijas nosacīta darītāja nullforma. Taču, no otras puses, šajā propozīcijā darītāja nosaukums var nebūt minēts, ja tas sakrīt ar pirmo divu propozīciju darītāja nosaukumu, proti, ja darītājs ir aktants *valde*.

Propozitīvās leksikas sakarā jāaplūko teikumi, kuros aktanta nosaukums norāda uz tā semantisko lomu:

Palīgu talkā bija maz. (K)

Strādnieku šodien ir vairāk. (K)

Minētajos piemēros raksturots kādas darbības dalībnieku skaits, proti, ka dalībnieku bijis daudz vai maz. Taču no lietvārdu nozīmes izriet arī dalībnieku semantiskās lomas. Lietvārdi *palīgi* un *strādnieki* raksturotajās situācijās ir darītāji, taču galvenais propozīcijas saturs ir dalībnieku skaita lielums.

Ja propozīcija tiek izteikta ar nepredikatīvu vienību, respektīvi, ar propozitīvo leksiku, tad “tāda propozīcija viena pati nevar veidot teikumu, tai jāsaistās ar citām propozīcijām” (Lokmane 2012, 166).

Semantiskās lomas ar propozitīvās leksikas palīdzību var izteikt jebkādas sintaktiskās struktūras teikumā, tādēļ promocijas darbā aplūkoti tikai daži piemēri.

Teikumā

Pat pavisam politiskās dzīves vērotājam redzams, ka Latvijā ir ļoti ietekmīgi cilvēki, kuri var jūtami iespaidot un arī iespaido politiskos procesus. (K)

aktantam *vērotājs* ir izjutēja loma. Šī loma ietilpst darbības vārda *redzēt* aktantu lokā, tāpat tā teikumā atkarīga gan no verba, gan no paša lietvārda nozīmes.

Divējādi iespējams interpretēt šādus teikumus:

Pieteikumā var ietvert: 1) Dizainparaugu starptautiskās klasifikācijas indeksu, ja tas pieteicējam zināms.. (K)

.. viens no uzdevumiem ir panākt, lai teātris nebūtu kluss arī vasarā un **iebraucēji** zinātu, kur atrodas Liepājas teātris, un nāktu skatīties izrādes. (K)

No vienas puses, darbības vārda *zināt* formas norāda, ka substantīvi *pieteicējs* un *iebraucēji* ir aplūkojami kā izjutēji, bet no otras puses, *pieteicējs* un *iebraucēji* ir uzskatāmi arī par darītājiem. Darbības vārds *pieteikt* nozīmē ‘oficiāli paziņot, darīt zināmu’ (LVV_T), tātad *pieteicējs* ir tas, kurš kaut ko piesaka – apzināti rīkojas, kontrolē savu darbību. Savukārt viena no darbības vārda *iebraukt* nozīmēm ir ‘braukšus ierasties’ (LVV_T), tātad *iebraucēji* ir tie, kuri paši ir iebraukuši, nevis kāds cits viņus ir ievēdis. Šajā gadījumā svarīgi ir bijis izcelt to, ka *pieteicējs* vai *iebraucēji* kaut ko varētu zināt, bet darītāja sēma jau implicēta lietvārda leksiskajā nozīmē.

Līdzīgi var aplūkot arī piemēru .. *taču paši dziedātāji sevi gandrīz nedzird*, kur subjekts *dziedātāji* kopā ar predikātu *nedzird* analizējams kā izjutējs, taču šī substantīva leksiskā nozīme norāda arī uz to, ka subjektu bez predikāta var analizēt kā darītāju. Abu pēdējo aplūkoto piemēru sakarā var runāt par sintaktiskās struktūras kondensāciju.

Jāsecina, ka teikumos ar propositīvo leksiku parasti ir īstenotas vairākas semantiskās lomas – viena loma tiek izteikta ar propositīvo leksiku, tādējādi nosaucot arī veselu situāciju, savukārt otra loma izriet no predikāta nozīmes. Šādu polipropositīvu teikumu sintaktiskā struktūra ir vienkāršāka par semantisko struktūru, tādējādi starp abiem teikuma struktūras līmeņiem veidojas asimetrija.

Secinājumi

1. Teikuma struktūras izpētē no dažādajām sistēmām **lietderīgi postulēt trīs līmeņu – semantiskā, sintaktiskā un komunikatīvā līmeņa – sistēmu**. Šāda pieeja ļauj atspoguļot teikuma izveides procesu, sākot no vispārinātām semantiskajām attiecībām līdz to realizācijai teikuma virsējā struktūrā, rādot to, ka dažādas sintaktiskās struktūras var balstīties uz vienām un tām pašām semantiskajām struktūrām.

2. Latviešu valodā, analizējot teikuma semantiskās struktūras īstenošanos sintaktiskajā struktūrā, jāņem vērā gan **semantiskās opozīcijas**, piemēram, dzīvs – nedzīvs, persona – ne-persona, gan **gramatiskās opozīcijas**, piemēram, darāmā kārtā – ciešamā kārtā, īstenības izteiksme – pārējās izteiksmes, nominatīvs – atkarīgie locījumi. Opozīcijas ļauj nošķirt vienu semantisko lomu no citas, kā arī palīdz norobežot **prototipisku** aktantu no mazāk prototipiska aktanta.

3. Teikuma semantiskās un sintaktiskās struktūras attiecības ir saistītas ar konkrētās **valodas gramatisko sistēmu**. Tā nosaka semantiskās struktūras tipiskos sintaktiskos izteikšanas līdzekļus. Ja katrai semantiskās struktūras vienībai, respektīvi, semantiskajai lomai atbilst viena gramatiskā funkcija, respektīvi, teikuma loceklis, un tas ir sintaktiski realizēts, tad starp teikuma semantisko un sintaktisko struktūru veidojas **simetriskas attiecības**.

4. Teikuma semantiskās un sintaktiskās struktūras attiecības latviešu valodā ir atkarīgas no **verba, respektīvi, predikāta leksiskās nozīmes un gramatiskās formas**. Predikāta leksiskā nozīme ietver teikuma potenciālo realizāciju, respektīvi, to, kādi aktanti un ar kādiem gramatiskajiem izteikšanas līdzekļiem tiek īstenoti teikuma sintaktiskajā struktūrā. Daudzu tematisko grupu verbu, piemēram, procesu un stāvokļu verbu, aktantu struktūrā ietilpst izjutējs, un verba finītā forma pieprasa izjutēju izteikt vai nu ar teikuma priekšmetu datīvā, vai ar determinantu. Vajadzības izteiksmē subjekta semantisko lomu izteikšanas līdzeklis verba leksiskās nozīmes un gramatiskās formas ietekmē kļūst par objekta semantisko lomu izteikšanas līdzekli, un otrādi.

5. Semantisko lomu **izteikšanas līdzekļi korelē cits ar citu**. Semantiskajā struktūrā *darītājs–cietējs* darītāja semantiskā loma latviešu valodā tipiski tiek izteikta ar teikuma priekšmetu centrālajos locījumos, bet cietēja semantiskā loma tiek izteikta ar papildinātāju atkarīgajos locījumos. Ja cietējs tiek izteikts ar tam netipisku izteikšanas līdzekli,

piemēram, teikuma priekšmetu, tad darītājs tiek izteikts ar kādu palīglocekli, piemēram, apzīmētāju, vai netiek izteikts vispār.

6. Semantisko lomu izteikšanas līdzekļi nemaina aktanta lomu, bet ļauj mainīt aktanta statusu situācijā. Izsakot subjekta semantiskās lomas ar atkarīgajiem locījumiem vai neizsakot tās vispār, subjekts tiek pazemināts rangā, bet, izsakot objekta semantiskās lomas ar centrālajiem locījumiem, objekts tiek paaugstināts rangā. Semantisko lomu izteikšanas līdzekļi ietekmē **aktanta pazemināšanu vai paaugstināšanu rangā**.

7. Izsakot semantiskās lomas ar netipiskiem izteikšanas līdzekļiem, starp teikuma semantisko un sintaktisko struktūru veidojas **asimetriskas attieksmes**. Latviešu valodā, izsakot subjekta semantiskās lomas ar vārdkopas atkarīgo komponentu, teikuma sintaktiskajā struktūrā tiek izteiktas divas vai vairākas propozīcijas. Sarežģītāka semantiskā struktūra tiek izteikta ar vienkāršāku sintaktisko struktūru, un, mainot aktanta rangū, tiek uzsvērta pati darbība vai tās rezultāts. Ar vārdkopas atkarīgo komponentu izteikts subjekts var nemainīt rangū gadījumos, kad subjekta gramatisko formu nosaka otrs vārdkopas komponents.

8. Asimetrija starp teikuma semantisko un sintaktisko struktūru veidojas aktantu sintaktisko nullformu gadījumā. Latviešu valodā jāšķir **gramatiski vai kontekstuāli/situatīvi kompensētas nullformas un īstas nullformas**. Gramatiski kompensētas semantisko lomu nullformas ir tad, ja aktantu norāda izteicēja finītā forma. Kontekstuāli vai situatīvi kompensētas semantisko lomu nullformas ir gadījumos, kad aktants ir atrodams kontekstā vai izsecināms no saziņas situācijas. Īstas sintaktiskās nullformas ir gadījumos, kad aktants ir vispārināts.

9. Par asimetriskām attieksmēm starp teikuma semantisko un sintaktisko struktūru var runāt tad, ja semantiskās struktūras komponentu izteikšanai tiek izmantota **propozitīvā leksika**:

Es noalgoju strādnieku (K).

Tādējādi notiek semantiskās struktūras kondensēšanās sintaktiskajā struktūrā.

10. Teikuma semantiskās un sintaktiskās struktūras attieksmes saistītas ar **semantisko lomu sinkrētismu**. Sinkrētisms var izpausties kā vairāku lomu piemītība vienam situācijas dalībniekam gan monopropozitīvā, gan polipropozitīvā teikumā. Propozīcijām kopīgajam aktantam katrā no situācijām piemīt cita semantiskā loma. Tādā gadījumā vienkārša teikuma sintaktiskā struktūra tiek balstīta uz sarežģītu semantisko struktūru, un starp abām teikuma struktūrām pastāv asimetrija.

11. Semantisko lomu sinkrētisms ir saistīts ar semantisko lomu izteikšanas līdzekļiem. Latviešu valodā netiešā objekta lomas – adresāts, ieguvējs, saņēmējs – situācijā uzslāņojas cita citai un teikuma sintaktiskajā struktūrā tiek izteiktas ar vieniem un tiem pašiem līdzekļiem. Vienādi izteikšanas līdzekļi norāda uz semantisko lomu jēdzienisku līdzību.

Tēzes

1. Teikuma semantiskās un sintaktiskās struktūras attiecsmju izpētē jāņem vērā konkrētās valodas gramatiskā sistēma, kas nosaka teikuma semantiskās struktūras īstenošanās iespējas sintaktiskajā struktūrā.

2. Teikuma semantiskās un sintaktiskās struktūras attiecsmes atkarīgas no verba piederības konkrētai tematiskajai grupai. Verba leksiskā nozīme, kā arī gramatiskā forma ierobežo iespējamo aktantu loku, kā arī iespējamās aktantu gramatiskos izteikšanas līdzekļus.

3. Starp teikuma semantisko un sintaktisko struktūru var pastāvēt gan simetriskas, gan asimetriskas attiecsmes. Simetriskas attiecsmes ir tad, ja visas semantiskās struktūras vienības, respektīvi, semantiskās lomas tiek īstenotas sintaktiskajā struktūrā. Asimetriskas attiecsmes ir semantisko lomu sinkrētisma un sintaktisko nullformu gadījumā, kā arī tad, ja semantisko lomu izteikšanai tiek izmantota propositīvā leksika.

Avotu un teorētiskās literatūras saraksts

Avoti

D – “Dienas Ēdieni”

ĒH – Hānbergs, Ē. (2008) *Labāko stāstu izlase*. Rīga: Lauku Avīze

G – www.google.com

I – “Ieva”

IV – “Ievas Virtuvs”

K – *Mūsdienu latviešu valodas tekstu korpuss* (www.korpuss.lv)

M – “Mūsmājas”

S – “Santa”

Literatūras saraksts

1. Ambrazas, V. (2005) *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*. Ketvirtoji pataisyta laida. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
2. Baerman, M., Brown, D., Corbett, G. G. (2005) *The Syntax-Morphology Interface. A Study of Syncretism*. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Ceplītis, L., Rozenbergs, J., Valdmanis, J. (1989) *Latviešu valodas sintakse*. Rīga: Zvaigzne.
4. Chomsky, N. A. (1957) *Syntactic Structures*. 2nd ed. (2002). Berlin: Mouton de Gruyter.
5. Chomsky, N. A. (1965) *Aspects of the Theory of Syntax*. USA: Massachusetts.
6. Chomsky, N. A. (1995) *The Minimalist Program*. USA: Massachusetts.
7. Ciematniece (Vogina), L. (2014) Teikuma struktūra un pārejamība. *Valoda: nozīme un forma 4. Kategoriju robežas gramatikā – Language: Meaning and Form 4. Boundaries of Categories in Grammar: LU Humanitāro zinātņu fakultātes Latviešu un vispārīgās valodniecības katedras rakstu krājums*; krājuma sastādītājas un redaktore Andra Kalnača un Ilze Lokmane. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 14.–21. lpp.
8. Crystal, D. (2009) *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. 6th ed. Blackwell Publishing.

9. Daneš, F. (1964) A Three-level Approach to Syntax. *Jazyk a text II. Výbor z lingvistického díla Františka Daneše*. (2000) Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, p. 124–139.
10. Daneš, F. (1968) Some Thoughts on the Semantic Structure of the Sentence. *Jazyk a text II. Výbor z lingvistického díla Františka Daneše*. (2000) Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, p. 140–151.
11. Dowty, D. R. (1989) On the semantic content of the notion ‘thematic role’. Partee B. etc. (eds.) *Properties, Types and Meaning*, vol. 2. Dordrecht: Kluwer, p. 69–130.
12. Dowty, D. R. (1991) Thematic proto-roles and argument selection. *Language* 67., p. 547–619.
13. Endzelīns, J. (1951) *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
14. Erteschik-Shir, N. (2007) *Information structure: the syntax-discourse interface*. Oxford: Oxford University Press.
15. Farrel, P. (2005) *Grammatical relations*. New York: Oxford University Press.
16. Fillmore, Ch. J. (1968) The Case for Case. *Universals in Linguistic Theory*. New York: Holt, Rinehart and Winston, p. 1–88.
17. Fillmore, Ch. J. (1977) The Case for Case Reopened. *Syntax and Semantics. Volume 8. Grammatical relations*. Ed. by Peter Cole/Jerrold M. Sadock. New York: Academic Press.
18. Fillmore, Ch. J. (2003) *Form and Meaning in Language: papers on Semantic Roles*/by Charles J. Fillmore. United States: CSLI Publications.
19. Foley, W. A., Van Valin, R. D., Jr. (1984) *Functional Syntax and Universal Grammar*. Cambridge: Cambridge University Press.
20. Freimane, I. (1975) Verbu tematiskā klasifikācija un saistāmība. *Verbu un frazeoloģismu saistāmība*. Rīga: Latvijas Valsts universitāte, 3.–56. lpp.
21. Freimane, I. (1976) Runāšanas verbu saistāmības īpatnības. *P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti, 259. sēj. Valodas sistēma*. Rīga, 81.–106. lpp.
22. Freimane, I. (1983) *Latviešu valodas skaņu verbi*. Rīga: P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte.
23. Freimane, I. (1985) *Vienkāršs teikums un tā paplašināšana*. Rīga: P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte.
24. Freimane, I. (1992) Vienkārša teikuma paradigma. *Valodas aktualitātes – 1991*. Rīga: Zinātne, 9.–21. lpp.

25. Freimane, I. (1993) *Valodas kultūra teorētiskā skatījumā*. Rīga: Zvaigzne.
26. Freimane, I. (2008) *Trešā persona latviešu verbu sistēmā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
27. Geniušienė, E. (1987) *The Typology of Reflexives*. Berlin; New York; Amsterdam: Mouton de Gruyter.
28. Givón, T. (1984) *Syntax. A Functional–Typological introduction. Volume I*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
29. Givón, T. (2001) *Syntax. An Introduction. Volume II*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
30. Gruber, J. S. (1976) *Lexical Structure in Syntax and Semantics*. Amsterdam: North-Holland.
31. Holvoet, A. (2001) *Studies in the Latvian Verb*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
32. Holvoet, A. (2009) *Bendrosios sintaksės pagrindai*. Vilnius: Vilniaus Universitetas, “Academia Salensis”.
33. Holvūts, A. (2012) *Vispārīgās sintakses pamati*. Rīga: Latviešu valodas aģentūra.
34. Hopper, P. J., Thompson, S. A. (1980) Transitivity in Grammar and Discourse. *Language. Vol. 56, No. 2*, p. 251–299 (pieejams elektroniski www.romanistik.uni-freiburg.de/raible/Lehre/2006/Materialien/Hopper_Thompson.pdf).
35. Jackendoff, R. S. (1972) *Semantic Interpretation in Generative Grammar*. Cambridge, Massachusetts, London, England: The MIT Press.
36. Jackendoff, R. S. (1990) *Semantic structures*. Cambridge, Massachusetts, London, England: The MIT Press.
37. Jakaitienė, E. (1988) *Leksinė semantika*. Vilnius: Mokslas.
38. Jakaitienė, E. (2010) *Leksikologija*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
39. Jakobson, R. (1958) Морфологические наблюдения над славянским склонением. *Roman Jakobson. Selected writings. Word and Language*. 1971. Netherlands: Mouton & Co, p. 154–183.
40. Jakobson, R. (1984) *Russian and Slavic Grammar Studies 1931–1981*. Berlin: Mouton.
41. Kalme, V., Smiltiece, G. (2001) *Latviešu literārās valodas vārddarināšanas un morfoloģija*. Liepāja: LiePA.

42. Kalnača, A. (1998) Verba darāmās un ciešamās kārtas sinonīmija. *Linguistica Lettica. Nr. 3. Latviešu valodas institūta žurnāls*. Rīga: Latviešu valodas institūts, 155.–162. lpp.
43. Kalnača, A. (1999) Verba personas kategorija un darbības vispārinājums. *Linguistica Lettica. Nr. 5. Latviešu valodas institūta žurnāls*. Rīga: Latviešu valodas institūts, 60.–71. lpp.
44. Kalnača, A. (2000) Opozīcija dzīvs/nedzīvs mūsdienu latviešu valodā. *Linguistica Lettica. Nr. 6. Latviešu valodas institūta žurnāls*. Rīga: Latviešu valodas institūts, 178.–187. lpp.
45. Kalnača, A. (2002) Lietvārda locījumu formu konkurence latviešu valodā. *Linguistica Lettica. Nr. 10. Latviešu valodas institūta žurnāls*. Rīga: Latviešu valodas institūts, 135.–150. lpp.
46. Kalnača, A., Lokmane, I. (2012) The Semantics and Distribution of Latvian Reflexive Verbs. *Multiple Perspectives in Linguistic Research on Baltic Languages*. Edited by Aurelija Usonienė, Nicole Nau and Ineta Dabašinskienė. UK: Cambridge Scholars Publishing, p. 229–256.
47. Kārklīšs, J. (1970a) Teikuma struktūras raksturošanas aspekti. *Latviešu valodas un literatūras problēmas*. Rīga: P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte, 103.–113. lpp.
48. Kārklīšs, J. (1970b) Valodas un runas attieksmju problēma. *Latviešu valodas struktūras jautājumi*. Rīga: P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte, 9.–37. lpp.
49. Kārklīšs, J. (1972) Dažas teksta sintaktiskās struktūras īpatnības. *Veltījums akadēmiķim Jānim Endzelīnam*. Rīga: Zinātne, 445.–456. lpp.
50. Kārklīšs, J. (1976a) *Infinitīva sintaktiskās potences*. Rīga: P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte.
51. Kārklīšs, J. (1976b) *Vienkāršs teikums sintakses sistēmā, izpētes aspekti, diferenciālās pazīmes*. Liepāja: V. Lāča Liepājas Valsts pedagoģiskais institūts.
52. Kroeger, P. (2004) *Analyzing Syntax. A Lexical–Functional Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
53. Kuplā, I. (2013) *Kustības verbu daudznozīmība latviešu valodā. Promocijas darba kopsavilkums filoloģijas doktora zinātniskā grāda iegūšanai valodniecības zinātņu nozarē latviešu sinhroniskās valodniecības apakšnozarē*. Rīga: Latvijas Universitāte.

54. Lagzdiņa, S. (2002) Palīgteikums kā vienkārša teikuma struktūras komponents. *Linguistica Lettica. Nr. 11*. Latviešu valodas institūta žurnāls. (2003) Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 157.–166. lpp.
55. Lagzdiņa, S. (2005) Vienkārša teikuma sintaktiskās vienības atkarību gramatikas izpratnē. *Linguistica Lettica. Nr. 14*. Latviešu valodas institūta žurnāls. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 5.–15. lpp.
56. *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. LU MII, Latviešu valodas institūts (pieejama elektroniski www.tezaurs.lv/llvv/).
57. *Latviešu valodas gramatika*. (2013) Autoru kolektīvs. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
58. *Latviešu valodas vārdnīca*. LU MII, Latviešu valodas institūts (pieejama elektroniski www.tezaurs.lv/lvv/).
59. Laua, A. (1981) *Latviešu leksikoloģija*. Rīga: Zvaigzne.
60. Lauze, L. (2001) *Vienkārša teikuma dinamika latviešu sarunvalodā: sociolingvistiskais aspekts. Promocijas darbs filoloģijas doktora grāda iegūšanai valodniecības zinātņu nozarē*. Liepāja: LiePA.
61. Lauze, L. (2004) *Ikdienas saziņa: vienkāršs teikums latviešu sarunvalodā*. Liepāja: LiePA.
62. Leech, G. N. (2004) *Meaning and the English Verb*. 3rd ed. London: Longmann.
63. Levin, B. (1993) *English Verb Classes and Alternations. A Preliminary Investigations*. USA: The University of Chicago Press, Chicago and London.
64. Lokmane, I. (2001) Vārdformas vispārināto nozīmju loma teikuma sintaktiskajā struktūrā // *Baltu filoloģija X*. Rīga: Latvijas Universitāte, 97.–104. lpp.
65. Lokmane, I. (2002a) Datīvs latviešu valodas sintaktiskajā sistēmā. *Linguistica Lettica. Latviešu valodas institūta žurnāls Nr.10*. Rīga: Latviešu valodas institūts, 151.–161. lpp.
66. Lokmane, I. (2002b) Sekundāri predikatīvs komponents kā teikuma loceklis. *Baltu filoloģija XI (1)*. Rīga: Latvijas Universitāte, 47.–64. lpp.
67. Lokmane, I. (2005) *Konsituatīvo saistījumu tipi mūsdienu latviešu valodā: promocijas darbs filoloģijas doktora grāda iegūšanai valodniecības zinātņu nozarē*. Rīga: LU Baltu valodu katedra.
68. Lokmane, I. (2010) Vārdu secības funkcijas latviešu valodā. *Latvistika un somugristika Latvijas Universitātē*. Rakstu krājums. Rīga: Latvijas Universitāte, 59.–68. lpp. (pieejams elektroniski

- www.hzf.lu.lv/petnieciba/publikacijas/publikacijas2010/).
69. Lokmane, I. (2012) Propozīcijas izteikšanas iespējas teikuma virsējā struktūrā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti: rakstu krājums, 16 (1)*. Liepāja: LiePA, 161.–168. lpp.
70. Lyons, J. (1968) *Introduction to Theoretical Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
71. Lyons, J. (1995) *Linguistic Semantics: An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
72. Matthews, P. H. (1996) *Syntax*. Cambridge: Cambridge University Press.
73. Matthews, P. H. (2007) *The Concise Oxford Dictionary of Linguistics*. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press.
74. Mel'čuk I, A. (2004) Actants in semantics and syntax I: actants in semantics. *Linguistics. Vol. 42–1*. Berlin, New York: Mouton De Gruyter, p. 1–66.
75. Mīlenbahs, K. (1890) Par akuzatīvu un ģenitīvu pie noliegtiem tranzitīviem verbiem. *Mīlenbahs K. Darbu izlase: 2 sēj.* Sast. Ina Druviete, zin. red. Sarmīte Lagzdiņa. 1. sēj. Rīga: LU Latviešu valodas institūts (2009), 42.–49. lpp.
76. Mīlenbahs, K. (1891) Par apozīciju. *Mīlenbahs K. Darbu izlase: 2 sēj.* Sast. Ina Druviete, zin. red. Sarmīte Lagzdiņa. 1. sēj. Rīga: LU Latviešu valodas institūts (2009), 85.–94. lpp.
77. Mīlenbahs, K. (1892) Druskas par vārdu kārtu. *Mīlenbahs K. Darbu izlase: 2 sēj.* Sast. Ina Druviete, zin. red. Sarmīte Lagzdiņa. 1. sēj. Rīga: LU Latviešu valodas institūts (2009), 100.–101. lpp.
78. Mīlenbahs, K. (1897) Par apozīcijas ģenitīvu. *Mīlenbahs K. Darbu izlase: 2 sēj.* Sast. Ina Druviete, zin. red. Sarmīte Lagzdiņa. 1. sēj. Rīga: LU Latviešu valodas institūts (2009), 212.–220. lpp.
79. Mīlenbahs, K. (1898) Teikums. *Mīlenbahs K. Darbu izlase: 2 sēj.* Sast. Ina Druviete, zin. red. Sarmīte Lagzdiņa. 1. sēj. Rīga: LU Latviešu valodas institūts (2009), 221.–296. lpp.
80. Moravcsik, E. A. (2006b) *An introduction to syntactic theory*. London, New York: Continuum.
81. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika I. Fonētika un morfoloģija*. (1959) Autoru kolektīvs. Rīga: LPSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.
82. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika II. Sintakse*. (1962) Autoru kolektīvs. Rīga: LPSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.

83. *Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca*. LU MII, LU Latviešu valodas institūts (pieejama elektroniski www.tezaurs.lv/mlvv/).
84. Mustajoki, A. (2007) From Meaning to Form: an Alternative Model of Functional Syntax. *Russian Language Journal*. Vol. 57., p. 3–28.
85. Nešpore, G. (2009) Latviešu valodas pārvietošanās verbi teliskuma aspektā. *Latvijas Universitātes Raksti*. 746. sēj. *Valodniecība. Latvistika un somugristika*. Rīga: Latvijas Universitāte, 64.–73. lpp.
86. Nešpore, G. (2010a) Neagensīvo pārvietošanās verbu semantiskā saistāmība: lokālas nozīmes semantiskās lomas. *Latvistika un somugristikas Latvijas Universitātē*. Rakstu krājums. Rīga: Latvijas Universitāte, 97.–112. lpp. (pieejams elektroniski www.hzf.lu.lv/petnieciba/publikacijas/publikacijas2010/).
87. Nešpore, G. (2010b) Pārvietošanās verbu apkaimi raksturojošo semantisko lomu tipoloģija un to nošķiršanas problēmas. *Vārds un tā pētīšanas aspekti: rakstu krājums, 14 (1)*. Liepāja: LiePA, 189.–196. lpp.
88. Nešpore, G. (2012) Perifērās semantiskās lomas teikumos ar pārvietošanās verbiem. *Vārds un tā pētīšanas aspekti: rakstu krājums, 16 (1)*. Liepāja: LiePA, 187.–196. lpp.
89. Nītiņa, D. (2001) *Latviešu valodas morfoloģija (konspektīvs lokāmo vārdšķiru apskats)*. Rīga: Rīgas Tehniskā universitāte.
90. Ozola, Ā. (1971) Verba transitivitātes un intransivitātes kategorijas leksiski gramatiskais raksturs. *Vārda semantika*. Rīga: Zinātne, 216.–228. lpp.
91. Ozols, A. (1949) Sintaktiskā pieeja locījumu mācībai. *Ozols, A. (1967) Raksti valodniecībā*. Rīga: Zinātne, 517.–523. lpp.
92. Ozols, A. (1957) Vārds datīvā kā teikuma loceklis. *Ozols, A. (1967) Raksti valodniecībā*. Rīga: Zinātne, 147.–206. lpp.
93. Ozols, A. (1958) Latviešu klasisko tautasdziesmu sintakses jautājumi. *Ozols, A. (1967) Raksti valodniecībā*. Rīga: Zinātne, 207.–218. lpp.
94. Ozols, A. (1961) *Latviešu tautasdziesmu valoda*. (2., lab. izd. 1993) Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
95. Ozols, A. (1963) Daži latviešu valodas struktūras jautājumi. *Ozols, A. (1967) Raksti valodniecībā*. Rīga: Zinātne, 343.–350. lpp.
96. Paegle, Dz. (2003) *Latviešu literārās valodas morfoloģija. I daļa*. Rīga: Zinātne.
97. Palmer, F. R. (1994) *Grammatical roles and relations*. Cambridge: Cambridge University Press.

98. Polkovņikova, S. (2010) *Runas verbi A. Čehova stāstos un to tulkojumos latviešu valodā. Promocijas darbs filoloģijas doktora grāda iegūšanai valodniecības nozarē salīdzināmās un sastatāmās valodniecības apakšnozarē*. Daugavpils: Daugavpils Universitāte.
99. Radford, A. (1988) *Transformational Grammar*. Cambridge: Cambridge University Press.
100. Radford, A. (1998) *Syntax. A minimalist introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
101. Radford, A. (2004) *English Syntax: An introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
102. Riemer, N. (2010) *Introducing semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
103. Saeed, J. (2009) *Semantics*. 3rd ed. Oxford: Blackwell Publishing.
104. Saulīte, B. (2009). Teikuma informatīvās struktūras formālie rādītāji latviešu valodā. *Latvijas Universitātes raksti*. 746. sējums. Valodniecība. *Latvistika un somugristika*. Latvijas Universitāte, 87.–93. lpp. (pieejams elektroniski www.lu.lv/apgads/izdevumi/lu-raksti-pdf/746-sejums/).
105. Saulīte, B. (2012) Tēma kā ziņojuma sākumpunkts vienkāršā teikumā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti: rakstu krājums*, 16 (1). Liepāja: LiePA, 243.–249. lpp.
106. Saussure, F. de (1916) *Cours de linguistique générale*. Paris: Payot.
107. Tesnière, L. (1959) *Éléments de Syntaxe Structurale*. Paris: Klincksieck.
108. Valdmanis, J. (1987) Vienkārša teikuma formālas uzbūves modelis. *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis. Valodniecība*. Nr. 4 (477). Rīga, 73.–82. lpp.
109. Valdmanis, J. (1994) Datīva funkciju problēma latviešu valodas sintaksē. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*. A daļa, Humanitārās zinātnes. Nr. 1 (1994). Rīga, 28.–31. lpp.
110. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca* (2007). Autoru kolektīvs. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, Valsts valodas aģentūra.
111. Van Valin, R. (2005a) *An Introduction to Syntax*. 4th print. Cambridge: Cambridge University Press.
112. Van Valin, R. (2005b) *Exploring the Syntax – Semantics Interface*. Cambridge: Cambridge University Press.
113. Van Valin, R., LaPolla, J. R. (1997) *Syntax: structure, meaning and function*. Cambridge: Cambridge University Press.

114. Vogina, L. (2009) Sintaktiskā obligātuma jēdziens. *VALODA – 2009. Valoda dažādu kultūru kontekstā. Zinātnisko rakstu krājums XIX*. Daugavpils: Daugavpils Universitātes apgāds “Saule”, 237.–242. lpp.
115. Vogina, L. (2010a) Ar datīvu izteiktās semantiskās lomas mūsdienu latviešu valodā. *VALODA – 2010. Valoda dažādu kultūru kontekstā. Zinātnisko rakstu krājums XX*. Daugavpils: Daugavpils Universitātes apgāds “Saule”, 262.–271. lpp.
116. Vogina, L. (2010b) Teikuma dziļās un virsējās struktūras pētījumi Latvijas Universitātē. *Latvistika un somugristika Latvijas Universitātē*. Rakstu krājums. Rīga: Latvijas Universitāte, 179.–188. lpp. (pieejams elektroniski www.hzf.lu.lv/petnieciba/publikacijas/publikacijas2010/).
117. Vogina, L. (2012a) Adverbiālo semantisko lomu izpratne valodniecībā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti: rakstu krājums, 16 (I)*. Liepāja: LiePA, 307.–314. lpp.
118. Vogina, L. (2012b) Teikuma dziļās struktūras īstenošanās virsējā: subjekta nullforma. *Valoda: nozīme un forma 2. Gramatizēšanās un leksikalizēšanās latviešu valodas sistēmā: LU Humanitāro zinātņu fakultātes Latviešu un vispārīgās valodniecības katedras rakstu krājums*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 121.–129. lpp.
119. Vogina, L. (2013) Atzinumi par teikuma semantiku Artura Ozola darbos. *RES LATVIENSES II. ARTURS OZOLS (1912–1964). IN HONOREM. Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes Latvistikas un baltistikas nodaļas raksti*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 165.–172. lpp.
120. Wierzbicka, A. (2004) *Semantics. Primes and Universals*. United States: Oxford University Press.
121. Адамец, П. (1978) *Образование предложений из пропозиций в современном русском языке*. Praha: Univerzita Karlova.
122. Апресян, Ю. (1974) *Лексическая семантика. Синонимические средства языка*. Москва: Наука.
123. Белошапкина, В. (1977) *Современный русский язык. Синтаксис*. Москва: Высшая школа.
124. Булыгина, Т., Сталтмане, В. (1985) Типология посессивных конструкций в современных балтийских языках. *Baltu valodas senāk un tagad*. Rīga: Zinātne, 209.–216. lpp.
125. Валгина, Н. (2000) *Синтаксис современного русского языка*. Москва: Агар.

126. Вежбицкая, А. (1997) *Язык. Культура. Познание*. Москва: Русские словари.
127. Гак, В. (2000) *Теоретическая грамматика французского языка*. Москва: Добросвет.
128. Кобозева, И. (2000) *Лингвистическая семантика*. Москва: Эдиториал УРСС.
129. Мустайоки, А. (1997) Возможна ли грамматика на семантической основе? *Вопросы языкознания*. Москва: Наука, стр. 15–25.
130. Мустайоки, А. (2003) Роли актантов в рамках функционального синтаксиса. *Труды по русской и славянской филологии. Лингвистика. Новая серия VIII*. Тарту: Тартуский государственный университет, стр. 116–133.
131. Мустайоки, А. (2006) *Теория функционального синтаксиса. От семантических структур к языковым средствам*. Москва: Языки славянской культуры.
132. Озола, А. (1983) *Переходность глагола в современном латышском литературном языке*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Рига: Академия наук Латвийской ССР.
133. Падучева, Е. (2004) *Динамические модели в семантике лексики*. Москва: Языки славянской культуры.
134. Плунгян, В. (2003) *Общая морфология: Введение в проблематику*. Изд 2-е, исправленное. Москва: Эдиториал УРСС.
135. *Русская грамматика. Том II. Синтаксис*. (1980) Под ред. Н. Ю. Шведовы. Москва: Издательство Наука.
136. Рятсеп, Х. (1974) *Структура простого предложения в эстонском языке. Ориентированные на глагол модели предложения*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. Тарту: Тартуский государственный университет.
137. Соссюр, Ф. де (1999) *Курс общей лингвистики*. Екатеринбург: Издательство Уральского университета.
138. *Современный русский язык*. (1989) Под редакцией В. Белошапковой. Москва: Высшая школа.
139. Сусов, И. (1973) *Семантическая структура предложения*. Тула.
140. Сусов, И. (1974) Глубинные аспекты семантики предложения. *Проблемы семантики*. Москва: Наука, стр. 58–65.
141. Теньер, Л. (1988) *Основы структурного синтаксиса*. Москва: Прогресс.

142. Хомский, Н. (1972) *Аспекты теории синтаксиса*. Москва: Издательство московского университета.
143. Чейф, У. (1975) *Значение и структура языка*. Москва: Прогресс.
144. Шведова, Н. (1975) Об основных синтаксических единицах и аспектах их изучения. *Русский язык: Избранные работы*. (2005) Москва: Языки славянской культуры, стр. 38–43.
145. Шведова, Н. (1982) Простое предложение (Основные понятия). *Русский язык: Избранные работы*. (2005) Москва: Языки славянской культуры, стр. 43–55.
146. *Языкознание. Большой энциклопедический словарь*. (2000) 2-е изд. Гл. редактор В. Ярцева. Москва: Большая Российская энциклопедия.
147. Якобсон, Р. (1998) К общему учению о падеже. *Якобсон, Р. (1998) Избранные работы по лингвистике*. Благовещенск: БГК им. И. А. Бодуэна де Куртенэ, стр. 133–175.

Terminu rādītājs

- adresāts – addressee 8–10, 31, 51, 53, 58, 69, 72–75, 89, 95, 125, 126, 145–156, 165
- aktants – actant 28, 30, 32, 36–38, 45, 58, 59, 61, 68, 71, 75–79, 84, 87, 90, 103, 104, 107, 108, 110, 111, 113–116, 119, 122, 123, 126, 136, 147–149, 151, 153, 154, 158–161, 163, 164, 166
- aktuālais dalījums – functional sentence perspective 21, 36, 39–42, 46, 55, 56, 94, 160
- arguments – argument 32, 37, 38, 58, 68, 75, 78, 79, 81, 124, 135, 136, 145
- atkarīgais komponents – dependent component 80, 88, 93, 95, 108, 111, 118, 122, 158, 159, 164
- cietējs – patient 8–10, 22, 23, 27, 28, 30–33, 38, 42, 48, 55, 59, 66, 68–70, 72–74, 77, 79, 82, 90, 94, 99, 123, 125–135, 137–139, 143, 147, 149, 155, 156, 158, 159, 163
- apstākļi – circumstant 61, 69
- darītājs – agent 8–10, 22, 23, 27, 28, 30–33, 35, 37, 38, 42, 45, 48, 50–53, 55, 58, 59, 65, 66, 68–70, 72–77, 79–105, 107–109, 112–116, 119, 120, 122, 125–130, 138, 139, 141, 143, 145–147, 149–151, 153–156, 158–164
- denotāts – denotatum 25, 26
- determinants – determinant 78, 80, 88, 102, 106–108, 111, 117, 144, 163
- dziļā struktūra – deep structure 7, 19, 22–24, 33, 34, 45, 47, 54–56, 59, 61, 63, 95, 106
- emociju verbs – emotion verb 70, 103, 104
- ieguvējs – beneficiary 8–10, 48, 69, 72–75, 81, 125, 126, 145–157, 165
- izjutējs – experiencer 8–10, 25, 26, 28, 31, 35, 45, 51, 52, 66, 69, 72–74, 78, 80, 82, 93, 100–116, 119, 120, 130, 132, 142–144, 150, 152, 155, 156, 159, 161–163
- izteikums – utterance 17, 19, 21, 29–31, 35, 39–42, 57, 61, 63, 64, 66, 79, 86, 87, 135, 138, 149
- īpašnieks – possessor 9, 10, 51, 52, 73, 74, 76, 80, 82, 100, 116–121, 143, 146, 147, 150, 153, 158
- īpašums – possession 9, 52, 117, 119, 145–147, 150, 153, 154, 158
- komunikatīvā struktūra – communicative structure 10, 17, 21, 22, 38–43, 46–48, 55, 63, 64, 94, 160
- konsituācija – context of situation 20, 47, 55, 56
- kreisā valence – left valency 57, 58, 71, 72, 90
- labējā valence – right valency 57, 58, 71, 72, 90, 124

monopropozitīvs teikums – mono-propositive sentence 158, 164

netiešais objekts – indirect object 48, 69, 90, 93, 124–126, 139, 145–147, 150–157, 165

nullforma – zero form 34, 66, 95–100, 109–111, 121, 122, 134, 135, 138, 156, 157, 161, 164, 166

objekts – object 9–11, 20, 25, 27–32, 35–38, 41, 46, 48, 50–53, 55, 57–59, 62, 63, 66, 69, 71–74, 77, 79, 81, 84, 87, 90, 93, 94, 99, 106, 108, 114–116, 118–121, 123–148, 150–161, 163–165

palīgloceklis – subordinated part of sentence 59, 60, 164

pazīmes nesējs – feature carrier 9, 10, 45, 50–52, 74, 80, 82, 86, 100, 119–123, 143, 158

pārejošs verbs – transitive verb 41, 43, 58, 71, 82, 124, 127, 132, 134–136, 140, 144

pārvietošanās verbi – motion verbs 64, 70

polipropozitīvs teikums – poly-propositive sentence 11, 53, 109, 115, 158–160, 162, 164

predikativitāte – predicativity 18

predikatīva vienība – predicative unit 8, 18, 34, 39, 160

predikatīvais sakars – predicative relation 18, 71, 87

predikāts – predicate 30–32, 35, 36, 45, 47, 48, 53, 63, 64, 66, 68, 70, 72, 76, 78, 83, 95, 100, 103, 107–109, 112, 122, 124, 128, 132, 140, 151–153, 161–163

propozitīvā leksika – propositive vocabulary

propozīcija – proposition 30–33, 35, 37, 39, 42, 53, 71, 76, 77, 95, 102, 112, 115, 119, 158–161, 164

prototips – prototype 8, 66, 76, 85

rēma – rheme 22, 40–42, 46

runāšanas verbs – speech verb 149, 150, 153

saņēmējs – recipient 8–10, 30, 31, 37, 48, 53, 69, 72–75, 81, 125, 126, 130, 139, 145–157, 165

semantiskā loma – semantic role 7–10, 19, 22, 29–31, 34, 37, 38, 42, 45, 50–54, 57–59, 63–85, 87, 90, 91, 93, 100, 102–104, 107, 111, 112, 114–116, 119–122, 124, 126, 128–131, 134, 138, 142, 143, 145, 148–151, 153, 156, 158, 159, 161–166

semantiskā struktūra – semantic structure 7, 10, 16, 19, 21–35, 39, 40, 42–46, 48, 49, 51–55, 57, 59, 60, 63–65, 67, 68, 71, 75–79, 84, 86, 87, 89–91, 96, 100, 115, 118, 119, 127, 134, 135, 140–143, 159–164, 166

sinkrētisms – syncretism 52, 53, 90, 115, 158, 164–166

sintaktiskā struktūra – syntactic structure 7, 10, 16, 19, 21–24, 26, 28, 33–40, 42–50, 52–57, 59, 60, 62–67, 69, 71, 75, 78, 79, 81, 84, 86, 87, 89, 90, 93–100, 102, 104, 109–112, 115, 118, 119, 122, 133–138, 140, 141, 143, 144, 153, 154, 156, 158–166

sintaktiskais sakars – syntactic relation 18, 24, 34, 35, 61, 63

situācijas dalībnieks – participant of situation 8–10, 16, 23, 24, 27, 30–32, 36, 37, 45, 46, 48, 52, 53, 64, 66–69, 75–77, 80–82, 85, 87, 89–96, 99–103, 109, 110, 112–115, 119, 124–127, 129, 131, 134, 138, 139, 145, 147–148, 151–152, 154–156, 158, 159, 164

stimuls – stimulus 9, 10, 28, 38, 72–74, 125, 126, 142–144, 158, 159

subjekts – subject 9–11, 32, 37, 41, 44, 45, 47, 48, 52, 57–60, 62, 63, 66, 69, 71, 72, 74, 76, 77, 79–83, 86, 87, 90, 91, 93–97, 99–102, 104–110, 112–116, 119–124, 126, 130, 132–134, 136, 141, 142, 151, 156, 158, 159, 162–164

teikuma loceklis – part of sentence 7, 8, 19, 20, 22, 34, 36–38, 40, 42, 43, 45, 47–49, 52–54, 59, 60, 62, 66, 67, 69, 74, 75, 78, 91, 95, 106, 120, 163

teikuma struktūras shēma – sentence structure scheme 17, 21, 25, 34–36, 42, 55, 57, 59, 61, 67, 112

tematiskā grupa – thematic group 9, 64, 66, 70, 113, 127, 163, 166

tēma – theme 9, 10, 22, 29–31, 37–42, 46, 52, 65, 69, 72–74, 81, 84, 116, 121, 123, 125, 126, 138, 139, 141, 142, 159, 163, 166

tiešais objekts – direct object 48, 58, 69, 87, 106, 124–126, 131, 132, 139, 140, 142, 143, 145, 146, 148, 150, 152, 154–157, 160

uztveres verbs – perception verb 70, 103, 113, 126, 141, 143, 144

valence – valency 8, 10, 19, 30, 37, 57, 58, 62, 68, 71, 72, 79, 90, 106, 124

vārdu secība – word-order 21, 32, 40, 41, 43, 46, 48, 55, 92, 93

vienpersonas verbs – unipersonal verb 50, 106, 107, 111, 120

viršējā struktūra – surface structure 7, 23, 24, 28, 31, 33, 34, 39, 45, 47, 54, 56, 59, 61–63, 78, 95, 96, 98, 106, 153, 163

virslopeklis – principal part of sentence 44, 59, 60, 86, 87